

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**AB Koşulluluğunun Karadağ ve Türkiye’de İç
Reform ve Politikalara Etkisi**

Hamdija BEGOVİC

2501211216

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Özgün ERLER BAYIR

İSTANBUL - 2024

ÖZ

AB Koşulluluğunun Karadağ ve Türkiye’de İç Reform ve Politikalara Etkisi

HAMDİJA BEGOVİC

Bu yüksek lisans tezinin temel amacı, Karadağ ve Türkiye arasındaki katılma müzakere sürecinin karmaşıklığını anlamaktır. Demokratik Sosyalist Parti’nin yönetimden düşüşünden bu yana yaşanan siyasi istikrarsızlık, toplumsal kargaşa gibi içsel faktörel ve Ukrayna’daki çatışma gibi dış faktörelere rağmen Karadağ, müzakere sürecinin ön saflarında yer aldı. Karadağ, bölgedeki çeşitli aktörler arasındaki gücü başarıyla dengeleyen ve AB ile müzakerelerde öncülük eden bir ülke olarak öne çıkmaktadır. Aynı zamanda NATO ittifakının bir üyesi olması, bu dengeyi sağlama konusundaki başarısını desteklemektedir.

Türkiye’nin müzakere süreci yirmi beş yıldan fazla bir süredir gecikmektedir. Bunda Türkiye’nin bölgesel bir güç olarak önemli rolü ve Avrupa Birliği tarafından belirlenen zorunlu standartların etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda, Türkiye’nin AB ile diğer güçler arasında denge kurmaya devam edeceğini ve AB’yi önemli bir stratejik hedef ve müttefik olarak sürdürmeye çalışacağını tahmin edebiliriz. Bu, müzakere sürecinde önemli bir ilerleme sağlamasa bile, Avrupa Birliği tarafından belirlenen talepleri, değişiklikleri ve standartları yerine getirmeyi gerektirir.

Her iki ülke de AB tarafından belirlenen bir dizi gereksinim, standart ve beklentinin konusu olmuştur. Bu çalışma, AB’nin koşulluluğunun Türkiye ve Karadağ’da yerel reformların ve politikaların gelişimi üzerindeki etkisini ve sonuçlarını aydınlatmayı amaçlamaktadır. AB tarafından belirlenen gereksinimler ve standartların ayrıntılı bir analizi üzerine yoğunlaşan çalışma, demokratikleşme, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve diğer reformlar gibi önemli konulara odaklanır. AB koşulluluğunun yerel karar alma süreçlerini ve politika sonuçlarını nasıl etkilediğine dair detaylı bir resim sunabilmek için çalışma ayrıca her ülkenin kendine özgü tarihsel, kültürel ve siyasi bağlamlarını da dikkate almaktadır.

Anahtar sözcükler: Avrupa Birliği, Türkiye, Karadağ, Entegrasyonlar, Reformlar, Koşulluluk

ABSTRACT

The Impact of EU Conditionality on Domestic Reforms and Policies in Montenegro and Türkiye

HAMDİJA BEGOVIĆ

The key objective of this master's thesis is to gain insight into the challenging of the negotiation joining process between Montenegro and Türkiye. Despite the complexity of its society, including the political instability that has had occurred since the fall of the Democratic Party of Socialists' regime as well as external factors like the conflict in Ukraine, Montenegro has been at the forefront the negotiation process and continues to be one of the next countries to join the EU. Since Montenegro is dominating in region in negotiations with the EU and is a member to the NATO alliance the country successfully balanced the power amongst the various players in the Balkans.

Türkiye's negotiation process, however, has been put off for a little over twenty five years. We can say that this has been influenced by both Türkiye's significant role as a regional force and the mandatory standards set by the European Union. Speaking of which, we can predict that Türkiye will continue to strike a balance between the EU and other powers while attempting to maintain the EU as an important strategic goal and ally. This entails carrying out the demands, amendments, and standards established by the European Union even if they do not necessarily result in a significant advance forward in the negotiation process.

Both countries have been subject to a number of requirements, standards, and expectations established by the EU. This study aims to shed light on the impact and outcomes of EU conditionality on the development of domestic reforms and policies in Türkiye and Montenegro. It uses a thorough analysis of the requirements and standards set forth by the EU, concentrating on important topics including democratization, the rule of law, human rights, and other reforms. To provide a thorough picture of how EU conditionality affects domestic decision-

making and policy results, the study also takes into account the distinctive historical, cultural, and political settings of each country.

Key words: European Union, Türkiye, Montenegro, Integrations, Reforms, Conditionality

ÖNSÖZ

Avrupa kıtasında milyonlarca hayatı etkileyen ve milyonlarca insanı çeşitlilik içinde bir araya getiren büyük bir oluşum olarak Avrupa Birliği benim için her zaman bir tür merak ve hayranlık kaynağı olmuştur. Bu bakış açısıyla, ilgi alanlarım bu tezin konusunu şekillendirdi ve tez dinamik ve ilginç bir şekilde şekillendi.

Bunca yıldır hayatımda olan, en büyük desteğim ve motivasyonum olan tüm değerli insanlarla teşekkür etmek için sayfalar yetmez. Her zaman kolay olmadı, üç yıldır evimden uzaktayım ve İstanbul ve Karadağ arasındaki bu 887 km'lik yolculuğun en zor kısımlarında bile kendimi hiç yalnız hissetmedim. Bu sayfa, her birine hayatımda yer verdikleri için duyduğum minnettarlığı ifade etmek üzere onlara adanmıştır. Yan yana, birlikte sonuna kadar geldik ve bu tez sadece benim başarım değil, aynı zamanda evimdeki ve İstanbul'daki insanların bana verdiği özverili sevginin bir ürünüdür.

En büyük takdirim her şeyden önce ailemdir. Uzakta olsalar da her zaman her şeye karşı kalkanım ve fırtınada en büyük desteğim oldular. Bazen kendime baş edemezken bana katlandığınız için teşekkür ederim. Ailemden sonra beni ayakta tutan en güçlü destek arkadaşlarım oldu. Hepsinden isimleriyle bahsetmek için daha fazla yerim olmasını isterdim, ancak bu paragrafın arasında kendilerini tanıyacaktırlar. Karadağlı arkadaşlarımdan dışında bu liste dünyanın dört bir yanına uzanıyor ve şimdilik şu anki durak, muhtemelen bu yolculuktan sonra bile hayatımda olacak bazı insanlarla tanıştığım İstanbul. Paylaştığınız her an için ve benimle birlikte bu yolculuğun bir parçası olduğunuz için teşekkür ederim.

Son bir not olarak, bu yolculukta bana profesyonelin ötesinde destek olan, Avrupa Birliği konusundaki bilgisi olağanüstü olan ve Türkçe ana dilim olmamasına rağmen beni yazmaya ve bu tezi yapmaya motive eden hocam Özgün Erler Bayır'a teşekkür ederim. Tezim için bana kaynak sağlayan ve bir lisans öğrencisi olarak siyasi bilgimi artıran Karadağ'daki hocalarıma da teşekkür etmek isterim. Onlar olmasaydı Türk Devleti'nden burs alamazdım.

Hamdija Begović

İstanbul, 2024

İçindekiler

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

AB Koşulluluğunun Önemi ve Türkiye-AB İlişkileri

AB Koşulluluğunun Önemi ve Türkiye-AB İlişkileri	7
1.1 AB Koşulluluğunun Önemi.....	7
1.2 AB Koşulluluğunun Anlamı.....	7
1.3 Müzakere Sürecinde AB Koşulluluğunun Önemi.....	12
1.4 AB'nin Koşulluluk Mekanizması.....	13
1.5 Türkiye ve Avrupa Birliği.....	18
1.5.1 Katılım Müzakereleri	19
1.5.2 Ülkenin Avrupa Birliği'ne Bakış Açısı.....	21
1.5.3 Türkiye AB'nin Stratejik Ortağı	25
1.6 AB Koşulluluğunun Türkiye'nin İç Politikasına Etkisinin Değerlendirilmesi... ..	34
1.6.1 Türkiye'de AB Koşulluluğundan Etkilenen İç Reformlar Ve Politikalar	34
1.6.2 Türkiye'de AB Koşulluluğundan Etkilenen İç Reformlar Ve Politikalar - Uyum Paketleri Sonrası Dönem.....	40
1.7 AB Üyeliği İçin Kültürel Ve Tarihi Koşullar	44

İKİNCİ BÖLÜM

Karadağ ve AB İlişkileri

2.1 Karadağ ve Avrupa Birliği.....	51
2.2 Karadağ İçin Dönüm Noktası: Bağımsızlık Ve Batı Yolu.....	52
2.3 Katılım Müzakereleri	56
2.4 Ülkenin Avrupa Birliği'ne Bakış Açısı.....	64
2.5 AB Koşulluluğunun Bir Aracı Olarak Bölgesel İnisiyatifler	66

2.6	AB Koşulluluğunun Karadağ'daki İç Reformlara Etkisi	71
2.6.1	Karadağ'da AB koşulluluğundan Etkilenen İç Reformlar Ve Politikalar	71
2.7	AB Uyeliği İçin Kültürel Ve Tarihi Koşullar	84

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Türkiye ve Karadağ Arasındaki İlişkiler

3.1	Siyasi, Diplomatik ve Ekonomik İşbirliği Açısından Karadağ - Türkiye ilişkileri 92	
3.2	Bugünün Ve Geleceğin Perspektifleri	97
3.2.1	Türkiye.....	97
3.2.2	Karadağ	104
3.3	Alınan Dersler Ve AB Koşulluluğunun Her İki Ülkedeki Etkileri.....	108
	SONUÇ.....	112
	KAYNAKÇA.....	115

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	:	Avrupa Birliği
a.e.	:	Aynı eser
a.g.e.	:	Adı geçen eser
a.y	:	Yazara ait son zikredilen yer
Der.	:	Derleyen
Akt.	:	Aktaran
AT	:	Avrupa Topluluğu
DSP	:	Demokratik Sol Parti
MHP	:	Milliyetçi Hareket Partisi
ANAP	:	Anavatan Partisi
AKP	:	Adalet ve Kalkınma Partisi
TBBM	:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
AİHM	:	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
MGK	:	Milli Güvenlik Kurulu
YSK	:	Yüksek Seçim Kurulu
YÖK	:	Yükseköğretim Kurulu
Bkz:	:	Bakınız
GKRY	:	Güney Kıbrıs Rum Yönetimi

AK	:	Avrupa Konseyi
GSYİH	:	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
TİKA	:	Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı
IBAR	:	Geçici Kriter Değerlendirme Raporu

GİRİŞ

Toplumları ve siyasi sistemleri Avrupa Birliği'nin temel taşı oluşturan ilkelere uygun olarak yeniden şekillendirmek için en etkili stratejilerden biri, AB'nin Birliğe katılmak isteyen ülkelere uyguladığı koşulluluk politikası ya da koşulluluktur. Avrupa Birliği'nin dikkate değer dönüştürücü gücü, on yıllardır Avrupa genelinde başarıyla uygulanan liberal politikalarından kaynaklanmaktadır. Bu politikalar kıtayı ortak değerler ve idealler etrafında bir araya getirmiş, AB vatandaşlarının yaşam standartlarını yükseltirken aynı zamanda farklı gruplar arasında bir arada yaşama, hoşgörü ve çok kültürlülüğün, onları uyumlu bir şekilde entegre edecek etkili süreçler olduğu sürece başarılabilirliğini göstermiştir. AB'nin 2004 ve 2007 yıllarındaki genişleme dalgaları ele alındığında bu durum daha da belirginleşmektedir. Avrupa Birliği, etkin bir şekilde yürüttüğü koşulluluk politikası sayesinde, bu genişlemeler bağlamında aday ülkelere AB'ye katılım gerekliliklerini yerine getirmeleri için tarihsel olarak benzeri görülmemiş bir baskı uygulamış ve bu da siyasi ve ekonomik dönüşüm alanlarında büyük değişimleri teşvik etmiştir.¹

Koşulsallığın ya da koşulculuğun politikadaki önemi gözardı edilemez. Bu yüksek lisans tezinin de gösterdiği gibi, böyle bir politikanın gücü o kadar zorlayıcıdır ki, aday ülkelerin ortak standartlar ve değerlere sahip bir Avrupa kıtası oluşturan aynı değerleri, ilkeleri ve idealleri paylaşacakları "Avrupa kulübüne" katılmaları için yer açan bir dizi mekanizma ve politikaya yol açmaktadır. Fiziksel olarak Avrupa kıtasında yer alan aday ülkelerde koşulluluk, Avrupa Birliği'nin ortak değerleri, reformları ve politikaları uygulaması ve yaratması için önemli bir araç olarak hizmet etmektedir. Ancak, AB üyeliği çeşitli iç ve dış faktörler nedeniyle zorlu bir süreç olduğundan, koşulluluk tam üyeliğin önündeki engellerin kaldırılmasında büyük rol oynamaktadır. Bu tezin ilerleyen bölümlerinde gösterileceği üzere, Türkiye AB'ye üye olmaya çalışırken coğrafi sorunlar da dahil olmak üzere birçok iç ve dış sorunla karşı karşıya kalmaktadır. Bununla birlikte Türkiye, AB'nin bir ülke ile yürüttüğü müzakerelerin tarihi açısından da dikkate değer bir örnek oluşturmaktadır. Coğrafi

¹ Nikolaos Papakostas, "Deconstructing the Notion of EU Conditionality as a Panacea in the Context of Enlargement", *L'Europe En Formation*, Cilt 2, Sayı 364, s.216

olarak tamamen Avrupa kıtası içinde yer alan ülkeler için bile, müzakere sürecinde alışılmadık bir duruma sahip olan Türkiye'nin yanı sıra çok sayıda ek karmaşılaştırıcı konu vardır. Bunlar arasında örneğin Avrupa Birliği'nin özünü oluşturan demokratik ilkelerden uzaklaşma ya da bu ilkelere saygısızlık sayılabilir. Zaman zaman tarihsel koşullar da bir ülkenin olası bir aday olarak konumunu etkileyebilir. Bu gerçek, Avrupa kıtasında yer alan ancak o dönemde Avrupa değerlerine şiddetle karşı çıkan eski Sovyet devletleri örneğinde de görülmektedir. Bu ülkeler şu anda Avrupa Birliği'nin bir parçasıdır ve koşulluluk politikasının bir sonucu olarak kayda değer bir entegrasyon yaşamışlardır ya da geçmişten etkilenmemek için hala AB'nin hızlı entegrasyon için hedef grubudurlar.

Dolayısıyla, yukarıda bahsedilenlere dayanarak, Avrupa Birliği'nin kıtanın bazı bölgeleri için özel hedefleri olduğu söylenebilir. Temel uzlaşma, yeniden yapılanma ve reformları içeren bu hedefler, kuşkusuz 20. Yüzyılın sonunda Sovyet etkisi veya himayesi altında olan bölgeleri de kapsamaktadır. Aynı durum, Yugoslavya'nın dağılmasının ardından 1990'larda son derece kanlı çatışmalara sahne olan Balkan ülkelerinin geri kalanı için de geçerlidir. AB nihayetinde bu bölgeyi Avrupa Birliğe dahil edilmesi gereken en önemli alanlardan biri olarak kabul etti. Bunun etkili olabilmesi için AB'nin kontrol mekanizmalarına sahip olması gerekmektedir.²

Bilimsel bir perspektiften, "koşulluluk politikası" terimine net bir tanım bulmak zor olabilir. AB politikasıyla ilişkili olarak kullanıldığında, bu terim daha da karmaşık hale gelmektedir çünkü politikanın koşullarını yerine getirmek için kullanılan çok sayıda mekanizma, AB'nin kurumları ve politikaları ile aday ülkelerde izlediği hedefler arasındaki karmaşık ilişkiler nedeniyle kavramın kendisini anlamayı zorlaştırmaktadır. Kavramın önemini ve AB üyesi olmak isteyen ülke ve toplumlarda – bu bağlamda özellikle Türkiye ve Karadağ'da – ilerici reformlar için neden hayati önem taşıdığını anlamayı kolaylaştırmak için, bu kavram tezin ilk bölümünde ayrıntılı olarak incelenecektir.

² Bernard Steunenbergh ve Antoaneta Dimitrova, "Compliance in the EU enlargement process: The limits of conditionality", **European Integration online Papers**, Cilt 11, Sayı 5, s.2

Aynı zamanda, 2005 yılında Türkiye ile Avrupa Birliği arasında başlayan müzakerelerin kısa bir süre sonra bozulmaya başlayan karmaşık ilişkisi de birinci bölümde analiz edilecektir. Türkiye, AB'nin en güçlü stratejik müttefiklerinden biri olmasına rağmen, iki taraf arasında hem içerde hem de dışarda var olan güvensizlik nedeniyle süreç son derece karmaşık ve zorlu olmuştur. İlginçtir ki, Türkiye modern Avrupa Birliği yerine Ekonomik Topluluğun var olduğu 1959 gibi erken bir tarihte Birliğe katılmak için başvuruda bulunmuştur. Ancak, askeri diktatörlük ve diğer birçok faktör de dahil olmak üzere süreci etkileyen çeşitli nedenlerden dolayı, Türkiye 1987 yılına kadar Birliğe üyelik başvurusunda bulunmamıştır. Bu gecikme, Türkiye'nin Helsinki Zirvesi'nde aday ülke olarak kabul edildiği ve resmi katılım müzakereleri için kapının açıldığı 1999 yılına kadar somut bir sonuca yol açmamıştır. Bu karar, Türkiye'nin AB'ye katılma hedefinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bunu takiben Türkiye, dokuz uyum paketi ile yasama sistemini AB ile uyumlu hale getirmiştir. Bilimsel amaç doğrultusunda, araştırma nesnesi tarafından koşullandırıldığı şeklindeki metodolojik olarak doğru görüş çerçevesinde, bu bölümün ana odağı, Avrupa Birliği'nin koşulluluk politikasının Türkiye'nin siyasi sistemini dönüştürdüğü ve 2001-2004 yılları arasında uyum paketleri aracılığıyla Türkiye'yi Avrupa değerler dizisine yaklaştırdığı varsayımdır. Bu sayede Türkiye, 2005 yılında resmi olarak müzakerelere başlamıştır. Bu durum, reformların devam etmesine yol açmıştır. Ayrıca bu bölümde, kamuoyunun Avrupa entegrasyonuna bakışı ve Türkiye'nin Batılılaşmasının Osmanlı İmparatorluğu'na kadar uzanan tarihsel boyutu ele alınacak ve Türkiye'nin bir dizi eleştiriye rağmen "Avrupa Kulübü"ne katılacak kadar gelişmiş olduğu fikri desteklenecektir. Elbette, AB'nin Türkiye ile ilişkileri bağlamında son derece önemli olan stratejik çerçevenin bir kısmı da ele alınacaktır. Göç konusunda iki taraf arasında varılan anlaşmanın ele alındığı bölümler ve müzakerelerin özellikle Kıbrıs sorunu nedeniyle tıkanmasına değinen bölümler bu kapsamda yer alacaktır.

Koşulluluk politikası kavramının kapsamlı bir analizi, müzakere sürecindeki öneminin değerlendirilmesi ve işleyiş mekanizmalarının incelenmesi, bu bölümün temel amacıdır. Bu çerçevede, AB koşulluluk politikasının aday ülkelerdeki

dönüştürücü gücünü, özellikle Türkiye üzerindeki etkisini derinlemesine anlamayı hedeflemektedir.

Karadağ'ın Avrupa Birliği üyeliğine giden yolu, bazı yönlerden Türkiye'nin süreciyle benzerlik gösterse de, tarihsel ve siyasi bağlamlar önemli ölçüde farklılık arz etmektedir. Türkiye'nin aksine, Karadağ'ın katılım müzakereleri halen devam etmektedir. Karadağ, güçlü komşu ülkelere olan tarihsel bağımlılığı nedeniyle, 1918 yılında Sırbistan tarafından ilhak edilerek iki devletli bir birliğe sürüklenmiştir. Bu durum, 2006 yılında yapılan tarihi bir referandumla Karadağ'ın demokratik bir şekilde Sırbistan'dan ayrılarak bağımsız bir devlet olarak yoluna devam etmesine karar verilene kadar sürdü. 2006 referandumunun ardından Karadağ, Avrupa entegrasyonuna ve Batı medeniyetine doğru ilerlemeye karar verdi. Bu karar, referandum sonucunu takip eden yıllarda geniş bir halk desteği ile karşılandı. Karadağ, 15 Aralık 2008'de AB'ye katılmak için resmen başvurdu ve katılım müzakereleri 29 Haziran 2012'de başladı. Ülkeyi NATO ittifakına götüren 30 yıllık rejim olan Sosyalist Demokrat Parti'nin düşmesinin ardından yaşanan siyasi istikrarsızlık ve Avrupa entegrasyonuna giden yol, AB ile müzakereleri yavaşlattı. Ancak işler hızla rayına oturdu. Müzakereler halen devam ediyor olsa da, Karadağ, 3'ü kapalı olan tüm müzakere fasıllarını açmayı başardığı için AB ile müzakerelerde en önde giden ülke olarak görülüyor.

Türkiye'de olduğu gibi, hipotezin öncelikle bilimsel bir amaç olan araştırma nesnesi tarafından koşullandırıldığı metodolojik olarak doğru görüş doğrultusunda, bu bölümün ana odağı, Avrupa Birliği'nin koşulluluk veya koşulluluk politikasının, reformların uygulanmasında ısrar ederek Karadağ'ın siyasi sistemini gerçekten dönüştürdüğü ve Karadağ'ı 2012'de müzakerelerin başlamasından bu yana Avrupa değerler dizisine yaklaştırdığı hipotezidir. Kamuoyu ve AB entegrasyonuna ilişkin görüşler üzerine kısa bir bölümün yanı sıra, piskoposlar döneminden modern devletin oluşumuna kadar Karadağ'ın o zamanki yöneticilerin reformları yoluyla geçirdiği kısa evrimi gösteren tarihsel bir bölüm de bulunmaktadır. Ayrıca bu bölümde, genellikle AB ve onun koşullu çerçevesi tarafından teşvik edilen bölgesel girişimler de kısaca ele alınmaktadır.

Üçüncü ve son bölüm, öncelikli olarak Türkiye ve Karadağ arasındaki ilişkilere odaklanmaktadır. Günümüzde birçok alanda yakın işbirliği içinde olan ve dostane ilişkilere sahip bu iki ülkeyi gözlemleyerek teze son dokunuşlar yapılmaktadır. Türkiye'nin Balkanları Avrupa'ya açılan bir kapı olarak görmesi ve bu yaklaşımdan büyük fayda sağlaması, Türkiye'yi bölgeye odaklanan önemli bir stratejik ortak haline getirmektedir. Bu bölüm ayrıca, Türkiye ve Karadağ'daki Avrupa entegrasyonunun gelecekteki perspektiflerini ayrı ayrı ele alacaktır. Türkiye'nin Avrupa entegrasyon sürecindeki gelecekteki adımları ve olası gelişmeler ile Karadağ'ın AB üyeliği yolundaki ilerlemeleri ve beklentiler detaylı bir şekilde incelenecektir. Bu incelemeler, her iki ülkenin Avrupa Birliği ile olan ilişkilerinin gelecekte nasıl şekilleneceğine dair önemli çıkarımlarda bulunmayı hedeflemektedir.

Bu araştırmanın amacı, farklı tarihi, sosyal ve siyasi geçmişlere sahip olan iki AB aday ülkesinde koşulluluğun reformların uygulanmasını nasıl etkilediğini incelemektir. Bu ülkelerin her birinin Avrupa entegrasyonu yolunda izlediği güzergah, bu farklı geçmişler tarafından şekillendirilmiştir. Çalışma, Türkiye ve Karadağ bağlamında nadir görülen ve çok az ilgi gören bir konu hakkında bilgi birikimi sağlamaktadır. Her iki ülke de AB tarafından belirlenen bir dizi gereksinim, standart ve beklentinin konusu olmuştur. Bu çalışma, AB'nin koşulluluğunun Türkiye ve Karadağ'da yerel reformların ve politikaların gelişimi üzerindeki etkisini ve sonuçlarını aydınlatmayı amaçlamaktadır.

AB tarafından belirlenen gereksinimler ve standartların ayrıntılı bir analizi üzerine yoğunlaşan bu çalışma, demokratikleşme, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve diğer reformlar gibi önemli konulara odaklanır. AB koşulluluğunun yerel karar alma süreçlerini ve politika sonuçlarını nasıl etkilediğine dair detaylı bir resim sunabilmek için her iki ülkenin kendine özgü tarihsel, kültürel ve siyasi bağlamlarını da dikkate almaktadır. Bu kapsamda, araştırma Türkiye ve Karadağ'da AB'nin şart koştuğu reformların uygulanma süreçlerini ve bu süreçlerin ülkelerin iç dinamikleri üzerindeki etkilerini derinlemesine ele almaktadır.

Bu çalışma, AB şartlılığının Türkiye ve Karadağ'daki iç reformlar ve siyaset üzerindeki etkilerini incelemek için betimleyici bir araştırma metodolojisi

kullanmaktadır. Veriler, hükümet yetkilileri, AB temsilcileri ve sivil toplum kuruluşlarıyla yapılan görüşmeler ve politika uzmanlarına yönelik anketler gibi birincil kaynaklardan, ayrıca resmi AB belgeleri, hükümet yayınları, akademik makaleler ve medya raporları gibi ikincil kaynaklardan toplanacaktır. Analiz, içerik, karşılaştırmalı ve istatistiksel yöntemler kullanılarak AB şartlılığına yanıt olarak ortaya çıkan desenler ve farklılıkları belirleyecektir. Geçerlilik ve güvenilirliği sağlamak için üçgenleme, uzman incelemesi ve standartlaştırılmış prosedürler kullanılacak ve etik kurallara, bilgilendirilmiş onam ve gizlilik dahil olmak üzere, uyulacaktır. Veri erişilebilirliği ve öznellik gibi potansiyel sınırlamalara rağmen, bu yaklaşım, bu iki aday ülkede AB şartlılığının reformlar ve siyaset üzerindeki etkisine dair kapsamlı bir anlayış sağlamayı amaçlamaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

AB Koşulluluğunun Önemi ve Türkiye-AB İlişkileri

1.1 AB Koşulluluğunun Önemi

Başarılı bir genişleme stratejisi, Avrupa Birliği'nin müstakbel üye devletleri, üyelik için yeterince güçlü ve istikrarlı iç politikalar ve kurumlar oluşturmak için gereken değişiklikleri uygulamaya ikna etme becerisine bağlıdır.³ AB koşulluluğu, katılımı teşvik etmek ve sağlamak için ana araçtır. AB koşulluluğunun önemini tartıştığımızda, AB'nin aday ülkelerde değerler oluşturmaya yönelik en önemli araçlarından birini tartışmış oluyoruz. Bu ülkeleri ortak değerler dizisi altında birleştirerek tüm Avrupa kıtasını kolayca etkileyebilir ve daha barışçıl, demokratik, istikrarlı ve bütünleşmiş bir Avrupa yaratabilir.

1.2 AB Koşulluluğunun Anlamı

Avrupa Birliği'nin karmaşık yapısı, koşulluluğun tanımlanmasını oldukça zorlaştırmaktadır. AB çerçevesinde koşulluluk birçok biçimde ortaya çıkmaktadır. Örneğin, bir ülkenin AB'ye katılmaya uygun olabilmesi için demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve azınlıkların korunmasını teşvik eden sağlam kurumlar kurmasını gerektiren bir dizi farklı kriteri karşılaması gerekmektedir. Ayrıca genişleme sürecinin bir parçası olarak aday ülkelerin AB standartlarına uyum sağlamak amacıyla kurumsal reformlar gerçekleştirmesi ve AB'nin yasa ve düzenlemeler bütününe oluşturan *acquis communautaire*'i benimseyip uygulamaları gerekmektedir.

Karen Smith, çalışmalarında bu terimi sıkça ele almış ve birçok eserinde vurgulamıştır. Ona göre:

³ Elyse Wakelin, EU Conditionality: An Effective Means for Policy Reform, (Çevrimiçi), https://www.e-ir.info/2013/11/01/eu-conditionality-an-effective-means-for-policy-reform/#google_vignette, 11 Ocak 2024.

“Koşulluluk, bir devletin ya da uluslararası kuruluşun başka bir devletin istediği faydaları belirli şartların yerine getirilmesine bağlamasıdır.”⁴

AB bağlamında, koşulluluğun Birliğin üçüncü ülkelerle ilişkilerinde "ödüllendirme yoluyla pekiştirme" işlevi gören en etkili dış politika aracı olduğu iddia edilebilir.⁵

Koşulluk hakkında daha fazla konuşmak gerekirse, bu terimin geçirdiği evrime dikkat etmek gerekir. Aday ülke, katılım müzakerelerini tamamlamak ve AB'ye katılmak için belirli şartları yerine getirmelidir. Üyelik için gerekli şartlar Avrupa Toplulukları ile birlikte değişmiştir. İlk genişlemeden önce üyelik için tek şart ‘Avrupa Kimliği’ idi. Roma Antlaşması’nın 237. Maddesi uyarınca herhangi bir Avrupa devleti Topluluğa katılmak için başvuruda bulunabilir. Ancak Nisan 1987’de Avrupa Konseyi, Güney Avrupalı başvuru sahibi ülkeler (Yunanistan, Portekiz ve İspanya) için ‘Avrupa Topluluklarına üyelik, her üye devlette temsili demokrasiye ve insan haklarına saygı gösterilmesini ve bu hakların korunmasını gerektirir’ diyerek daha fazla gereklilik ortaya koymuştur.⁶ Aslında bu, AB üyeliği koşullarının oluşturulmasında ilk aşamalardan birirdi; AB'ye katılım artık aday ülkelerin uygulaması gereken bir dizi reform ve değişikliğe bağlıdır ve bu da AB'nin koşullu politikaları ve mekanizmaları tarafından gerçekleştirilmektedir.

Dahası, literatürün büyük bir kısmı koşulluluk ve Avrupalılaşıma kavramları arasında bir bağlantı kurmaktadır. Avrupalılaşıma, farklı akademisyenler tarafından farklı şekillerde yorumlanan çok yönlü bir kavramdır.

Avrupa değerlerinin ve politika yaklaşımlarının yerel düzeyde içselleştirilmesi veya Avrupa politika yapımının yerel politika alanları

⁴ Sinem Akgül Açıkmeşe, “Cycles of Europeanization in Turkey: The domestic impact of EU political conditionality”, **Revista**, Sayı 23, s.8 Akt. Karen E. Smith, “The Evolution and Application of EU Membership Conditionality”, içinde **The Enlargement of The European Union**, Ed. Marise Cremona, Oxford, Oxford University Press, s.108

⁵ Akgül Açıkmeşe, **a.y.**

⁶ Eli Gateva, **European Union Enlargement Conditionality**, Londra, Palgrave MacMillan, 2015, s.19

üzerindeki artan etkisi gibi çeşitli süreçlere atıfta bulunabilir. Bu ifade, değişimlerin arkasındaki mekanizmaları açıklamak, ilerlemeleri tanımlamak ve diğer bağlamlarda tanımlayıcı ve açıklayıcı terminolojiyi birleştirmek için kullanılır.⁷ Öte yandan, Bernard Steunenbergh ve Antoaneta Dimitrova gibi bazı yazarlara göre AB genişleme koşulluluğu, AB ile aday ülke arasında yapılan ve adayın çeşitli iç reformları gerçekleştirmesi karşılığında AB'nin adaya AB'ye katılma konusunda (gerçekçi) bir şans tanıdığı bir anlaşmadır. Aday ülke hükümetlerinin reformlar konusunda ilerleme kaydedememesi halinde, "havuç ve sopa" olarak adlandırılan koşulluluk yaklaşımı, üyeliğin getireceği faydaların geri çekilmesini ve sürecin durdurulmasını ya da yavaşlatılmasını gerektirmektedir.⁸

Kavramın daha derinlemesine tartışılması, AB'nin Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine yönelik yaklaşımının tipik olarak öncelikle koşulluluk olarak nitelendirildiğini ortaya koymaktadır. AB koşulluluğunun arkasındaki temel mantık, ödülle pekiştirme olarak bilinen ve AB'nin hedef ülkeye koşullarına uyması karşılığında dış teşvikler sunduğu bir pazarlık taktiğidir.⁹ Bu durum 2004 ve 2007 yıllarındaki AB genişleme dalgalarında daha da belirgindir. Avrupa Birliği, genişlemeler bağlamında, etkili koşulluluk politikası aracılığıyla, aday ülkelere AB'ye katılım gerekliliklerini yerine getirmeleri için tarihsel olarak yoğun bir baskı uygulamış ve bu da siyasi ve ekonomik dönüşüm alanlarında önemli değişiklikleri teşvik etmiştir.¹⁰

Daha önceki paragraflarda da belirtildiği gibi, koşulluluğu mümkün olan en açık şekilde ifade eden ideal açıklamaya mümkün olduğunca yaklaşabilmek için, çok çeşitli yazarlar ve araştırmacılar birçok tanım önermiştir. Kavramın en geniş anlam yelpazesini kapsayabilmek için, aşağıdaki tanım kavramın anlamını en açık ve en yalın

⁷ Tim Haughton, "When does the EU make a difference? Conditionality and the accession process in Central and Eastern Europe", **Political Studies Review**, Cilt 5, Sayı 2, s.233-234, Akt. Johan P. Olsen, "The Many Faces of Europeanization", **Journal of Common Market Studies**, Cilt 40, Sayı 5, s.921-52

⁸ Steunenbergh ve Dimitrova, **a.g.e.**, s.3

⁹ Frank Schimmelfennig ve Ulrich Sedelmeier, "Governance by conditionality: EU rule transfer to the candidate countries of Central and Eastern Europe", **Journal of European public policy**, Cilt 11, Sayı 4, s.670

¹⁰ Papakostas, **a.g.e.**, s.216

şekilde açıklamaktadır. Othon Anastasakis ve Dimitar Bechev'e göre AB koşulluluğunun tanımı şu şekilde özetlenebilir:

“Post-komünist Avrupa'da koşulluluk, AB'nin aday ve muhtemel aday ülkelerle ilişkilerindeki en etkili aracıdır. (...) Aynı zamanda AB koşulluluğu, Balkanlar'da uzlaşma, rekonstrüksiyon ve reforma yönelik çok yönlü ve çok amaçlı bir araçtır. Ekonomik, siyasi, sosyal ve güvenlikle ilgili faktörlere dairdir ve ikili, alt-bölgesel, bölgesel ve projeye özgüdür. AB koşulluluğunun amacı, ülkeler arasında farklar yaparak her birini benzersiz özelliklerine göre değerlendirmek, değişimi teşvik etmek ve AB tarafından sağlanan faydalar için gereksinimleri belirlemektir. Ayrıca, Balkan devletlerini AB'ye entegre etmeyi hedefler.”¹¹

Bu ifade incelendiğinde, tüm aday ülkelerde AB ilkelerinin benimsenmesinin AB koşulluluğunun birincil hedefi olduğu kolayca görülebilir. Reformlar, yeniden yapılanma ve uzlaşma, (Balkanlar gibi çatışmalardan etkilenen birçok bölgede önemli bir araç olan koşulluluğun düzgün bir şekilde uygulanması şartıyla), Avrupa kıtasının barışçıl bir şekilde yeniden birleşmesi için hayati önem taşıyan değerler arasındadır. Aynı durum Türkiye için de geçerlidir; Balkanlar'dan biraz farklı bir tarihe sahip olsa da, Türkiye stratejik, ekonomik ve istikrar sağlayıcı faktörlere sahip hayati bir jeopolitik bölge olduğu için AB koşulluluğu hala avantajlı bir araçtır.

Balkan ülkelerinden bahsederken, 90'lı yıllardaki Kosova Savaşı'ndan sonra Avrupa Birliği İstikrar ve Ortaklık Süreci'ni (**SAP** - Stabilization and Association Process) başlattığını ve Hırvatistan, Arnavutluk, Sırbistan ve Karadağ, Bosna-Hersek ve Makedonya'ya üyelik teklif etmiştir. 1999'da sona eren Kosova Savaşı'ndan sonra AB, üyeliği içermeyen 1997 Bölgesel Yaklaşımı'nın, inisiyatifin ana hedeflerine – iyi komşuluk ilişkilerinin geliştirilmesi ve bölgedeki barış ve istikrarın yeniden sağlanması – ulaşmak için yeterli olmadığını fark etti. Sonuç olarak, AB üyeliği

¹¹ Othon Anastakis, Dimitar Bechev, **EU Conditionality in South East Europe: Bringing Commitment to the Process**, South East European Studies Programme, Oxford, 2003, s.3

mümkün hale getirdi ve Batı Balkan ülkelerini "AB üyelik için potansiyel adaylar" olarak sınıflandırdı.¹²

AB'nin bu özel durumdaki yaklaşımı sayesinde, ülkelerin Avrupa Birliği'ne entegrasyonu için bir araç olarak koşulluluğun önemi gerçekten görülebilir ve anlaşılabilir. Süreç daha yavaş ilerlemiş ve 2013'te yalnızca bir Balkan ülkesi olan Hırvatistan'ın AB'ye katılmasına izin verilmiş olsa da, AB şartlılığı önemli bir etkiye sahip olmuştur.

Yukarıda belirtilen çerçevede, siyasi koşulluluğun birçok yazar tarafından tanımlanan bir kavram olduğunu belirtmek de önemlidir. Bu tür AB koşulluluğu, AB'nin cezaları ve ödülleriyle yakından ilişkilidir ve AB'nin belirli bir ülkenin siyasetini ve değerlerini etkileme konusundaki güçlü sistemini ve yeteneğini göstermektedir. Demokratik değerleri ve insan haklarını koruduğu için, bu tür AB koşulluluğu aynı zamanda en önemlileri arasındadır çünkü aday ülkelere AB'ye katılma yolunda yardımcı olmaktadır. Karen Smith'in tanımına göre siyasi koşulluluk, bir devletin ya da uluslararası kuruluşun başka bir devlete sağlayacağını düşündüğü faydaları (yardım, ticari imtiyazlar, işbirliği anlaşmaları, siyasi temaslar ya da uluslararası kuruluşlara üyelik gibi) demokratik değerlerin savunulması ve insan haklarının korunmasıyla ilgili koşulların yerine getirilmesine bağlamasıdır. İki tür koşulluluk vardır: **negatif ve pozitif**.

Negatif koşulluluk, söz konusu devletin şartları ihlal etmesi durumunda faydaların azaltılması, askıya alınması veya ortadan kaldırılması anlamına gelir; pozitif koşulluluk ise genel olarak, kriterleri yerine getirmesi halinde bir devlete faydalar sağlamayı vaat etmek olarak tanımlanır.¹³

¹² Florian Trauner, "From membership conditionality to policy conditionality: EU external governance in South Eastern Europe", **Journal of European Public Policy**, Cilt 16, Sayı 5, s.8

¹³ Karen Elizabeth Smith, **The Use of Political Conditionality in the EU's Relations With Third Countries: How effective?**, Floransa, European University Institute, 1997, s. 6

Bu ayrımları anlamak, AB koşulluluğunun Türkiye ve Karadağ gibi aday ülkelerin siyasi ve sosyal manzaralarını nasıl etkilediğini kapsamlı bir şekilde analiz etmek için önemlidir. Bu ereve, AB koşulluluğunun bu ülkelerdeki demokratik reformlar ve insan haklarını teşvik etmede etkisini ve etkinliğini değerlendirmede önemli olacaktır.

1.3 Müzakere Sürecinde AB Koşulluluğunun nemi

AB koşulluluğu müzakere süreci için çok önemlidir çünkü sakin bir bölge yaratmakta ve aday ülkelerin kurumlarını geliştirmektedir. Bu aynı zamanda Avrupa Birliği'nin aday ülkelerin ekonomik olarak gelişmesine yardımcı olması ve Avrupalı aday ülkelerin kendilerini Avrupa kıtasının geri kalanı ile daha eşit hissetmelerinde de görülmektedir.

AB genişleme koşulluluğu, AB ile bir aday ülke arasında yapılan ve AB'nin, adayın bir dizi yerel değişikliği gerçekleştirmesi karşılığında AB'ye katılma fırsatı verdiği bir anlaşma olarak tanımlanmaktadır. Aday lke hükümetlerinin reformları gerçekleştirememesi halinde, "havuç ve sopa" olarak adlandırılan koşulluluk yaklaşımı, üyeliğin getireceği faydaların geri çekilmesini ve sürecin durdurulmasını ya da yavaşlatılmasını öngörmektedir.¹⁴

Karadağ rneği, müzakere sürecinin ve koşulluluğun nasıl olumlu bir etki yarattığını göstermektedir. Avrupa Birliği'nin bir sonraki yesi olma şansı en yüksek olan ülkeler söz konusu olduğunda, Karadağ'ın tüm aday ülkeler arasında AB'ye katılma şansı en yüksek olan ve müzakere sürecinde en fazla ilerleme kaydeden ülke olduğu söylenebilir. Karadağ, 2006 yılında Sırbistan'dan bağımsızlığını kazandıktan sonra Batı ile bütünleşme yolunu seti. Bu yolda 2012 yılında AB ile müzakerelere başlayan lke, AB tarafından belirlenen kriter ve standartların birçoğunu tamamlayarak başarılı bir koşulluluk süreci rneği sergilemiştir. Karadağ, 15 Aralık 2008'de Avrupa Birliği'ne üyelik başvurusunda bulundu ve 9 Aralık 2009'da ülkenin Avrupa Birliği'ne katılım başvurusunu değerlendirmek için anketin yanıtlarını verdi.

¹⁴ Steunenberg ve Dimitrova, a.g.e., s.3

30 Kasım 2009'da Avrupa Konseyi, Karadağ vatandaşlarının Schengen bölgesi ülkelerine vizesiz seyahat edebilmesine karar verdi. Uluslararası izolasyondan geçen ülkenin yeniden Avrupa'ya daha yakın hissetmesi için önemli bir adımdı. Bu olay ile ilgili ülkenin vatandaşlarının hareketliliği açısından siyasi açıdan önemliydi, ancak aynı zamanda adalet, özgürlük ve güvenlik gibi ana alanları kapsayan son iki yılda gerçekleştirilen reformları da vurguladı. Karadağ'ın Avrupa Birliği politikalarına uyum sağlama konusunda daha stratejik bir yaklaşım sergilemiştir. 5 Haziran 2017'de İttifak'ın 29. üyesi olan Karadağ'ın NATO üyeliği, ülkenin modern tarihindeki en önemli dış politika başarısını temsil etmektedir. Kolektif güvenlik sistemindeki perspektifinin farkına varan Karadağ, NATO'nun temel politikaları olan istikrar ve caydırıcılık, İttifak sınırlarının ötesine istikrar taşıma, terörizmle mücadele, hibrid ve siber tehditlere karşı koyma, açık kapı politikası ve NATO ile AB arasındaki işbirliğine katkıda bulunan uluslararası düzeyde önemli bir aktör haline gelmiştir.¹⁵ Birçok alanda yapılması gereken daha çok şey olmasına ve müzakerelerin 12 yılı aşmış bir süredir devam ediyor olmasına rağmen, bu durum koşulluluğun müzakere sürecini nasıl etkileyebileceğinin ve kontrol edebileceğinin göstergelerinden biridir.

Özetle, AB koşulluluğunun önemi göz ardı edilemez. AB'nin aday ülkelerdeki kalkınma ve politikaları kontrol etmek için kullandığı ana mekanizmalardan biridir. Aday ülkeler için Avrupa Birliği'ne giden yolu açmakla kalmaz, aynı zamanda, daha önce de ifade edildiği gibi, onları ortak değerler ve ilkeler etrafında birleştirir. Avrupa Birliği gelişmeye ve evrilmeye devam etmektedir ve bu bağlamda koşulluluk, daha büyük ve daha bütünleşmiş bir Avrupa'nın inşası için kilit mekanizmalardan biri olmaya devam edecektir.

1.4 AB'nin Koşulluluk Mekanizması

Söz konusu AB koşulluluk mekanizmaları olduğunda, aday ülkelerin resmi AB standartlarını karşılamaları, reformları üstlenmeleri ve nihayetinde ülkeyi AB'ye entegre etmeleri için yönlendirildikleri sürecin yapılandırılmış ve karmaşık bir yapısını

¹⁵ Vlada Crne Gore, “Članstvo Crne Gore u NATO”, (Çevrimiçi), <https://www.gov.me/clanak/nato-2>, 19 Ocak 2024.

oluşturmaya adanmış bir grup mekanizma olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla aday ülkelerdeki AB katılım müzakerelerinin ana konusunun sadece ülkenin AB'ye katılma arzusu değil, aynı zamanda AB üyeliğinin temel yükümlülüklerini ve mekanizmalarını yerine getirme ve gerekli reformları uygulama becerisi olması gerektiği söylenebilir. AB'ye katılım süreci tamamlandığında aday ülkeler AB üyesi olabilirler. İlerleyen paragraflarda bu mekanizmalar incelenecektir.

- **Katılım kriterleri veya Kopenhag kriterleri - (Accession Criteria - The Copenhagen criteria)** - Katılım kriterleri veya Kopenhag kriterleri (1993 yılında Kopenhag'da düzenlenen Avrupa Konseyi'nde tanımlandıktan sonra bu şekilde adlandırılmıştır), tüm aday ülkelerin üye devlet olabilmek için yerine getirmesi gereken zorunlu ve temel koşullardır.¹⁶ Bu şartlar 1993 yılında Kopenhag Avrupa Konseyi'nde ve 1995 yılında Madrid Avrupa Konseyi'nde tartışılmıştır. Dolayısıyla bir ülkenin Avrupa Birliği'ne üye olabilmesi için aşağıdaki özelliklere sahip olması gerekmektedir:

1. Azınlıkların korunması, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve demokrasi gibi temel hakları güvence altına alan istikrarlı kuruluşlar.
2. İşleyen bir ekonomik pazarın varlığı ve AB içindeki rekabetçi baskılar ve piyasa güçleriyle başa çıkabilme yeteneği.
3. Siyasi, ekonomik ve parasal birlik hedeflerine bağlılık da dahil olmak üzere üyelik yükümlülüklerini üstlenme kabiliyeti.¹⁷

- **Maastricht kriterleri (Convergence criteria for joining)** - Maastricht Kriterleri, hem Avrupa Birliği'ne (AB) katılmak isteyen aday ülkeler hem de mevcut üye devletler için oldukça önemlidir. Bu kriterler, 1992'de Maastricht Anlaşması ile belirlenmiştir ve ülkelerin AB üyeliğine ve para birliğine ekonomik olarak hazır olmalarını sağlamak amacıyla oluşturulmuştur.

¹⁶European Commission, "European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations" – Enlargement – Accession criteria, (Çevrimiçi), https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/glossary/accession-criteria_en, 19 Ocak 2024.

¹⁷ Paulina Rezler, "The Copenhagen Criteria: Are they helping or hurting the European Union?", **Touro International Law Review**, Cilt 14, Sayı 2, s.392

Yakınsama kriterleri, ülkelerin Avro'yu benimsemeye hazır olmalarındaki ilerlemeyi ölçmek için uygulamaya konmuştur ve aşağıdakilere odaklanan bir dizi makroekonomik gösterge olarak tanımlanmaktadır:

1. Fiyat istikrarı;
2. Sürdürülebilir olmalarını sağlamak için sağlam kamu maliyesi;
3. Bir Üye Devletin ekonomisini aşırı kur dalgalanmalarına başvurmadan yönetebildiğini göstermek için döviz kuru istikrarı;
4. Yakınsamanın kalıcılığını değerlendirmek için uzun vadeli faiz oranları;¹⁸

Türkiye, Euro Bölgesi'nin bir parçası olmadığı ve AB'ye katılım sürecinde euroyu benimseme sürecinde bulunmadığı halde, Türkiye'nin ekonomik politikaları ve reform çabaları geniş erişim kriterlerini karşılamaya ve AB standartları ile uyum sağlamaya yöneliktir, Maastricht kriterlerini spesifik olarak hedeflemekten ziyade. Ancak bu kriterler, Türkiye ekonomisini iyileştirebilir ve yüksek faiz oranları nedeniyle karşı karşıya olduğu yüksek enflasyonla başa çıkmasına yardımcı olabilir.

- **Stabilizasyon ve İlişkilendirme Süreci - (Stabilization and Association Process - SAP)** – Bu süreç 1999 yılının Haziran ayında başlatılmıştır. Stabilizasyon ve İlişkilendirme Süreci, öncelikle Batı Balkan Ülkelerini AB'ye daha kolay entegre etmek amacıyla oluşturulmuştur. Balkan ülkeleri, istikrarlı bir bölge ve aynı zamanda bir serbest ticaret alanı yaratmak amacıyla aşamalı bir ortaklıkla birbirine bağlanmıştır. Haziran 2003'teki Selanik Zirvesi'nde bu süreçte 4 unsur temel hale gelmiştir: Sözleşmeye dayalı ilişkiler, Ticari ilişkiler, Finansal destek ve Bölgesel işbirlikleri.¹⁹
- **Hukukun üstünlüğü koşulluluk düzenlemesi - (Rule of law conditionality regulation)** - 2021 yılından itibaren, hukukun üstünlüğünün ihlalinin AB'nin

¹⁸ European Commission, “Convergence criteria for joining”, (Çevrimiçi), https://economy-finance.ec.europa.eu/euro/enlargement-euro-area/convergence-criteria-joining_en, 19 Ocak 2024.

¹⁹ European Commission, “European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations”, – Enlargement – Stabilisation and Association Process, (Çevrimiçi), https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/glossary/stabilisation-and-association-process_en, 19 Ocak 2024.

*mali çıkarlarını etkilediği veya etkileyebileceği durumlarda Birlik bütçesi daha fazla korunmaktadır. Zira Ocak 2021'den itibaren AB bütçesinin korunması için "koşulluluk tüzüğü" olarak da adlandırılan genel bir koşulluluk sistemi yürürlüğe girmiştir. AB artık bu yeni koşulluluk rejimi sayesinde mali düzeltmeler veya ödemelerin askıya alınması gibi tedbirler uygulayarak bütçeyi koruyabilmektedir.*²⁰

- **İlerleme raporları - (Annual reports – Progress reports)** - Avrupa Komisyonu tarafından kabul edilen ve oluşturulan bu raporların rolü, aday ülkelerin süreçlerini yönlendirmek ve incelemektir. Ayrıca karşılaşılan zorlukları, uygulanması gereken reformları ve müzakerelerin nasıl düzgün bir şekilde ilerletileceğine dair tavsiyeleri de ele alır.²¹ Bu raporlar aynı zamanda koşulluluk mekanizmalarından biri olarak da değerlendirilebilir.
- **Müzakere Çerçevesi - (Negotiation Framework)** – Müzakereler, Avrupa Birliği'nin işlemesi ve dinamik bir şekilde gelişmesi için temel araçlardan birisidir.²² Müzakere çerçevesi, aday ülkelerin belirli alanlardaki müzakereler sırasında ilkeler, standartlar ve kuralları daha iyi oluşturmaya yardımcı olur.
- **Müzakere Fasılları – (Negotiation chapters)** – Müktesebatın fasılları, aday ülkelerle müzakere sürecinin temelini oluşturan fasıllardır. Bunlar, aday ülkelerin reformları benimsemeleri ve kurumsal ve idari yapılarını bu spesifik alanlardaki AB mevzuatı ile uyumlu hale getirmeleri gereken 35 fasıldan oluşmaktadır.²³
- **Koşullar ve Kriterler – (Conditionality and Criterias)** – Belirtildiği gibi koşulluluk, potansiyel bir aday ülkenin tüm bu kriterleri yerine getirmesine

²⁰ European Commission, “Rule of Law Conditionality regulation”, (Çevrimiçi), https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/eu-budget/protection-eu-budget/rule-law-conditionality-regulation_en, 19 Ocak 2024.

²¹ European Commission, “Strategy and Reports”, (Çevrimiçi), https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/strategy-and-reports_en, 19 Ocak 2024.

²² Pfetsch, “Negotiating the European Union: A negotiation-network approach”, **International Negotiation**, Cilt 3, Sayı 3, s.293

²³ European Commission, “Enlargement – Chapters of the acquis/negotiating chapters”, (Çevrimiçi), https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/glossary/chapters-acquis-negotiating-chapters_en, 19 Ocak 2024

yardımcı olan bir mekanizmadır. Bu kriterler aslında müzakerelerde ilerleme kaydedebilmek için yerine getirilmesi gereken koşullar olarak görülebilir.

- **Finansal Yardım – (Financial assistance)** – Avrupa Birliği'nin yardımlarından biri de finansal yardımdır. Örneğin Katılım Öncesi Yardım ya da kısaca İPA'dan bahsedebiliriz. Bu finansal araç aday ülkeleri ve potansiyel statüdeki ülkeleri kapsamaktadır. Bu araçsal yardımın ana odağı, aday ve potansiyel aday ülkelerin politiklarını AB müktesebatıyla uyumlu hale getirmelerine, reformları uygulamalarına ve Yapısal Fonları kullanmalarına yardımcı olmaktır.²⁴
- **Sivil Toplum ve Paydaş Katılımı – (Civil Society and Stakeholder Involvement)** – AB ile katılım müzakerelerinde diğer pek çok çıkarın işbirliği aynı zamanda tüm vatandaşların ve tarafların çıkarlarının katılımı ve dahil edilmesi anlamına gelmektedir.²⁵ Kamuoyu desteği ve anlayışı AB ile müzakerelerin en önemli ayaklarından biridir.
- **Süspansiyon mekanizması – (Suspension mechanism)** – Adından da anlaşılacağı üzere, bu mekanizma daha çok aday ülkelerin Avrupa Birliği tarafından belirlenen ilke, politika veya değerlerden sapmaları durumunda “cezalandırma” mekanizması olarak kullanılmaktadır. Eğer böyle bir durum olursa, AB katılım sürecini durdurabilir, yavaşlatabilir ya da tamamen durdurabilir.
- **Katılım Sonrası Koşulluk – (Post-Accession Conditionality)** – Bu mekanizma, katılım sonrasında ülkelerin AB gündemini takip etmeye devam etmelerini sağlamak amacıyla kullanılmaktadır. Örneğin bu mekanizmalardan biri Romanya ve Bulgaristan'da kullanılan İşbirliği ve Doğrulama Mekanizmasıdır (**Cooperation and Verification Mechanism – CVM**).

Yukarıda sıralanan tüm bu mekanizmalar, Avrupa Birliği tarafından ülkelere üyelik yolunda yardımcı olmak için koşulluluk anlamında kullanılmaktadır. Temel

²⁴ Heidrun Ferrari ve Samia Liaquat Ali Khan, **EU Financial Assistance to the Western Balkans: a minority-focused review of CARDS and İPA**, Birleşik Krallık, Minority Rights Group International Yayınları, 2010, s.14

²⁵ Vasile Puşcaş, **EU ACCESSION NEGOTIATIONS (A handbook)**, Viyana, Hulla & Co Human Dynamics KG, 2013, s.83

rollerinden biri, aynı değer ve ilkeleri paylaşan, müreffeh, büyük ve birleşik bir Avrupa yaratma hedefine ulaşmaktır. Bu mekanizmalar, olumlu değişimin katalizörleri olarak işlev görür ve AB'nin kıtadaki rolünü güçlendirdiği söylenebilir. Aday ülkelerin iç politikalarını AB değerleri ve ilkeleriyle uyumlu hale getirmelerine yardımcı olan güçlü bir yapı oluştururlar.

1.5 Türkiye ve Avrupa Birliği

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Avrupa entegrasyonunun hızlanması, 1990'larda Türkiye'nin AB ile ilişkilerini şekillendiren iki temel faktör olmuştur. Dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi, Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve Berlin Duvarı'nın yıkılışı Avrupa'daki siyasi, ekonomik ve güvenlik perspektiflerini ve stratejilerini derinden değiştirdi. Avrupa'ya yönelik doğu tehdidi ortadan kalktığında Türkiye'nin Batı için jeopolitik değeri sorgulanmaya başlandı.²⁶

Helsinki Avrupa Konseyi sırasında Türkiye, Aralık 1999'da Avrupa Birliği'ne aday ülke statüsünü resmen kazanmıştır. Bu dönemden sonra resmi müzakereler 3 Ekim 2005 tarihinde gerçekleşmiştir. Bunu Katılım Ortaklığı Belgesi'nin kabulü ve Avrupa Konseyi'nin resmi kararı takip etmiştir.

Müzakere sürecinde zorluklar yaşamış olsa da, AB ile Türkiye arasındaki ilişkiler Birliğe katılmak isteyen diğer AB ülkelerine kıyasla daha karmaşık olsa da, Türkiye'nin jeostratejik konumu ve ABD'nin güçlü desteği onu Avrupa Birliği için kilit bir ortak haline getirmiştir.

Bu durum, Türkiye'nin AB'ye katılması halinde nüfus bakımından Almanya'dan sonra ikinci ülke olacağı için, Türkiye'nin AB'ye katılımının sınır sorunlarına yol açabileceği, Avrupa değerlerini sorgulatabileceği ve örgütsel sorunlara

²⁶ Sanem Baykal, Tüğrul Arat, "AB'yle İlişkiler", içinde der. Baskın Oran, **Türk Dış Politikası – Kurtuluş, Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar – Cilt II: 1980-2001**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2022, s.326

neden olabileceği düşüncesine karşı bir denge unsuru olarak görülebilir.²⁷ Ancak yıllar içinde müzakere süreci birçok nedenden dolayı gecikmiş ve yavaşlamıştır.

Bunlar siyasi engeller, Kıbrıs sorunu, kamuoyundaki görüşler, reformların uygulanması ve jeostratejik kaygılar olarak görülebilir. Ama diğer taraftan, bu nedenlerin dışında başka faktörler de Türkiye’yi Avrupa Birliği için önemli bir dost ve aday ülke olarak tutmaktadır.

1.5.1 Katılım Müzakereleri

Türkiye ile müzakere süreci 17 yılı aşkın bir süredir devam ediyor olsa da, tüm bu yıllar boyunca kesinlikle ilginç olmuştur. Karadağ, AB ile en uzun aktif müzakere geçmişine sahip ülke, ancak bu yolu bu kadar uzun kılan diğer tüm faktörel açılarından Türkiye en uzun sürece sahip. Daha iyi anlayabilmek için bu sürecin derinliklerine inmeye çalışalım.

20. yüzyılla ve Türkiye’nin daha sonra bugün bildiğimiz Avrupa Birliği’ne dönüşecek olan Avrupa Topluluğu (İngilizce: **European Community – EC**) ile ilk müzakere girişimiyle başlamalıyız.

Türkiye, Temmuz 1959’da Katılım Anlaşması’nın oluşturulması için resmi bir teklif sunmuş ve Komisyon ile müzakereler Ekim 1960’ta başlamıştır. Ancak, Türkiye’deki ekonomik zorluklar ve sürekli siyasi krizler nedeniyle müzakereler birkaç kez uzamış ve kesintiye uğramış, böylece anlaşma 12 Eylül 1963 tarihinde imzalanmış ve 1 Aralık 1964 tarihinde resmen yürürlüğe girmiştir. Anlaşma öncelikle Türkiye ekonomisinin gelişmesini ve Türkiye ile AT (**Avrupa Topluluğu**) arasında kademeli olarak bir gümrük birliği oluşturulmasını teşvik etmeyi amaçlamaktadır.

Anlaşmanın önsözünde, akıt tarafların, hızlandırılmış ekonomik ilerleme ve ticaretin dengeli bir şekilde genişletilmesi yoluyla, hem Türkiye hem de AT’deki yaşam koşullarının sürekli olarak iyileştirilmesini ve ekonomileri arasındaki

²⁷ Tanja Mišćević, **Pridruživanje Evropskoj uniji**, Belgrad, Službeni glasnik, 2009, s. 106

eşitsizliklerin azaltılmasını sapğlama kararlılığı ifade edilmektedir. ²⁸ Bu Anlaşma, ortaklığın gerçekleştirmesi için üç aşama öngörmektedir:

- 1) **İlk dönem hazırlık aşamasıdır** – Bu dönemin 5 ila 10 yıl arasında sürmesi öngörülmektedir. Bu süre zarfında AT, ekonomisini güçlendirebilmesi ve gümrük birliğinin kurulmasıyla ilgili bağları kırabilmesi için Türkiye'ye finansal ve ticari yardım sağlamalıdır.
- 2) **Bir sonraki dönemin geçiş donemi olması gerekiyordu** – Bu aşamada ana odak noktası, ekonomi politiklarının uyumlaştırılması ve Türkiye ile AT arasındaki gümrük engellerinin kaldırılması olmuştur. Bu dönemin 12 yıl sürmesi gerekiyordu. Dolayısıyla bu aşamada Türkiye, AT'nın tarım, işgücünün serbest dolaşımı, hizmet ticareti, trafik, ödeme işlemleri, sermaye işlemleri ve üçüncü ülkelere yönelik ticaret politikası alanlarındaki politikalarını uyumlaştırmak zorunda kalmıştır ve bu aynı zamanda tarımsal ürünlerin değişimini de ifade etmektedir.
- 3) **Üçüncü aşama ya da son aşama** – Bu aşama, halihazırda kurulmuş olan gümrük birliği içinde gerçekleşecek ve Türkiye'nin AT'ye katılımına yol açacaktır. ²⁹

Ancak 1980 yılında Anlaşmanın kısmen dondurulmasının nedeni askeri diktatörlüktü. Anlaşma, ülkedeki durumun sakinleştiği 1986 yılında yeniden işlemeye başladı. Bu dönemden sonra, bu tür bir durumu etkileyen tüm faktörler göz önüne alındığında, müzakereler açısından işler yavaş ilerlemeye başladı. Bu durum, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne resmen aday ülke olduğu Aralık 1999'daki Helsinki Zirvesi'ne kadar bir süre daha devam etti. ³⁰

AB birçok kez Türkiye ile üyelik müzakerelerine ne zaman başlayacağı sorusuna cevap vermeyi reddetti: Aralık 1997'de AB Konseyi Orta ve Doğu

²⁸ Mišćevć, a.e., s.103

²⁹ Mišćevć, a.e., s.103-104

³⁰ Republic of Türkiye, Ministry of Foreign Affairs – Directorate for EU Affairs, “History of Türkiye – EU Relations”, (Çevrimiçi), https://www.ab.gov.tr/brief-history_111_en.html, 22 Ocak 2024.

Avrupa'nın ilk beş ülkesi ve Kıbrıs ile müzakerelere başlama kararı aldığı anda durum böyledi. Türkiye için, siyasi koordinasyon amacıyla Birlik üyeleri ve aday ülkelerin devlet ve hükümet başkanlarının yıllık toplantıları olarak Avrupa konferansları sağlanmıştır.

Türkiye, daha iyi bir pozisyon elde etmek için Mart 1998'deki ilk toplantayı boykot etmiş ve Aralık 1999'da AB üyeliğine resmen aday olduğunda da bunu yapmıştır. Bu sayede AB, Türkiye'ye ekonomik kalkınma, tarım sektörü ve reformlar konusunda aktif bir şekilde yardımcı olabilmış ve Türkiye'nin AB üyeliği kriterlerini karşılamasını sağlamak amacıyla 2001 yılında bir Katılım Öncesi Ortaklık kurulmuştur.³¹

Bu Ortaklık tarafından belirlenen öncelikler, müktesebatın uyarlanması için bir Ulusal Programa dönüştürülmüştür ve Türkiye'nin AB'ye üye olmak için yerine getirmesi gereken uygulama yükümlülüklerinin kontrolü için temel teşkil etmektedir. Türkiye'nin üyeliği için müzakerelere başlama kararı ancak Aralık 2004'te alınmış ve müzakerelerin başlatılmasına ilişkin resmi karar Bakanlar Konseyi tarafından 3 Ekim 2005 tarihinde alınmıştır.

Müzakerelerin uzun zaman alacağı ve her iki taraf için de kolay olmayacağı artık açıktır – Türkiye için zor olacaktır çünkü üyelikten kaynaklanan yükümlülükler çok ciddidir ve AB için zor olacaktır çünkü üye ülkelerdeki kamuoyunun bir kısmı Müslüman bir ülkenin Avrupa entegrasyonuna kabul edilmesine karşıdır.³²

1.5.2 Ülkenin Avrupa Birliği'ne Bakış Açısı

Kamuoyu, AB ile müzakere sürecinin dayandığı temel direklerden biridir. Bu özellikle önemlidir çünkü halkın demokratik kapasitesini ve iradesini ortaya koyar, siyasi karar alma sürecini etkiler ve aynı zamanda müzakere sürecinin gidişatını

³¹Sanem Baykal, "AB'yle İlişkiler", içinde **Türk Dış Politikası – Kurtuluş, Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar – Cilt III: 2001-2012**, Der. Baskın Oran, İstanbul, İletişim Yayınları, 2021, s.354

³² Mišćević, a.g.e., s.106-107

şekillendirir. Türk kamuoyu söz konusu olduğunda, meselenin resmi istatistiklerde görüldüğünden daha karmaşık olduğunun farkına varmak önemlidir. Nüfusun büyük bir çoğunluğu AB entegrasyonunu ve üyeliğini desteklerken, nüfusun bir kısmı da şüpheci yaklaşmakta ve birçok nedenden ötürü karşı çıkmaktadır. Bu bölüm bu etkiyi özetlemekte ve Türk kamuoyunun AB entegrasyonu konusundaki görüşlerine genel bir bakış sunmaktadır.

1990'lı yıllarda Türkiye'de Avrupa Birliği (AB) algısını anlamak amacıyla yapılan kamuoyu araştırmaları, özellikle Yılmaz Esmer'in çalışmalarıyla önemli bulgular sunmuştur. Esmer, 1993 yılında İstanbul'da ve 1994 yılında Konya ile İstanbul'da gerçekleştirdiği anketlerle toplumun AB'ye bakışını analiz etmiştir. Araştırma sonuçları, İstanbul'da Türkiye'nin AB üyeliğini destekleyenlerin oranının Türk veya İslam dünyasını tercih edenlerin oranının iki katından fazla olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, AB'ye desteğin eğitim düzeyi ile ilişkili olduğu ve eğitim seviyesinin artmasıyla birlikte AB üyeliğine olan desteğin de arttığı belirlenmiştir. Buna karşılık, dindarlığın AB entegrasyonuna destek üzerinde olumsuz bir etkisi olduğu tespit edilmiştir.³³ Esmer'in bulguları, Türkiye'de laik ve dindar kesimler arasındaki farkların AB üyeliğine yönelik tutumlarda belirleyici olduğunu ve bu sürecin toplumsal değişim ve uyum süreçleriyle yakından ilgili olduğunu vurgulamaktadır. Bu araştırmalar, günümüz koşullarını tam olarak yansıtmasa da, hala geçerli ve toplumun görüşlerini temsil eden önemli verilerdir.

Birkaç yıl sonra, Necat Erder 1996 ve 1998 yıllarında ülke çapında anketler yaparak benzer sonuçlar elde etmiştir. Araştırmalarının nihai sonuçlarına göre, Türkiye'de AB üyeliğine destek 1996 yılında %54.8 iken, 1998 yılında bu oran %61.8'e yükselmiştir.³⁴

Bu araştırmalar ve sonuçları yüzyılın başında yapılmış olmasına rağmen, hala günümüz kamuoyunu yaklaşık olarak yansıtmakta ve Avrupa bütünleşmesi lehinde

³³ Ali Çarkoğlu, "Who wants full membership? Characteristics of Turkish public support for EU membership", **Turkish Studies**, Cilt 4, Sayı 1, s.173

³⁴ Çarkoğlu, **a.e.**, s.173

veya aleyhinde aynı gerekçeleri ortaya koymaktadır. Kamuoyunu etkileyebilecek çeşitli faktörler nedeniyle, zaman zaman istatistiklerde düşüşler yaşanmıştır. Özellikle 2000'li yıllarda, kamuoyunun dalgalı olduğu dönemlerde bu durum gözlemlenmiştir.

Bu bağlamda, Eurobarometer araştırması, 2006 sonbaharında, 2004 başından bu yana ilk kez, üyeliğin "iyi bir şey" olacağını söyleyen Türk vatandaşlarının oranının yeniden yükselmeye başladığını gösterdi. 2006 ilkbaharında, Türk vatandaşlarının %44'ü AB'ye katılmanın "iyi bir şey" olacağını belirtirken, %25'i tam tersini düşünüyordu. Ancak, 2006 sonbaharında, bu oran 2005 sonbaharındaki %54 seviyesine yeniden düşmüştü. 2007 ilkbaharında ise bu oran %52'ye geriledi. Buna rağmen, Türk vatandaşlarının %62'si Türkiye'nin AB'ye katılmasının "avantajlı" olacağını ifade etti.³⁵

Yeni dönemde AB'ye yönelik kamuoyu desteği yeniden artış göstermiştir. Bu bağlamda, Amerika Birleşik Devletleri Alman Marshall Fonu tarafından gerçekleştirilen “Türkiye’nin Avrupa Birliği Algısı” başlıklı kamuoyu araştırmasından bahsetmek önemlidir. Araştırma, 2-26 Mart 2022 tarihleri arasında Türkiye’nin yetişkin nüfusunu temsil eden 2.180’in üzerinde katılımcı ile gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya göre, insanlar AB’nin küresel sorunların çözümüne diğer ülke ya da ülke gruplarından daha fazla müdahil olmasının insanlık için daha iyi sonuçlar doğuracağına inanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, AB entegrasyonu ve üyeliğine destek halen yüksektir ve 18-24 yaş arası genç nüfusta daha da yüksektir. Bu tartışma için ilginç bulduğumuz üç ana soruya ve istatistiklerine bir göz atalım:

- *Katılımcıların %55,9'u 2021'de AB üyeliğinin Türkiye için olumlu olacağını belirtirken, bu oran 2022'de %58,6'ya yükselmiştir. Aynı şekilde, 2021'de %24,9'u AB üyeliğinin olumsuz olduğunu düşünürken, bu oran 2022'de %24,2'ye düşmüştür.*

³⁵Ayrıntılı bilgi için bkz., “Eurobarometer 67 – Spring 2007 - Summary Türkiye”, (Çevrimiçi), <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/617>, 23 Ocak 2024.

- Aynı zamanda, AB üyeliğini olumlu bir hedef olarak gören eğilim 18-24 yaş grubunda açıkça daha güçlüdür: Genel nüfusun %58,6'sine karşılık bu yaş grubundaki katılımcıların %72,8'i Türkiye'nin AB üyeliğinin ülke için iyi olacağına inanmaktadır.
- Üçüncü olarak, katılımcıların %61,4'ü bu Pazar günü Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğiyle ilgili bir referandumda "Evet" oyu vereceğini belirtirken, bu oran 2021'de %60,1 idi. Katılımcıların %29,6'sı ise "Hayır" oyu vereceğini söylerken, bu oran 2021'de %29,7 olarak kaydedilmişti.³⁶

Bu istatistikler, AB üyeliğine yönelik kamuoyu desteğinin neredeyse 1990'lardaki seviyelere yaklaştığını göstermektedir. Ancak, bu istatistikler ne kadar çekici görünürse görünsün, aynı zamanda farklı siyasi partilerin seçmenleri arasındaki bölünmelerin de bir yansımasıdır.

Türk toplumunda AB üyeliğine ilişkin görüşler genellikle faydacı bakış açılarından etkilenmektedir. Bu bakış açıları, bireylerin AB'yi algılamasını ve dolayısıyla ülkedeki siyasi süreçlere ilişkin görüşlerini paylaştığı siyasi partiye dair algılarını şekillendirir.

Bu durum, Max Hoffman tarafından yapılan AB üzerine kamuoyu araştırmasında özetlenmiştir. Araştırmaya göre, katılımcıların %49'u Türkiye'nin AB üyesi olmasını isterken %50'si istemediğini belirtmiştir. Adalet ve Kalkınma Partisi (**AKP**), AB üyeliği konusunda biraz daha olumsuz bir tutum sergilerken %46'sı üyeliği desteklerken %52'si karşı çıkmıştır. Cumhuriyet Halk Partisi (**CHP**) %56 oranında üyeliği desteklerken %43'ü karşı çıkmıştır. Milliyetçi Hareket Partisi (**MHP**) %39 destek ve %61 karşıtlık oranıyla AB üyeliğine en olumsuz yaklaşan parti olurken, Halkların Demokratik Partisi (**HDP**) %60 destek ve %40 karşıtlık oranıyla en destekleyici parti olmuştur.³⁷ Bu bağlamda, siyasi partilerin programları ve değerleri

³⁶ Özgür Ünlühırsarıklı, Kadri Tasta ve Ceylan Akman Canbalek, "Turkish Perceptions of the European Union 2022", (Çevrimiçi), <https://www.gmfus.org/news/turkish-perceptions-european-union-2022>, 14 Şubat 2024

³⁷ Max Hoffman, "A Snapshot of Turkish Public Opinion Toward the European Union", (Çevrimiçi), <https://www.americanprogress.org/article/snapshot-turkish-public-opinion-toward-european-union/>, 14 Şubat 2024.

toplumda güçlü bir etkiye sahip olduğundan, parti tercihleri AB üyeliği konusundaki kamuoyunun oluşumunda önemli bir faktör olarak düşünülebilir.

Her neyse, kamuoyunun her hükümetin politikalarını vatandaşların istek ve çıkarları doğrultusunda şekillendirmesine yardımcı olduğunu her zaman akılda tutmak önemlidir. Ayrıca kamuoyu, AB koşulluluğunun etkinliğini de şekillendirmede önemli bir rol oynar. Hükümet politikalarını etkileyerek, sivil toplumu ve medya özgürlüklerini güçlendirerek, reformların meşruiyetini artırarak ve genel olarak daha güçlü bir toplum inşa ederek katkı sağlar.

1.5.3 Türkiye AB'nin Stratejik Ortağı

Stratejik faydalardan bahsedildiğinde, Türkiye'nin AB için gerçekten güçlü bir stratejik ortak olduğunun farkına varmak önemlidir. Bu durum birçok nedenden kaynaklanmaktadır. Jeopolitik konumu, migrasyon yönetimi, ekonomik ilişkiler ve bölgesel istikrar gibi faktörler bunlardan sadece bazılarıdır. AB ile Türkiye arasındaki ortaklık, sadece ortak zorluklarla başa çıkmanın ötesinde, bölgesel ve uluslararası durumların ve çıkarların iyileştirilmesine ve geliştirilmesine gerçek katkılar sağlayabilir. Yapısal bir faktör olarak, AB, Türkiye'nin birçok konuda, özellikle de siyasi ve güvenlik kültürü alanında, etkili olmuştur; bu süreçte "yumuşak güç" unsurlarını devreye sokarak ve Türk dış politika aktörlerinin sayısını artırarak rol oynamıştır.³⁸ Bu bölümde AB ve Türkiye arasındaki stratejik alanlar derinlemesine incelenecek ve önemleri kısaca açıklanacaktır.

- **Migrasyon Yönetimi**

2015 yılında yaşanan büyük migrasyon krizinin Avrupa Birliği, sınırları ve ülkeleri üzerinde büyük bir etkisi oldu. Çoğunluğu Suriye, Afganistan ve Irak'tan olmak üzere savaş bölgelerinden gelen iki milyondan fazla insan Türkiye'yi ana giriş

³⁸ Dimitros Triantaphyllou ve Eleni Fatiou, "The EU and Turkey in energy diplomacy", **İnsight Turkey**, Cilt 12, Sayı 3, s.55

kapısı olarak kullanarak AB sınırlarını geçmektedir.³⁹ Bu durum, AB'nin dış politikası açısından mümkün olan en kısa sürede ele alınması gereken en önemli öncelik olarak ortaya çıkmıştır. AB ve Türkiye, Türkiye üzerinden Avrupa'ya yönelen yüksek yoğunluktaki göçmen akınını durdurmak umuduyla, bu durumla etkili bir şekilde başa çıkabilmek için ikili ilişkiler kurmaya başladı.

Bunlardan ilki, 2015 yılında "AB-Türkiye Ortak Eylem Planı" (**Joint Action Plan**) oldu. Bu planda, evlerini terk etmek zorunda kalan Suriyeliler, Türkiye'deki Suriyelilere destek ve AB'ye yasadışı göçün önlenmesinde AB - Türkiye işbirliğinin güçlendirilmesi konularını ele alınıyordu.⁴⁰ Bu planın ardından Mart 2016'da Avrupa Konseyi ve Türkiye, Türkiye üzerinden Avrupa'ya düzensiz migrasyon akışını durdumayı amaçlayan bir anlaşmaya varmıştır. AB-Türkiye Bildirisine (**EU-Türkiye Statement**) göre, Türkiye'den Yunan adalarına gelen ve iltica başvuruları kabul edilemez ilan edilen tüm yeni yasadışı ve sığınmacı göçmenlerin Türkiye'ye iade edilmesi gerekmektedir.⁴¹

Bu Bildirge ile her iki tarafın da kendi pozisyonlarını ve ihtiyaçlarını dikkatle değerlendirdiği söylenebilir. Bu ifadeyle, Bildirgenin her iki tarafa özgü içeriğini kast ediliyor. Bunlar, Bildiri içinde belirtilen sıraya göre listelenecektir:

- *Türkiye'den Yunan adalarına geçen tüm yeni düzensiz göçmenler 20 Mart 2016 tarihinden itibaren Türkiye'ye iade edilecektir.*
- *Yunan adalarında Türkiye'ye iade edilen her bir Suriyeli için, Hassasiyet Kriterleri dikkate alınarak bir başka Suriyeli Türkiye'den AB'ye yerleştirilecektir.*

³⁹ Dagı Dogachan, "The EU-Turkey Migration Deal: Performance and Prospects", **European Foreign Affairs**, Cilt 25, Sayı 2, s.198

⁴⁰ European Commission, "EU-Turkey joint action plan", (Çevrimiçi), https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_15_5860, 19 Şubat 2024.

⁴¹ Legislative Train Schedule, "EU-Turkey Statement & Action Plan", (Çevrimiçi), <https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-towards-a-new-policy-on-migration/file-eu-turkey-statement-action-plan>, 19 Şubat 2024.

- *Türkiye, Türkiye’den AB’ye yaşadışı göç için yeni deniz ya da kara yollarının açılmasını önlemek için gerekli her türlü tedbiri alacak ve bu amaçla komşu devletlerin yanı sıra AB ile de işbirliği yapacaktır.*
- *Türkiye ile AB arasındaki düzensiz geçişler sona erdiğinde ya da en azından önemli ölçüde ve sürdürülebilir bir şekilde azaltıldığında, Gonüllü İnsani Kabul Programı etkinleştirilecektir.*
- *Vize serbestisi yol haritasının yerine getirilmesi, tüm kriterlerin karşılanması koşuluyla, Türk vatandaşların için vize gerekliliklerinin en geç Haziran 2016 sonuna kadar kaldırılması amacıyla tüm katılımcı Üye Devletler nezdinde hızlandıracaktır.*
- *AB ve Türkiye, Gümrük Birliği’nin güncellenmesine ilişkin devam eden çalışmaları memnuniyetle karşılamıştır.*
- *AB ve Türkiye, 29 Kasım 2015 tarihli ortak Açıklamalarında belirtildiği üzere, katılım sürecinin yeniden canlandırılması yönündeki kararliliklarını bir kez daha teyit etmişlerdir.*
- *AB ve Üye Devletleri, Suriye’deki insani koşulların iyileştirilmesine yönelik her türlü ortak çabada Türkiye ile birlikte çalışacaktır.⁴²*

Bu anlaşma AB ve Türkiye arasında yeni bir ilişki dinamiği yaratmıştır. Türkiye’nin bu anlaşmadan çok şey elde etmeye çalıştığını kabul etmekle birlikte, Haziran 2016’da açılan 33. fasıl dışında, özellikle Türk vatandaşları için vize serbestisini içeren alanlarda ilerleme kaydedilmesi gecikmiştir. Bu, AB’nin koşulluluğun bölgesi istikrari nasıl etkilediğini ve ortak değerleri nasıl desteklediğini göstermesi için iyi bir fırsattı, ancak bunun yerine, Türkiye bu anlaşmadan mali olarak fayda sağlamış olsa da, AB’ye ve kurumlarına karşı bir tür şüphe yarattı.

⁴² European Council, “EU-Turkey statement, 18 March 2016”, (Çevrimiçi), <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/03/18/eu-turkey-statement/>, 19 Şubat 2024.

- **Enerji Transiti**

Türkiye ile AB arasındaki enerji anlaşmaları, enerji arzı ve kaynakları açısından temel anlaşmalardan biridir. Bu anlaşmalar, iklim eylemi hedeflerinin desteklenmesi, yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesi, ekonomik faydaların artırılması ve enerji piyasalarının entegrasyonunu hedeflemektedir. Bu tür anlaşmalar, enerji sektöründe farklı ülkeler arasındaki karşılıklı çıkarları artırarak, 21. yüzyılın toplumları ve ekonomileri için hayati önem taşıyan enerji hayatının işleyişine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Ayrıca enerji güvenliğini teşvik etmek için tasarlanmıştır.

Türkiye ile AB arasındaki enerji tedarikine yönelik temel tartışmalardan biri doğalgaz konusudur. Türkiye'nin coğrafi konumu, Avrupa ile Hazar Denizi ve Orta Doğu gibi doğalgaz zengini bölgeler arasında stratejik bir geçiş noktası olmasını sağlamaktadır. Bu durum, Türkiye'nin AB'nin doğalgaz arz güvenliğine önemli katkılar sağlayabilecek kilit bir transit ülke olarak öne çıkmasına neden olmaktadır.⁴³ Ukrayna'daki savaşa kadar AB, gaz tedariki için stratejik bir ölçüde Rus gazına bağımlıydı ve bu da AB'nin Rusya'nın uluslararası sahnedeki eylemlerine cevap verme gücünü ve kabiliyetini gerçekten engelliyordu.⁴⁴ Avrupa'nın Rus gazından vazgeçip Norveç ve ABD'ye yönelmesinden bu yana, bu bağlamda Avrupa, Türkiye'nin önemli bir rol oynayabileceği sürekli gaz gelirleri bulmak zorunda kalmıştır ve kalmaktadır çünkü Türkiye Avrupa'ya gaz tedarik etmek için tüm jeopolitik önkoşullara sahiptir.⁴⁵

Aynı noktada, Türkiye'nin bir enerji merkezi olma hedefi ve AB'nin ekonomik kriterlerini uygulama taahhüdü enerji piyasının liberalleşmesine yol açmıştır, ancak bu liberalleşme yol aşmıştır, ancak bu liberalleşme ironik bir şekilde Rus yatırımcıların çıkarlarına hizmet etmektedir.⁴⁶ Dolayısıyla, her ne kadar Türkiye “enerji merkezi”

⁴³ Simone Tagliapietra, “A new strategy for EU-Turkey energy cooperation”, **Turkish Policy Quarterly**, Cilt 17, Sayı 3, s.113

⁴⁴ Tim G. Springett, “Eu-Turkey Relations: The Case For A Strategic Partnership”, Centre International de Formation Européenne, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), 2019, s.41

⁴⁵ European Council, Infographic, “Where does the EU's gas come from”, (Çevrimiçi), <https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/eu-gas-supply/>, 19 Şubat 2024

⁴⁶ Triantaphyllou ve Fatiou, **a.g.e.**, s.56

olma niyetinde olsa da, jeopolitik konumunun büyük rol oynadığı ve İran ile iyi ticari bağları olan kendi enerji kaynaklarını güvence altına almaya çalışsa da, Türkiye aynı zamanda gaz da dahil olmak üzere enerjinin büyük bir kısmını ithal etmek zorunda olan bir konumdadır.⁴⁷

Daha önce de belirtildiği üzere enerji, AB-Türkiye ilişkilerinde kilit bir ilgi alanıdır. Türkiye'nin bir enerji köprüsü, katalizör ve potansiyel enerji merkezi olarak daha da gelişmesi karşılıklı fayda sağlayacaktır. İkili işbirliğinin nükleer enerji, karbon piyasaları, enerji verimliliği ve yenilenebilir enerji konularına yeniden odaklanması AB ve Türkiye için daha faydalı ve stratejik açıdan daha avantajlı olacaktır. Bu, AB'ye sürdürülebilir enerji alanındaki liderlik hedeflerini gerçekleştirme ve yeni iş olanakları yaratma şansı sunacaktır. Türkiye'nin çevre ve iklim performansını iyileştirirken enerji ithalat maliyetlerini ve Rus enerjisine bağımlılığı azaltacaktır.⁴⁸

Bu vesileyle Komisyon Üyeleri Oettinger ve Füle ile Bakanlar Yıldız ve Bağış'ın 14 Haziran 2012 tarihinde Stuttgart'ta gerçekleştirdikleri toplantının sonuçlarına ve ana başlıklarına değinelim:

- *Türkiye ve AB'nin enerji senaryoları ve enerji karışımına yönelik uzun vadeli perspektifleri benzerlik göstermektedir. Bu alanda daha fazla işbirliği, her iki taraf için de avantajlı olacaktır.*
- *Piyasa entegrasyonu ve ortak çıkar altyapılarının geliştirilmesi – Türk gaz ve elektrik piyasalarının AB'ye entegrasyonunu sağlamak için işbirliği.*
- *Küresel ve bölgesel enerji işbirliği – Enerji söz konusu olduğunda bölgesel ve küresel düzeyde düzenli bilgilendirme.*
- *Yenilenebilir enerji, enerji verimliliği ve temiz enerji teknolojilerinin teşvik edilmesi – Bu daha çok yatırımlar ve düzenleyici konularla ilgilidir.*

⁴⁷ Springett, **a.g.e.**, s. 41

⁴⁸ Tagliapietra, **a.g.e.**, 113

- *Nükleer güvenlik ve radyasyondan korunma – Türkiye’de nükleer güvenlik her iki tarafın da en önemli önceliklerinden biridir.*⁴⁹

Bu nedenle, AB ile Türkiye arasındaki enerji ilişkilerinin en önemli konulardan biri olduğunu bir kez daha belirtelim. Türkiye, Avrupa’nın enerji güvenliğini sağlamadaki iyi konumu nedeniyle 2006 yılında Enerji Topluluğu’na gözlemci statüsüyle katılmıştır.

Ayrıca, 15 Nisan 2015 tarihinde Türkiye Elektrik İletim Anonim Şirketi (TEİAŞ) ile Avrupa Elektrik İletim Sistemi Operatörleri Ağı’nın (ENTSO-E: **European Network of Transmission System Operators for Electricity**) ilgili kurulları arasında, Türkiye elektrik sisteminin kendi piyasası ile Avrupa iç elektrik piyasası arasındaki bağlantıyı sağlamak üzere uzun süreli bir anlaşma imzalanmıştır.⁵⁰

Türkiye’nin AB’ye birçok açıdan katkıda bulunabilecek en büyük ve stratejik açıdan en iyi konumda olan ülkelerden biri olduğu sonucuna varılabilir. İyi konumu, petrol ve gaz rezervleri gibi dünyanın zengin kaynakları ile dünyanın her tarafı (doğu, kuzey ve güney) arasında bir köprü görevi görmekte ve aynı zamanda batıdaki en büyük enerji pazarını temsil etmektedir.⁵¹ Bu pozisyon aynı zamanda Türkiye’ye AB ile ilişkilerini şekillendirme, politikaları da şekillendiren koşulluluğu iyileştirme ve yaşam standartlarını geliştirme fırsatı verebilir, ancak bu tamamen politika yapıcılara bağlıdır.

⁴⁹European Commision, “Turkey-EU Positive agenda Enhanced EU-Turkey Energy Cooperation”, (Çevrimiçi), https://energy.ec.europa.eu/system/files/201410/20120622_outline_of_enhanced_cooperation_0.pdf, 19 Şubat 2024.

⁵⁰Republic of Türkiye, Ministry of Foreign Affairs, “Türkiye’s International Energy Strategy”, (Çevrimiçi), <https://www.mfa.gov.tr/turkeysenergystrategy.en.mfa#:~:text=One%20of%20the%20main%20goals,regional%20trade%20center%20in%20energy>, 19 Şubat 2024

⁵¹ Katinka Barysch, “Turkey’s role in European energy security”, **CER Publications on Turkey**, Centre for European Reform, Londra, 2007, s.1

- **Güvenlik İşbirliği**

Güvenlik, her ülkenin ulusal savunma ve halkın korunması için önem verdiği temel bir konudur. Acil durumlarda etkin bir savunma sağlamak için güvenlik sektörüne yatırım yapmak ve bu sektörü modern standartlara yükseltmek hedeflenmektedir. Bu bağlamda, ortak çıkarlar doğrultusunda birçok ortaklık ve anlaşma hayata geçirilmekte ve ortak zorluklara karşı işbirliği sağlanmaktadır. Türkiye'nin stratejik konumu ve AB'nin ihtiyaçlarına katkı sağlayabilecek mali gücü göz önünde bulundurarak, AB-Türkiye ilişkisinin güvenlik stratejik işbirliği açısından son derece yararlı olduğunu söyleyebilir.

Türkiye, Avrupa Birliği'ne katılım sürecinde uzun bir mücadele geçmişi olan bir ülkedir. Ancak ülkenin jeopolitik konumu ve stratejik önemi, Avrupa Birliği'nin bir parçası olması gerektiğini gösteren önemli faktörlerdir.

Bu durum özellikle AB ile Türkiye arasındaki güvenlik odaklı ilişkilerde önemli bir rol oynamaktadır. Soğuk Savaş sonrasında, Türkiye bu alandaki çeşitli anlaşmalarla Avrupa statüsü kazanma fırsatı bulmuştur, ki bu da ülkeyi "**Batı güvenliğinin temel direği**" olarak konumlandırmıştır. Sovyetler Birliği ile Batı Avrupa arasında bir tampon bölge olarak Türkiye'nin stratejik konumu, Batı'nın güvenliğine katkı sağlamıştır. Ayrıca, 1948'de Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü'ne (OECD: **Organization for Economic Cooperation and Development**), 1949'da Avrupa Konseyi'ne ve 1952'de Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'ne (NATO: **The North Atlantic Treaty Organization**) üye olması, Türkiye'nin bir Avrupa devleti olarak kabul edilmesine olanak tanımıştır.⁵²

Bununla birlikte, tüm bu katılımlar, Batı'nın Türkiye'ye karşı stratejik bir hamlesi olarak görülebilecek ve günümüzde de etkilerini sürdüren bir zemin oluşturdu.

⁵² Meltem Müftüler – Bac, “The never-ending story: Turkey and the European Union”, **Middle Eastern Studies**, Cilt 34, Sayı 4, s.243

Bugün Türkiye'nin avantajı yine coğrafi konumundan kaynaklanmaktadır ve bu durum, zorlukların yanı sıra önemli riskleri de beraberinde getirmektedir. Rusya'nın Karadeniz Filosu'na erişim sağlayan ve ticaret yolları üzerinde kontrol sağlayan Karadeniz'e erişim, Türkiye için büyük bir stratejik avantaj sunmaktadır. Ayrıca Orta Doğu, Kafkaslar ve Doğu Avrupa'nın kesişme noktasında bulunması, bu bölgelerin güvenliğini hem AB hem de Türkiye için öncelikli bir odak noktası haline getirmektedir. Çünkü bu bölgeler, potansiyel olarak yayılabilecek birçok siyasi veya sosyal olay için bir "barut fıçısı" oluşturabilir.⁵³

Dahası, Ukrayna'daki savaşın başlangıç aylarında Türkiye, çatışmanın her iki tarafında da yer aldı. Rusya'nın enerji kaynaklarına olan bağımlılığı ve NATO üyesi olarak Türkiye'nin sorumlulukları nedeniyle, Ankara hem Rusya'ya karşı ekonomik yaptırımlar uygulamaktan kaçınmak istedi, hem de ittifakın ortak bir kararına katılmak zorunda kaldı. Daha da ileri gidersek, Ankara savaşan taraflar arasında bir arabulucu olarak rol aldı. Politik olarak Türkiye, Ukrayna ve Batı ile ilişkilerini sürdürürken, aynı zamanda Rusya ile de denge kurmaya çalışan bölgesel bir güç olarak kendini konumlandırmaya çalıştı.

Aynı zamanda, Türkiye'nin stratejik konumu ve iyi diplomasisi, Ekim 2022'de Kazakistan'ın başkenti Astana'da Vladimir Putin ve Recep Tayyip Erdoğan arasında gerçekleşen ve Rusya Devlet Başkanı'nın Türkiye'nin Rus gazının Avrupa'ya taşınması için önemli bir gaz merkezine dönüştürülmesi çağrısında bulunduğu zirve ile yeni bir seviyeye ulaşmıştır.⁵⁴ Görüldüğü kadarıyla Türkiye, çevresindeki ülkeler arasındaki çatışmaları, diyalogu ve işbirliğini ele alabilecek kadar güçlü bir bölgesel güç olarak rol oynamaktadır. Bu konum, AB'nin istikrarı ve güvenliği için hayati önem taşımaktadır. Özellikle Suriye, Libya ve Doğu Akdeniz gibi bölgelerdeki çatışmalarda Türkiye'nin rolü önemli olmuştur.

⁵³ Springett, **a.g.e.**, s. 35

⁵⁴ Vicken Cheterian, "Friend and Foe: Russia-Turkey relations before and after the war in Ukraine", **Small Wars & Insurgencies**, Cilt 34, Sayı 7, s.1283

Bunun yanı sıra, Türkiye'nin AB ve NATO tarafından belirlenen ve bölge ve Avrupa güvenliğine katkıda bulunan birçok operasyon ve misyonun bir parçası olduğunu da belirtmek gerekir.

Bunlardan bazıları 1999'dan bu yana Kosova'da barışı korumak için kurulan KFOR'dur. Ayrıca, Afganistan'ın bir daha teröristler için güvenli bir yer haline gelmemesi için Afgan güvenlik güçlerine etkin bir şekilde yardım etmek amacıyla NATO tarafından 11 Ağustos 2003 tarihinde başlatılan Uluslararası Güvenlik Yardım Gücü (İSAF: **International Security Assistance Force**).⁵⁵ Aynı zamanda, Irak'ın etkin güvenlik güçleri oluşturmaya yardımcı olan Irak Eğitim Misyonu (NTM-I: **Training Mission in Iraq**). Daha ileri, NATO Baltık Hava Polisliği (**NATO Baltic Air Policing**) – bu görev Estonya, Letonya ve Litvanya gibi Baltık ülkeleri üzerindeki hava sahasını korumak için Hızlı Reaksiyon Uyarısıdır.

Dahası, Etkin Çaba Harekâtı'ndan (OAE: **Operation Active Endeavor**) da bahsedelim. Bu harekât Akdeniz'de faaliyet göstermekte ve teröristlerin ve kitle imha silahlarının hareketini durdurmayı amaçlamaktadır. Ayrıca Afrika Boynuzu açıklarında mücadeleye yönelik uluslararası çabalara katkıda bulunan bir Okyanus Kalkanı Harekâtı (**Operation Ocean Shield**) misyonu da bulunmaktadır. Dahası, Libya Operasyonu (**Operation Libya**) – Birinci Libya iç savaşına bir yanıt olarak NATO liderliğinde bir koalisyon.

En sonunda, Avrupa Jandarma Kuvveti (EGF: **European Gendarmerie Force**) kaldı. Türkiye, Fransa, İtalya, Portekiz, İspanya, Romanya ve Hollanda'dan oluşan Avrupa Jandarma Kuvveti'ne gözlemci olarak katılmaya davet edildi. EGF kapsamında Türkiye, Afganistan'da bir Operasyon İzleme ve İletişim Ekibi konuşlandırmıştır.⁵⁶

⁵⁵ North Atlantic Treaty Organization, "İSAF's mission in Afghanistan (2001-2014)", (Çevrimiçi), https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_69366.htm, 20 Şubat 2024.

⁵⁶ Republic Of Türkiye, Ministry Of Foreign Affairs, "Türkiye's International Security Initiatives and Contributions to NATO and EU Operations", (Çevrimiçi), [https://www.mfa.gov.tr/iv_european-securityanddefenceidentity_policy_esdi_p_en.mfa#:~:text=T%C3%BCrkiye%20still%20comprehensively%20contributes%20to,Mission%20in%20Kosovo%20\(EULEX\)](https://www.mfa.gov.tr/iv_european-securityanddefenceidentity_policy_esdi_p_en.mfa#:~:text=T%C3%BCrkiye%20still%20comprehensively%20contributes%20to,Mission%20in%20Kosovo%20(EULEX)), 20 Şubat 2024.

Sonuç olarak, Türkiye'nin AB için stratejik bir müttefik olduğu, jeostratejik konumu ve bölgesel gücü ile sağladığı katkılar göz önüne alındığında açıkça görülmektedir. AB ve Türkiye'nin ortak meseleleri ele almak ve bölgenin istikrarı için işbirliği yapmak için farklılıklarını bir araya getirmeleri ve koşulluluğu olumlu bir değişim aracı olarak kullanmaları gerekmektedir. Bu bağlamda, bu bölümde tartışılan stratejik ortaklık, Türkiye'yi çeşitli ortak meselelere dahil ederek hem Avrupa Birliği hem de Türkiye'nin daha büyük bir amaca hizmet etmesine katkıda bulunmaktadır.

1.6 AB Koşulluluğunun Türkiye'nin İç Politikasına Etkisinin Değerlendirilmesi

Türkiye'nin iç politikası ve AB koşulluluğu, toplumun çeşitli alanlarında önemli bir etki yaratmaktadır. Bir aday ülke olarak Türkiye, yasal çerçevesini Avrupa Birliği'nin çerçevesiyle uyumlu hale getirmek zorundadır ve bu uyumu sağlamak için çeşitli mekanizmalar kullanmaktadır, ki bu da kurumlar, değerler ve standartlarda belirli alanlarda değişiklikleri takip etmek ve adapte etmek anlamına gelir.

AB koşulluluğunun temel hedeflerinden biri, Avrupa Birliği'nin bir parçası olmayı hedefleyen toplumlar veya ülkeler üzerindeki dönüştürücü rolüdür. AB ile Türkiye arasındaki müzakereler bir süredir durmuş durumda olsa da, uluslararası siyasetin dinamikleri bu durumun değişebileceğini göstermektedir. Bu dönüştürücü rol, Avrupa'da son yaşanan olaylardan etkilenen stratejik dengeyi koruyabilen ülkelerde AB'nin koşulluluğunun gerçek etkisini bir kez daha gösterebilir.

Bu bağlamda, bu bölüm Türkiye'nin iç politikası üzerinde AB koşulluluğunun etkilerini, etkilenen iç reformlar ve politikalar üzerinden özetlemeyi amaçlamaktadır.

1.6.1 Türkiye'de AB Koşulluluğundan Etkilenen İç Reformlar Ve Politikalar

Daha önce belirtildiği gibi, Türkiye 1999 yılında AB'ye aday ülke olmuştur. Bu dönemde üyelik süreci, Türkiye'nin AB standartlarına ve reformlarına uyum sağlama iradesine dayanıyordu. Bu, AB'nin daha önce bahsettiğimiz koşul

mekanizmalarından biriydi ve Kopenhag kriterleri ile ilgiliydi. Bu kriterlerin uygulanması, bir dizi anayasal ve yasal reformla gerçekleştirilmeliydi. Bu reformlar, AB yasalarını uyumlaştırma paketleri olarak bilinmektedir. Bu paketlerin üçü **DSP-MHP-ANAP** koalisyon hükümeti döneminde, diğer altısı ise **AKP** iktidara geldikten sonra yürürlüğe girmiştir..

Bu bağlamda, yasaları Avrupa çerçevesiyle uyumlu hale getirmek için anayasa değişiklikleri yapılmış ve Şubat 2002’den Temmuz 2004’e kadar olan dönemde sekiz uyum paketi uygulanmıştır.⁵⁷ Buna ek olarak, 2006 yılında dokuzuncusu kabul edilmiş ve uygulamaya konulmuştur. Her iki Türk hükümeti de Helsinki sonrası dönemde bu anayasal reformları ve değişiklikleri hayata geçirmiştir. Bu anayasal değişikliklerin ötesinde, bu uyum paketleri aracılığıyla çeşitli siyasi reformları da içeren çeşitli kanun ve yönetmelikler uygulamaya konmuştur.⁵⁸

İlk Anayasa paketi 3 Ekim 2001 tarihinde kabul edilmiş ve 1982 Anayasası’nda yapılan 34 değişiklik içermiştir. Bunun ardından Kasım 2001’de Yeni Medeni Kanun kabul edilmiştir. Bu paket öncelikle evlilikte cinsiyet eşitliği konusunu ele almış ve boşanma durumunda kadınların mülkiyet haklarını tanımıştır.⁵⁹ 2002 yılında üç Anayasa Paketi daha kabul edilmiştir. Bunlardan Şubat ve Mart aylarında kabul edilen ikisi esas olarak anayasa değişikliklerine yönelikti. Üçüncüsü ise, 2 Ağustos’ta kabul edilmiş olup, Kopenhag siyasi kriterlerinin siyasi boyutuna yönelik önemli bir adımdı.

Bu paket, barış zamanında ölüm cezasını kaldırmış, Terörle Mücadele Kanunu’nu gözden geçirmiş, Türkçe dışındaki dillerde yayın yapılmasına izin vermiş ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin ihlal edildiğine karar verdiği tüm davaların yeniden görülmesinin yolunu açmıştır. Bu Ağustos paketi, MHP’li üyeler tarafından, çoğunlukla idam cezasının kaldırılması ve

⁵⁷ Rıdvan Akın, **Türkiye’nin siyasal gelişmeleri (1923-2018)**, İstanbul, Nora Kitap Yayınları, 2022, s.279

⁵⁸ Ömer Cihad Vardan, “Turkey-EU relations and democracy in Turkey: problems and prospects”, **Turkish Policy Quarterly**, Cilt 8, Sayı 1, s.51

⁵⁹ Meltem Müftüler Bac, “Turkey’s political reforms and the impact of the European Union”, **South European Society and Politics**, Cilt 10, Sayı 1, s.21

Kürt azınlık haklarının tanınması nedeniyle, Türk devletine ve çıkarlarına ihanet olarak görülse de, bu paket kabul edilmiş ve AB'nin Türk toplumunun ve genel olarak siyasetin Avrupalılaşması konusundaki koşulluluğunun önemini göstermiştir.⁶⁰

Bu dönemden sonra, Kasım 2002'de seçimleri kazanan AKP, AB anayasal uyum paketlerinin geri kalanını uygulamıştır. Parti, o dönemde AB perspektifini politikasının merkezine yerleştirmiştir. Dolayısıyla, bu paketlerin devamı, AKP'nin ilk politikaları için bir gereklilik olmuştur.

Dördüncü uyum paketi, birçok politika ve değişikliği yeniden tanımlamış ve 11 Ocak 2003 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu paket, on altı kanunda değişiklik yaparak basın özgürlüğünü artırmış, meşru müdafaa hakkını güçlendirmiş, yasaklanmış dernekler üzerindeki kısıtlamaları azaltmış ve ifade özgürlüğü ile örgütlenme özgürlüğü tanımlarını genişletmiştir. İşkence ve kötü muamele cezalarının para cezasına veya başka bir tedbire çevrilemeyeceği ve ertelenemeyeceği hükme bağlanmıştır. Ayrıca, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu'nun çalışmaları hızlandırılmış ve memurlar ile diğer kamu görevlilerinin işkence ve kötü muamele nedeniyle soruşturulmasına ilişkin idari izin usulü kaldırılmıştır. Paket, siyasi parti kapatma mekanizmalarını yeniden düzenleyerek, kapatma yaptırımının yerine devlet yardımından kısmen veya tamamen mahrum bırakma yaptırımını getirmiştir.⁶¹

Dördüncü paktten kısa bir süre sonra, beşinci AB uyum paketi 23 Ocak 2003 tarihinde kabul edilmiş ve 4 Şubat 2003 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu paket, Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu ve Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanun'nda değişiklikler getirmiştir. Bu bağlamda, AİHM (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi – European Court of Human Rights) kararları ışığında yargılamanın yenilenmesine imkan veren

⁶⁰ Müftüler Bac, a.e., s23-24

⁶¹ Hakan Özdemir ve Ahmet Çiftlikci, “Avrupa Birliği (AB)’ne Üyelik Sürecinde Türkiye’de Hukuk Devletin Dönüşümü: Helsinki Zirvesi’nden Günümüze İç Hukukta Yapılan Düzenlemeler Üzerine”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 25, Sayı 1, s.133 Akt. Efe Haydar ve Seyfi Han, s. 162-165

hükümlere ilişkin prosedür değiştirilmiştir.⁶² Esas itibarıyla, bu paket, 9 Ağustos 2002 tarihli Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren ve aynı konuyu ele alan üçüncü uyum paketi hükümlerine kıyasla değişiklikler getirmiştir.

Bir sonraki uyum paketi olan altıncı uyum paketi 15 Temmuz 2003 tarihinde kabul edilmiş ve 19 Temmuz 2003 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu paket, Türk hükümetinin ölüm cezasına ilişkin Avrupa standartlarını benimsemesine yardımcı olan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 6. Protokolünü kabul etmiştir. Temel olarak, tüm ölüm cezaları müebbet hapse dönüştürülmüştür. Bunun ardından 2004 yılında Türkiye, AİHS’nin 13. Protokolü’nü de imzalayarak savaş zamanı da dahil olmak üzere her koşulda ölüm cezasını kaldırmıştır. Paket ayrıca, Türkiye Cumhuriyeti’nin bölünmez bütünlüğüne karşı işlenen suçlar nedeniyle çok sayıda gazeteci ve yayıncının hapsedilmesi için kullanılan Terörle Mücadele Kanunu’nun meşhur 8. maddesini de değiştirdi. Bu paketin getirdiği bir sonraki değişiklik, Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme ile Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme’nin kabul edilmesi oldu.⁶³ Bu paketle ilgili olarak, farklı din ve inançlara sahip kişilerin ibadet yerlerini seçme özgürlüğünü genişletmiş ve temel hakları bu doğrultuda değiştirmiştir. Ayrıca, bir ülkenin kültürü, gelenekleri veya adetleriyle bağdaşmayan isimler üzerindeki sınırlamaları ortadan kaldırarak temel haklarda önemli değişiklikler yapmıştır. Paketin bir diğer önemli yönü, Yüksek Seçim Kurulu’nun (YSK) özel radyo ve televizyon kanallarına yaptırım uygulama yetkisini gevşetmesidir. Türk vatandaşlarının günlük yaşamlarında geleneksel olarak kullandıkları çeşitli dil ve lehçelerde yayın yapmalarını düzenleyerek ifade özgürlüğünü genişletmiştir.⁶⁴ Ancak bu değişikliklerin, ordunun sivil siyasetteki rolü söz konusu olduğunda bir bakıma Avrupalılaşıma süreci olan Milli Güvenlik Kurulu’na (MGK) da yöneldiğini belirtmek gerekir. Altıncı pakette MGK’daki sivil üye sayısının beşten dokuza çıkarılması, kurumun reforme edilmesinde önemli bir adımdı⁶⁵ ve aynı

⁶² T.C. Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, “Türkiye’de Siyasi Reform – Uyum Paketleri ve Güncel Gelişmeler”, **Türkiye - Avrupa Birliği ilişkileri Hakkında Referans Malzemesi Yayınlanması**, Ankara, 2007, s.12

⁶³ Müftüler Bac, **a.g.e.**, s.25

⁶⁴ Özdemir ve Çiftlikci, **a.g.e.**, s.133

⁶⁵ Müftüler Bac, **a.g.e.**, s.26

zamanda bir sonraki yedinci uyum paketinde getirilecek daha pek çok reforma giriş niteliğindedir.

Yedinci AB uyum paketi, Ağustos 2003'te kabul edilmiştir ve Anayasa'nın 33 maddesi ile diğer Türk kanunlarında değişiklik yapılmasını önermiştir. İlginç değişikliklerden biri, MGK Kanunu'nun 4. maddesinde yapılan değişikliktir. Bu değişiklik, Milli Güvenlik Kurulu'nun rolünü yeniden tanımlayarak, MGK'yı icracı bir karar alma kurulu olmaktan çıkarıp, 1960 ve 1971'de kavramsallaştırıldığı şekliyle daha çok bir danışma kurulu rolüne dönüştürmüştür.⁶⁶ Bu paket temel olarak Milli Güvenlik Kurulu'nun yapısını ve birçok prosedürünü yeniden tanımlamıştır. Ağustos 2004'te hükümet ayrıca hesap verebilirlik ve şeffaflık için yeni davranış standartları ilan etmiş, MGK'da sivil üyelerin çoğunlukta olmasını sağlamak için mevzuatta değişiklik yapmış ve yeni bir sivil Genel Sekreter seçmiştir. Ayrıca, MGK Sekreterya'sının artık Cumhurbaşkanı ve Başbakan adına MGK tavsiyelerinin uygulanmasını denetleyemeyeceğini belirtmek önemlidir.⁶⁷ Tüm bunların yanı sıra paket, Türk Ceza Kanunu'nda değişiklik yaparak Türklüğü, Cumhuriyeti, Türkiye Büyük Millet Meclisini, hükümeti, bakanlıkları, orduyu, devletin güvenlik kuvvetlerini veya yargının manevi şahsiyetini alenen tahkir ve tezyif edenlere verilecek cezanın alt sınırını altı aya indirmiştir. Ayrıca, bu organları veya kurumları tahkir veya tezyif kastı olmaksızın sadece eleştirmek amacıyla yapılan yazılı, sözlü ve görüntülü fikir açıklamalarını suç kategorisinden çıkarmıştır.⁶⁸ Yedinci AB uyum paketi ile birlikte, Türk siyasetinin Avrupalılaşması, kabul edilen ve uygulanan reformlarda gerçekten görülebilir ve hissedilebilir hale geldi. Bundan kısa bir süre sonra sekizinci paket de AB standartlarına daha iyi uyum için reformlar getiriyordu.

AB ile uyumun sekizinci paketi 14 Temmuz 2004 tarihinde kabul edilmiştir. Bu paket uygulanmasıyla, Türk yasalarının Avrupa yasalarıyla bir kez daha

⁶⁶ Linda Michaud-Emin, "The Restructuring of the Military High Command in the Seventh Harmonization Package and its Ramifications for Civil-Military Relations in Turkey", **Turkish Studies**, Cilt 8, Sayı 1, s.28

⁶⁷ Mustafa Aydın ve Sinem A. Acikmese, "Europeanization through EU conditionality: understanding the new era in Turkish foreign policy", **Journal of Southern Europe and the Balkans**, Cilt 9, Sayı 3, s. 269

⁶⁸ Özdemir ve Çiftlikci, **a.g.e.**, s.133

Avrupalılaştırılması gerçekleştirilmiştir. Önemli değişikliklerden biri, yeni bir paketle Anayasa'dan ölüm cezasını kaldıran ve tüm ölüm cezalarını müebbet hapse çeviren Ceza Kanunu'nun 46. maddesini değiştiren Ceza Kanunu'ndaki değişikliktir.⁶⁹ Bu değişikliğe ilave olarak, bir dizi başka kanun da uyumlaştırılmıştır. Bunlar arasında Yükseköğretim Kanunu ve Yükseköğretim Kurulu (YOK) üyelerinin Genelkurmayı Başkanlığı tarafından atanmasına ilişkin yürürlükten kaldırılan hüküm de bulunmaktadır. Ayrıca, Radyo-Televizyon Üst Kurulu üyelerinin Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği tarafından atanmasına ilişkin hüküm yürürlükten kaldırılmıştır. Ayrıca, MGK Genel Sekreteri artık Haberleşme Yüksek Kurulu'nun bir parçası değildir. Bu uyum paketinin, TBMM tarafından onaylanan uluslararası anlaşmalara öncelik verdiğini ve bu anlaşmalara Anayasa Mahkemesi üzerinde daha fazla yasal yetki tanıdığını da belirtmek gerekir.⁷⁰ Genel olarak, bu paket Türk hukukunun pek çok bölümünü Avrupa hukuk çerçevesiyle uyumlu hale getirmiş, böylece hükümetin daha fazla şeffaflaşmasına ve genel olarak Avrupa değerlerinin Türk siyasi sürecine dahil edilmesine kapı açmıştır.

Üyelik müzakerelerinin başlamasından bu yana, Türkiye'nin reform süreci kesintisiz devam etmiştir. AK Parti Hükümeti 9 Nisan 2006 tarihinde dokuzuncu uyum paketini açıklamıştır. Bu paket, idari yeniden yapılandırma önlemlerinin yanı sıra diğer uluslararası anlaşmalarda da önemli değişiklikler getirmiştir. Dokuzuncu Reform Paketi'nde öngörülen yasal çerçevelerin büyük ölçüde ortaya çıktığı kaydedilmiştir. Yeni yasal değişikliklerden biri, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) kararlarına uygun olarak askeri mahkemelerde "yargılamanın yenilenmesi" talebinde bulunulabilmesine imkan tanımıştır. Öte yandan, eğitim materyalleri üzerindeki devlet tekeli sona erdiren yeni Özel Öğretim Kurumları Kanunu ile Milli Eğitim Bakanlığı'nın özel öğretim kurumlarının müfredatında yapılacak değişiklikleri onaylama yetkisi de mümkün hale gelmiştir. Yeni yasa aynı zamanda Vakıf Meclisi'nin (VM) üye sayısının, cemaat ve mühlhak vakıf temsilcilerinin sayısının beşten on beşe çıkarılmasıyla sonuçlanmıştır.

⁶⁹ Müftüler Bac, **a.g.e.**, s.26

⁷⁰ Özdemir ve Çiftlikci, **a.g.e.**, s.134-135

Buna ek olarak, süreci kolaylaştırmak amacıyla, yabancıların vakıf kurucusu olma ve vakıf yönetim kurullarında yer alma kapasiteleri üzerindeki tüm kısıtlamaların kaldırılması gibi bir dizi düzenleme getirilmiştir.

Sivillerin askeri mahkemelerde yargılanmasına, mahkeme heyetinde subay üyelerin bulunmamasına ve askeri mahkemelerde sadece hakim sınıfı mensuplarının görev yapmasına ilişkin ek kısıtlamalar getirilmiştir.

Ayrıca, Reform Paketinde yer alan dış anlaşmalar da hızla onaylanmıştır. Örneğin, Birleşmiş Milletler Yolsuzlukla Mücadele Sözleşmesi onaylanmıştır. İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına İlişkin Sözleşme'nin Denetim Mekanizması da değiştirilmiştir. Aynı zamanda, 1961 tarihli Avrupa Sosyal Şartı, denetim sistemine ilişkin bazı hükümlerin kaldırılması amacıyla değiştirilmiştir.⁷¹

Bu AB uyum paketleri aracılığıyla, AB koşulluluğunun gücü ve aynı zamanda Türk siyasi elitinin, AB üyeliğinin en önemli ayaklarından biri olan Kopenhag kriterlerini karşılamak için birçok anayasal değişiklik yaparak ülkeyi Avrupa yolunda tutma isteği ve Avrupa değerlerini Türk siyasi sistemine ve tüm topluma benimsetme iradesi gösterilmiştir. Her ne kadar daha pek çok değişiklik yapılması gerekirse de, 218 madde ve 53 kanunda yapılan değişiklikler Türk siyasi çerçevesinin Avrupa siyasi çerçevesiyle başarılı bir şekilde bütünleştiğini göstermektedir.

1.6.2 Türkiye'de AB Koşulluluğundan Etkilenen İç Reformlar Ve Politikalar - Uyum Paketleri Sonrası Dönem

Komisyon'un Türkiye'nin Kopenhag siyasi gerekliliklerini karşıladığına karar vermesinin ardından AB, 3 Ekim 2005 tarihinde Türkiye ile katılım müzakerelerine başladı. Ancak o tarihten bu yana müzakereler çok yavaş ilerledi. 31 Ağustos 2012 itibarıyla, Türkiye otuz beş fasıldan on ikisini müzakerelere açmış ve sadece birini, bilim ve araştırma faslını geçici olarak kapatmıştır.⁷²

⁷¹ Özdemir ve Çiftlikci, **a.g.e.**, s.135-137

⁷² Senem Aydın Düzgüt, Fuat E. Keyman, "EU-Turkey relations and the Stagnation of Turkish Democracy", içinde der. Senem Aydın Düzgüt vd., **Global Turkey in Europe – Political, Economic, and Foreign Policy Dimensions of Turkey's Evolving Relationship with the EU**, Roma, Edizioni Nuova Cultura, 2013, s.103

Ancak, AB koşulluluğunun genel olarak Türk siyasi sistemi üzerinde oldukça dinamik ve ilerici bir etkiye sahip olduğunu kabul etmek önemlidir. Bu durum, bazı siyasi reformların ve politikaların AB uyum paketlerinden sonra bile uygulanmaya devam etmesiyle gözlemlenebilir. Bu durum, Türk siyasi elitinin yönetişimi iyileştirme, şeffaflığı artırma ve Avrupa entegrasyonu açısından kamu kurumlarının etkinliğini artırma yönündeki iradesini ortaya koymuştur. Bu noktada, AB uyum paketlerinin kabul edilmesini takip eden yıllarda bir dizi önemli anayasal reformun hayata geçirildiğini hatırlamak önemlidir.

Öncelikle, 2007 yılı bazı anayasal değişiklikler getirdi. Ceza Muhakemesi Kanunu Gereğince Mudafi ve Vekillerin Görevlendirilmeleri ile Yapılacak Ödemelerin Usul ve Esaslarına İlişkin Yönetmelik 2 Mart 2007 tarihinde yürürlüğe girmiş ve şüpheli veya sanığın müdafisini kendisinin seçmesini, talep edip de seçmesi halinde ise barodan seçmesini zorunlu kılmıştır. Ayrıca, Türkiye Büyük Millet Meclisi 20 Kasım 2007 tarihinde 5712 sayılı Ceza İnfaz Kurumları ve Tutukevleri İzleme Kurulları Kanununda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanunu kabul etmiştir. Bu kanun, infaz izleme kurullarının oluşumunu değiştirerek en az bir üyenin kadınlar arasından seçilmesini ve kurulun başkan dahil beş asıl ve üç yedek üyeden oluşmasını zorunlu kılmıştır. Bir yıl sonra, Ailenin Korunmasına Dair Kanunun Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik 1 Mart 2008 tarihinde yürürlüğe girmiş ve aile içi istismar mağduru aile bireylerinin korunması için atılması gereken adımlar ile bu eylemlerin gerçekleştirilmesine yönelik protokol ve kılavuz ilkeleri düzenlemiştir. Bundan ek olarak, 8 Kasım 2009 tarihinde Hükümlü ve Tutukluların Ziyaret Edilmeleri Hakkında Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmeliğin kabul edilmesiyle, hükümlü veya tutukluların veya ziyaretçilerinin ziyaretler sırasında Türkçe dışında bir dilde konuşmalarını yasaklayan engeller kaldırılmıştır. Kadınların güvenliğini düzenleyen bu mevzuata ek olarak, aynı yıl Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu Kanunu'nun 25 Şubat 2009 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından onaylandığını da belirtmek gerekir. Komisyonun amacı, kadın haklarını korumak ve geliştirmek,

hayatın her alanında kadın-erkek eşitliğini sağlamak ve kadınların siyasete katılımını artırmaktır.⁷³

Bu dönemden sonra, Türkiye'nin gelişen demokrasisine ivme kazandıran bir sonraki şey, 2010 yılında ulusun demokratik kapasitesini gösteren bir anayasa referandumu olmuştur. Hatem Ete'ye göre:

“Eylül 2010’da yapılan anayasa referandumu tarihi bir an ve modern Türkiye’nin demokratikleşme yolculuğunda bir kilometre taşı olmuştur. Türkiye’de demokrasi konusunda halkın ‘son sözünü’ söylediği ve yeni bir sivil anayasanın yolunu açan bu referandumun sivil-asker ilişkileri, yargı sisteminin bağımsızlığı ve Türkiye’de demokrasinin kurumsallaşması açısından çok kapsamlı sonuçları olacaktır.”⁷⁴

Firat Cengiz’in de belirttiği gibi, Türkiye’nin siyasi gündeminde 1990’ların sonundan bu yana anayasa reformu yer almaktadır. Türkiye’nin AB’ye katılım süreci bağlamında bu alanda koşulluluk yoluyla reformlar talep ederek önemli rol oynayan AB’nin rolü göz ardı edilemez.⁷⁵ AB’nin anayasal reformları zorlamasının altında yatan neden, 1982 Anayasa’nın askeri rejimin bir ürünü olması ve bu nedenle demokratik siyasetin meşru alanını daraltmasının yanı sıra devlet otoritesini güçlendirmesi olarak görülebilir.⁷⁶

Bu durum göz önüne alındığında, 2010 referandumunun Türkiye'nin yasal ve siyasi çerçevesini çağdaş norm ve değerleri yansıtacak şekilde modernize eden reformları getirmesinden bu yana AB'nin ve koşulluluğunun ülkenin siyasi süreci ve

⁷³ Özdemir ve Çiftlikci, **a.g.e.**, s.137-138

⁷⁴ Hatem Ete, “Turkey’s Constitutional Referendum of 2010 and Insights for the General Elections”, (Çevrimiçi), <https://www.setav.org/en/turkeys-constitutional-referendum-of-2010/>, 21 Mart 2024

⁷⁵ Firat Cengiz, “The Future of Democratic Reform in Turkey: Constitutional Moment or Constitutional Process?”, **Government and Opposition**, Cilt 49, Sayı 4, s.7

⁷⁶ Ergun Özbudun, “Turkey’s Constitutional Reform and 2010 Constitutional Referendum”, (Çevrimiçi), <https://www.iemed.org/publication/turkeys-constitutional-reform-and-the-2010-constitutional-referendum/>, 21 Mart 2024

gelişimi üzerinde önemli bir etkisi olduğu açıktır. Aynı zamanda, Avrupa Birliği Bakanlığı'nın 2012 ilerme raporunun incelenmesine göre, referandum sonrası yapılan değişiklikler, siyasi çerçeve ve değerler açısından çağdaş bir Türk toplumu yaratma amacının yanı sıra Türkiye'nin AB üyelik sürecine bağlılığı da ifade etmektedir. Bu bağlamda, 2010 yılı ve sonrasında gerçekleşen değişikliklere dikkat edilmeidir.

Öncelikle, bu süre zarfında, dördüncü ve üçüncü olmak üzere iki yargı reformu paketi yürürlüğe konmuştur. Üçüncüsü Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne uygun olarak demokratikleşmeyi güçlendirmeyi, dördüncüsü ise basın ve ifade özgürlüklerini daha da geliştirmeyi amaçlıyordu. Basın özgürlükleri bağlamında, Terörle Mücadele Kanunu'nun yayınların durdurulmasını düzenleyen bölümü kaldırılmıştır. Aynı zamanda, 2010 yılında Saydamlığın Artırılması ve Yolsuzlukla Mücadelenin Güçlendirilmesi Stratejisi (2010-2014) başlamıştır.

Ek olarak, 23 Eylül 2012 tarihinde Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru yolu açılmıştır. Aynı zamanda, Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu ve Türkiye İnsan Hakları Kurumu Kanunu'nun 2012 yılında yürürlüğe girmesi de önemli değişikliklerden biridir.

Eğitim alanında 12 yıllık sitem yeniden düzenlenmiş olup, yeterli talep olması halinde öğrenciler beşinci sınıftan itibaren “Yaşayan Diller ve Lehçeler” dersini müfredet dışı olarak alabileceklerdir. Bir diğer önemli değişiklik de Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun'un yürürlüğe girmesi olmuştur. Ayrıca, farklı inanç gruplarına mensup vatandaşlarla sürekli iletişim kurulmuş ve farklı inanç gruplarına mensup vatandaşların vakıf mallarını geri almalarının yolu açılmıştır.

Belirtmek gerekir ki, 11 Nisan 2012 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurulu, darbe ve muhtıralara ilişkin bir Meclis araştırması açılmasına karar vermiştir. Bu çerçevede, ülkede demokrasiye müdahale eden tüm darbe ve muhtıraların araştırılması amacıyla bir Meclis Araştırma Komisyonu kurulmuştur. Demokrasiden bahsetmişken, TBBM'nin 2 Mart 2014 tarihinde Temel Hak ve

Hürriyetlerin Geliştirilmesi Amacıyla Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'u kabul ederek, siyasi partilerin ve adayların lehçeler de dahil

olmak üzere Türkçe dışındaki dillerde propaganda yapmalarına izin verdiğini de ifade etmek gerekir.⁷⁷

Türkiye, AB'ye adaylık statüsü kazanmasından bu yana, başarılması zor bir görev olmasına rağmen, ülkeyi Batı'nın çağdaş demokrasileriyle uyumlu bir şekilde demokratikleştirmek için büyük bir sorumluluk ve kararlılık göstermiştir. Avrupa Birliği'nin öncelikli savunması olan Türkiye'nin demokrasisinin olgunlaşmamış olduğu ve Kopenhag kriterlerini karşılayamayacağı iddiası artık inandırıcı değildir. Türkiye hükümetinin şatları yerine getirmek için gerçekleştirdiği kapsamlı anayasal değişiklikler ışığında, AB'nin 2005 yılında Türkiye ile müzakerelere başlamamak için hiçbir gerekçesi kalmamıştır.

Anayasada yapılan değişikliklerin çoğu, Türkiye'nin siyasi gelişiminde yeni bir dönem başlattı: bu dönem, kendisinden önceki her şeyden daha liberal ve çağdaş bir dönemdi. Türkiye'nin sivil demokrasisi, sivil toplumun en üst kurumlarda yer almasının bir sonucu olarak daha güçlü ve daha şeffaf hale gelmiştir. Yasama organı gelişmiş, anayasal demokrasi güçlenmiş ve değişiklikler AB hedeflerini yerine getirmiştir. Değişikliklerin uygulanması, müzakere sürecinin durmasına rağmen 2005 yılından sonra da devam etmiş ve bu durum Türk toplumunun genelindeki değişimi yansıtmıştır.

Sonuç olarak, reform dalgası Avrupa standartlarını ve değerlerini günlük yaşamın yanı sıra siyasi ve yasal alanlara da taşımıştır. Bu, demokrasiyi, hukukun üstünlüğünü, insan haklarını ve azınlıkların korunmasını ve saygı görmesini destekleyen sistemlerin gücünü sürdürmekle ilgilidir.

1.7 AB Üyeliği İçin Kültürel Ve Tarihi Koşullar

AB koşulluğu, aday ülkenin kültürel veya tarihi yönleriyle ilgili olmak zorunda değildir. Koşulluluğun ana odağı, siyasi yelpazenin yanı sıra Birliğin değerlerini temsil eden birçok idari, ekonomik ve yasal standardin yerine getirilmesidir.

⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz., "Türkiye tarafından hazırlanan 2012 yılı ilerleme raporu yapılan çalışmalar ve kaydedilen ilerlemeler", T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı, Ankara, 2013, s.8-10

Kültürel ve tarihi hususlar müzakere sürecinde önemli bir rol oynamasa da, belirli bir ülkenin dış politika hedeflerini gerçekleştirme yollarının birçoğunu şekillendirebilir ve birçok farklı alanda kamuoyunu ve devlet çıkarlarını etkileyebilir. Bu nedenle, sadece Türkiye’deki siyasi süreci değil, toplumun genelini de etkileyebilen ve etkileyen bu iki unsura göz atmak da önemlidir. Türkiye zengin bir tarihi geçmişe sahip bir ülke olarak bilindiğinden, her ne kadar birçok kaynak ve yazar tarafından birbirine tamamen zıt değerleri, gelenekleri, kültürü ve hatta ideolojik yaklaşımları paylaştıkları ifade edilse de, Avrupa ve Türkiye’nin kendilerini bu zengin tarih sayesinde bir araya getiren benzerlikleri paylaşımları şaşırtıcı değildir.

Bu bağışlamda, dikkatler öncelikle Avrupa ve Türkiye arasındaki ilişkinin tarihsel perspektifine yöneltilmelidir. Batılı ve Avrupalı unsurlar eski zamanlarda da Türk toplumunda mevcuttu ve bugün daha da fazla mevcuttur. Bu durum Banu Helvaçioğlu’nun aşağıdaki açıklamasından anlaşılabilir ve gözlemlenebilir:

“Dikkat edilmesi gereken ilk nokta, Türkiye Cumhuriyeti’nin Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu ile ikircikli bir ilişki temelinde kurulmuş olmasıdır. (...) Hükümet yapısı, Osmanlı yönetimi sırasında gerçekleştirilen ‘batılı reformların’ büyük bir kısmı korunarak ve aynı zamanda İtalyan, Alman ve İsviçre hukuk sistemlerinden ilham alınarak geliştirilmiştir. Fransız başkanlık sistemi örnek alınmıştır. Atatürk’ün Cumhuriyet’in ilk yıllarında (1923-1930) gerçekleştirdiği ve aile hukuku, kıyafet kanunu, alfabe ve din ve dil üzerindeki devlet kontrolüne ek olarak devlet kontrollü zorunlu ilköğretimin dayatılmasına yönelik bir dizi

reformu içeren kültür devrimi, Türk ulusunun oluşumunda çok önemli bir bileşendi.”⁷⁸

Yukarıdaki gözlemler, Avrupa ile Osmanlı mirası ve Kemal Mustafa Atatürk'ün vizyonu arasındaki ilişkinin karmaşıklığını vurgular. Türk toplumunun Batılılaşma süreci, aynı zamanda Türk kimliğini koruma çabasıyla şekillenmiş benzersiz bir sosyopolitik iklim oluşturmuştur. Bu süreç, Avrupa değerlerinin Türk kültürü ve toplumuyla benzersiz bir şekilde örtüştüğü bir ortamın yaratılmasına yol açmıştır.

Bu yeni bir şey değİ. Hristiyanlık ve İslam medeniyetleri, tarih boyunca birbirlerinden fikirler ödünç almış ve etkileşim içinde olmuşlardır. Bu etkileşim, bilim, felsefe, sanat, mimari gibi birçok alanda ortak noktalar bulunmasına ve kültürel alışverişe neden olmuştur. Günümüzde de bu etkileşim devam etmektedir; küreselleşme ve iletişim teknolojileri sayesinde bu etkileşim daha da kolaylaşmış ve yayılmıştır. Batı etkisi Osmanlı döneminin tüm tarihi boyunca görülebilir ve bu Bernard Lewis tarafından bile ifade edilmiştir:

“Türkler Hristiyanlığı, Hristiyan fikirlerini ve Hristiyan medeniyetini reddederken, aslında Hristiyan Avrupa'da ödünç alacak, taklit edecek ve uyarlayacak kadar faydalı ve çekici çok şey buldular.”⁷⁹

Bu noktada, her ne kadar Osmanlı'nın Batı'yı algılama biçimiyle çelişiyor gibi görünse de, Osmanlı devletinin Batılılaşma dalgalarından geçtiğini belirtmek gerekir. Örnek olarak, Osmanlı devletinin ilk günlerinden itibaren, Osmanlıların ve genel olarak devlet bürokratlarının Hristiyan Avrupa'nın araçlarını ve silahlarını ödünç almaları oldukça normaldi – deniz inşa yöntemleri ve denizciliğin yanı sıra Osmanlı askeri gücünü Batılı devletlerle eşit ve hatta bazı alanlarda Batı'dan üstün kılan toprak ve taktikler de dahil olmak üzere. Aynı zamanda 18. Yüzyılda Osmanlıların, Avrupalı

⁷⁸ Banu Helvaçioğlu, “The paradoxical logic of Europe in Turkey: Where does Europe end?”, **The European Legacy**, Cilt 4, Sayı 3, s.24

⁷⁹ Bernard Lewis, **The Emergence Of Modern Turkey**, Londra, Oxford University Press, 1968, s.41

uzmanlar tarafından batı bilimlerin öğretildiği askeri okullar açtığını da belirtmek gerekir.⁸⁰

Bu, Osmanlıların ya da Hıristiyanların birbirlerinden icat ödünç aldıklarına yapılan vurgu nedeniyle değil, tarih boyunca iki taraf arasında var olan bir tür kültürel bağın merkeze alınması nedeniyle önemlidir. Zira iki taraf arasındaki ideolojik veya dini ayırım ne kadar büyük olursa olsun, her iki tarafın da birçok durumda faydalandığı kültürel unsur, hem geçmişte hem de bugün Türkiye ile Avrupa arasındaki bağ şekillendirmiştir.

Daha geniş bir tarihsel bakış açısıyla değerlendirildiğinde, Anadolu bölgesinin birçok eski medeniyete ev sahipliği yaptığına vurgu yapılmalıdır. Hititler, Frigler, Lidyalılar, Traklar, Ermeniler ve Yunanlılar da dahil olmak üzere insanlığın antik tarihinin önemli bir bölümüne damgasını vuran bir tarih beşiği idi. Anadolu, Pers, Makedon, Roma ve Bizans imparatorluklarına dahil olduktan sonra yüzyıllar boyunca Greko-Romen ve daha sonra Hıristiyan etki alanının bir parçası olmuştur.⁸¹ Bu bağlamda, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Kemal Mustafa Atatürk'ün bile ülkeyi Batılılaştırmak ve Batı uluslar topluluğuna entegre etmek için Türk gençliğine İslami bir kimlikten ziyade Anadolu'daki Hititler ve Orta Asya'daki İslam öncesi Türklerle tarihsel bir kimlik duygusu vermeye çalıştığının farkına varmak önemlidir.⁸²

Bu tarihi koşullar günümüz Türkiye'sini Avrupa kültürel mirasının göz ardı edilemeyecek ve edilmemesi gereken bir parçası haline getirmektedir. Özellikle de bu bölgelerin daha sonra Güneydoğu Avrupa'nın bazı kısımları da dahil olmak üzere üç kıtaya yayılan ve bu bölgenin tarihini derinden etkileyen Osmanlı İmparatorluğu tarafından yönetildiği düşünüldüğünde.

Bu alanda değinilmesi gereken bir diğer husus da, Osmanlı döneminde uygulanan Avrupa ve genel olarak Batı değerlerinin bir ürünü olan Tanzimat

⁸⁰ Halil Inalcik, "Turkey between Europe and the Middle East", **Perceptions: Journal of International Affairs**, Cilt 3, Sayı 1, s.2

⁸¹ Roberto de Mattei, **Turkey in Europe: benefit or catastrophe**, Çev. John Laughland, Leominister, England Gracewing Ltd, 2009. s. 2, **Akt. John Freely, The Western Shores of Turkey, discovering the Aegean and Mediterranean costs**, Londra, Tauris, 2006.

⁸² Inalcik, **a.g.e.**, 6

reformlardır. Tanzimat dönemi olarak bilinen ve 1839 ile 1876 yılları arasında devam eden bu dönem, Osmanlı bürokrasisine ve kurumlarına Batı'dan gelen değerleri ve yenilikleri tanıtmış ve toplumun düşünce yapısını dönüştürmüştür.⁸³ Sultan I. Abdülmecit tarafından ilan edilen 1839 tarihli Gülhane Fermanı (Hatt-ı Şerif) Tanzimat döneminin başlangıcı olmuş ve Türkler tarafından Tanzimat Fermanı olarak "Gülhane Hatt-ı Şerifi" olarak adlandırılmıştır.⁸⁴ Bu kararname aşağıdaki kanunlardan bazılarını ilan etmiştir:

Tebaasının canını ve malını korumak;
Hristiyanların, Yahudilerin ve Müslümanların kanun önünde aynı statüye sahip olduğunu belirten yeni bir adalet kanunu eklemek;
Uygun bir vergilendirme sistemi kurmak;
Modernize edilmiş bir silahlı kuvvetlerde ordu ve donanmaya insan seçmek için adil bir sistem sağlamak;⁸⁵

Bunu takiben, çeşitli politika, direktif ve yasal fermanlar yayınlandı. Bunların arasında, çeşitli topluluklar ve sınıflar arasında eşitliği vurgulayan önemli bir belge olan Hatt-ı Hümayun (1856) bulunmaktaydı. Bu belgeyi takiben, 1864 yılında ilçeden vilayete kadar her düzeyde idari konseylerin seçilmesini zorunlu kılan yeni Vilayet Kanunu kabul edildi. Ardından, Osmanlı İmparatorluğu'nda farklı yargı sistemleri arasında bölünmüş olan İslami, cemaatçi ve laik mahkemeleri yeniden yapılandıran bir dizi kanun yürürlüğe girdi ve 1896'da 'Osmanlı mensubiyeti' (vatandaşlık) statüsü düzenlendi.⁸⁶

⁸³ Seçil Akgün, "The emergence of tanzimat in the Ottoman Empire", **OTAM Ankara Üniveristesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Cilt 2, Sayı 2, s.2

⁸⁴ Aijaz Ahmed, "Tanzimat: A Brief outlook of Secular reforms in the Ottoman Empire", **VFAST Transaction of Islamic Research**, Cilt 9, Sayı 2, s.25

⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz., Ishtiaq Hussain, "The Tanzimat: The Secular Reforms in the Ottoman Empire, A brief look at the adoption of Secular Laws in the Ottoman Empire with a particular focus on the Tanzimat reforms (1839-1896)", (Çevrimiçi), <https://faith-matters.org/images/stories/fm-publications/the-tanzimat-final-web.pdf>, 27 Mart 2024., Akt. Elie Elhadj, **The Islamic shield: Arab Resistance to Democratic and Religious Refroms**, ABD, Brown Walker Press Florida, 2007, s.49

⁸⁶ Wajih Kawtharani, , "The Ottoman Tanzimat and the constitution", **AlMuntaqa**, Cilt 1, Sayı 1, s.50

Bu dönemin bir diğer özelliği de Osmanlı döneminde ilk anayasanın kabul edilmesidir.

1876'da bir anayasa çıkarıldı de aynı bağlamda "Saltanatın Temel Kanunu" olarak adlandırıldı. Ancak o dönemde "anayasa" terimi genellikle sadece temel kanuna değil, Tanzimatın bütününe uygulanıyordu. Tanzimat'ı kabul etme tercihi şüphesiz çok çeşitli tarihsel koşullardan etkilenmiştir. Ticaret kanunlarının oluşturulması gibi kapitalist büyümeyi teşvik edecek reformlara duyulan ihtiyaç, o dönemde Avrupa'nın yeni pazarlar ve nüfuz alanları için rekabet eden ve genişleyen kapitalizminin bir sonucu olarak ortaya çıktı. 19 Aralık 1876'da anayasa ilan edildi. Sultanın haklarını da içeren 119 maddelik anayasa Belçika, Fransa ve İngiltere anayasaları örnek alınarak hazırlandı.⁸⁷

Anlaşılabacağı üzere Tanzimat dönemi, o zamana kadar Batı'dan gelen icatlar dışında imparatorluğun siyasi hayatında herhangi bir değişim ve reformu kabul etmeyen Osmanlı yeni bir dinamizm getirmiştir. Bu durum, imparatorluğun batılılaşmaya başlamasının hem imparatorluğa hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun dayandığı olağan dini uygulamalara bir tür "ihnet" olarak görülmesi nedeniyle birçok sultanın değiştiği tahtakki olaylarla mükemmel bir şekilde gösterilmiştir. Ancak meydana gelen değişiklikler, yavaş yavaş zayıflamakta olan imparatorluğun hayatta kalması için zorunluydu. Tanzimat'ın getirdiği bir dizi anayasal hükümet reformu, modern bir askere alma ordusu, bankacılık sistemi, dini yasaların yerine laik yasaların ve loncaların yerine modern fabrikaların getirilmesi şeklindeki değişiklikler, daha sonra 1923'te resmi modern Türkiye Cumhuriyeti'nin oluşumunu bir dereceye kadar etkileyen Batılı değerler dalgasına ilham verdi. Türk toplumun Batılılaşması, politikasının önceliklerinden biri olan Mustafa Kemal Atatürk tarafından gerçekleştirilmiştir.

Atatürk söz konusu olduğunda, Avrupa ile Türkiye arasındaki tarihsel bağlar açısından bir hususun daha vurgulanması gerekmektedir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer birçok imparatorlukla birlikte çöktüğü artık resmileşmişken, Kemal Mustafa Atatürk 1923'te Lozan Antlaşması ile Türkiye

⁸⁷ Kawtharani, a.e., s.52

Cumhuriyeti'nin resmen kurarak aslında Türkiye için bir dönüm noktası yaratmıştır. 1920'li yıllar, cumhuriyet sistemlerinin ve demokrasinin ilerleme yıllarıdır. Almanya, Avusturya ve Macaristan'dan sonra Türkiye de resmen cumhuriyet olurken, bir ülkelerin yenilginin karanlık ortamında, Türkiye'nin ise zaferin ve kurtuluşun temelleri üzerinde cumhuriyet olduğu gerçeğine hafif bir vurgu yapılır.⁸⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nun jeopolitik sahneden çekilmesi ve cumhuriyetin ortaya çıkışı, Avrupa'nın dikkatini Türkiye'ye ve tüm bölgeye yönelten yeni bir jeopolitik konumun yeniden tanımlandığı bir ortam yarattı.

Başta da belirtildiği gibi, kültürel ve tarihsel koşullar Avrupa Birliği'nin koşulluluğu üzerinde çok fazla etkiye sahip değildir, ancak kesinlikle devletin ve vatandaşlarının çıkarlarının ve politikalarının şekillendiği sosyopolitik bir iklim yaratılır.

Elbette Türkiye ve Avrupa'nın farklılıkları var ve gelenek, kültür ve bu ayrımı yapan diğer unsurlar açısından paylaştıkları pek çok şey var, ancak aynı zamanda, tam da bu farklılıklar nedeniyle onları birbirinden ayırmak imkansız, çünkü Avrupa'nın ve Avrupa Birliği'nin mantrası çok kültürülüğün zenginliğidir. Özellikle de siyasi akımların uluslararası sahnedeki çeşitli aktörler arasında yakın işbirliğini gerektirdiği günümüzde.

Batı ile Osmanlı İmparatorluğu'nu yakın temasa getiren tarihi koşullar, aslında bu tür temasların faydalarının taraflar arasında düşmanlık için değil ilerleme için kullanılabileceğinin bir göstergesidir. Uzun vadede Türkiye, toplumunun Batılılaşmasından kaybettiğinden daha fazlasını kazanmıştır. Bu daha sonra resmi cumhuriyetin ilanı ile görüldü ve aynı zamanda ilerleme de bu gelişmeyi takip etti. Bugün, "Doğu'nun Batı ile buluştuğu yer" terimi sıkça kullanılıyor ve bu konudaki fikirler ne olursa olsun, Türkiye'nin karakterini ve aynı zamanda Avrupa'nın bir parçası olma özelliğini süsleyen şey budur

⁸⁸ Sina Akşin, **Turkey From Empire to Revolutionary Republic: The emergence of the Turkish Nation from 1789 to Present**, Londra, Hurst & Company, 2007, s.190

İKİNCİ BÖLÜM

Karadağ ve AB İlişkileri

2.1 Karadağ ve Avrupa Birliği

Bugün Karadağ, Arnavutluk, Bosna Hersek, Kosova, Makedonya ve Sırbistan birlikte, Hırvatistan'ın katılımından sonra Birliğin potansiyel olarak yeni bir genişleme turunu oluşturan Batı Balkanlar⁸⁹ bölgesini temsil etmektedir. Batı Balkanlar, bölgede üye olmayan ancak Birliğe katılmaya hazır olduklarını ifade eden ve bu sürece giren bir grup ülke için bir ölçüt haline gelmiştir. Coğrafi olarak bu bölge Yunanistan'ın batısında, Slovenya ve Hırvatistan'ın güneyinde yer alan ülkeleri kapsarken, doğuda AB'nin yeni (Balkan) üyeleri Romanya ve Bulgaristan ile sınır komşusudur. Aslında, her tarafı Birlik tarafından çevrili olduğu için "Balkan halkası" olarak da adlandırılabilir, bu nedenle bölge ülkelerinin barış, güvenlik, ekonomik refah ve demokratik değerleri simgeleyen Avrupa entegrasyonunu temel dış politika önceliği haline getirmeleri oldukça mantıklı ve doğaldır.⁹⁰

Karadağ ve AB'den bahsetmişken, bir sonraki şey gözlemlenebilir. Karadağ'ın AB ile ilişkilerinin tarihi, AB'ye adaylık statüsü için uzun bir geçmişe sahip olan ve nihayet 2005 yılında bu hedefe ulaşan Türkiye'den tamamen farklıdır. Karadağ örneğinde, tam batılılaşma ve AB entegrasyonlarını sürdürme fikri 2006 yılında bağımsızlığını yeniden kazanmasının ardından ortaya çıkmıştır. Bu dönemden önce, 1918'deki Sırp işgali nedeniyle neredeyse bir asır boyunca Sırbistan ile birlik içinde kalmış, dolayısıyla bu konuda tam bir fikir birliği oluşmamıştır. Bu nedenle 2006 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra Karadağ'ın dış politikasının öncelikli hedefi Avrupa Birliği'ne üyelik olmuş ve bu da ülkenin politikalarını büyük ölçüde etkilemiştir. Jeopolitik konumu, siyasi önemi, Avrupa değerlerine, politikalarına ve

* Batı Balkanlar, Arnavutluk, Bosna Hersek, Hırvatistan, Makedonya, Karadağ, Sırbistan ve Kosova'yı içeren bir bölge için (çoğunlukla Avrupa Birliği tarafından) kullanılan bir tanımlamadır, ayrıntılı bilgi için bkz., <https://www.grida.no/resources/7078>, (Çevrimiçi), 30 Mart 2024.

⁹⁰ Gordana Đurović, "Evropska Unija i Crna Gora: Proces pristupanja", Podgoritsa, EU Info Centar Podgorica, 2017, s.61

reformlarına bağılılığı ve AB müzakere sürecindeki liderliğı nedeniyle - bu bölümde gösterileceğı gibi - Avrupa'nın güneydoğusundaki bu küçük ülke, AB'nin yanı sıra Türkiye ve Karadağ'ın üyesi olduğı NATO'nun da önemli bir müttefiki haline gelmiştir.

Bu bağlamda, AB ve Karadağ arasındaki ilişkiler uzun bir geçmişe sahip olmakla birlikte, ülkenin tarihi, kültürü, siyasi olayları ve kısa bir süre içerisinde geçirdiğı değışimleri takip eden tüm koşullarda yenidir. 2006'daki bağımsızlığının ardından Karadağ'da otuz yıl boyunca, ülkenin batılılaşma sürecini başlatan, Avrupa ve transatlantik entegrasyonuna yönlendiren ve NATO'ya kabul edilmesini sağlayan Sosyalist Demokratik Parti liderliğinde tek bir hükümet görev yaptı.

Eski cumhurbaşkanı Milo Đukanović'in yönetimi Ağustos 2020'de resmen çöktü ve ardından ülke Doğu ile Batı arasındaki ilişkileri sürdürmek için mücadele ederken çok sayıda siyasi krizle karşı karşıya kaldı. Yeni yönetim, Rusya ve Sırbistan'a daha fazla yöneldiğı için öncelikle kamuoyu baskısı nedeniyle düştü.

Milojko Spajić ve Evropa sad! (Avrupa şimdi!) partisi liderliğindeki mevcut yönetim, istikrar ve siyasi istikrarsızlıktan çıkış aşamasının ardından Avrupa Birliğı üyeliğı yolunda ilerlemeye devam ediyor.

Türkiye bölümünde olduğı gibi, tezin bu bölümünde de Karadağ'daki AB entegrasyonları derinlemesine incelenecek, aralarındaki ilişkiler araştırılacak, AB'nin iç reformlar ve politika geliştirme için koşulluluğuna bir göz atılacak ve koşulluluğun ülkenin Avrupalılaşma yolunu nasıl şekillendirdiğı görülecektir.

2.2 Karadağ İçin Dönüm Noktası: Bağımsızlık Ve Batı Yolu

Yirminci yüzyılda Batılı güçlerin izniyle 1918'de Karadağ'ın işgaliyle tek devlet haline gelen Karadağ ve Sırbistan ortak devleti, Karadağ'ın devlet ve ulusal anlamda bağımsızlığının sona erdirilmesi ve Karadağ'ın kıyı bölgesi boyunca toprak

fetihlerine ilişkin emellerin gerçekleştirilmesinin daha kolay olduğu bir alana dönüştürülmesi gereken bir devlet olarak tasarlandı.⁹¹

Bu esnada, 1990'larda Balkanlar'daki siyasi manzara değişmiş ve Yugoslavya gibi büyük bir ortak devlet, bağımsızlık için devletler arasında yaşanan şiddetli savaşlar nedeniyle dağılmıştır. 2005 yılına gelindiğinde, Yugoslavya'nın mirasçısı olarak topluluk içinde sadece Sırbistan ve Karadağ kalmıştır. Siyasi bağlam göz önüne alındığında, Karadağ'ın bağımsızlığı konusu gündeme geldiğinde, Sırbistan ve Karadağ arasındaki ilişkilerin keskin bir dönüş yapması şaşırtıcı değildir. Karadağ sorununun önemi, sadece Yugoslavya'nın varlığını belirleyecek olmasından değil, aynı zamanda Balkanlar'ın kırılan istikrarını tehdit edebilecek olmasından kaynaklanmaktadır.⁹² Şanslıyız ki durum böyle olmadı, çünkü Karadağ Balkanlar'da bağımsızlığını referandum yoluyla demokratik bir şekilde kazanan tek ülke.

Karadağ'ın bağımsızlığı fikri çok eski olmasa da, özellikle Karadağ'ın 1918'den önce bağımsız bir devlet olduğu ve hatta 1878'de Berlin Kongresi'nde⁹³ resmen tanındığı düşünüldüğünde, Sırbistan ve Karadağ arasındaki nihai ayrılığın ana nedeni aslında siyasi ve ideolojik görüşlerdeki farklılıktır. Bu bağlamda, Karadağ'ın siyasi dönüşümünün resmi başlangıcı olarak kabul edilen 1996 yılında iktidardaki Sosyalist Demokrat Parti içinde yaşanan çatışmayı hatırlamak çok önemlidir. Demokratik Sosyalist Parti, Batı yanlısı Başbakan Milo Đukanović liderliğindeki bir fraksiyon ile Belgrad'daki Milošević diktatörlüğüne sadık kalan Cumhurbaşkanı Momir Bulatović liderliğindeki bir fraksiyon olarak ikiye bölündü. Karadağ'da Demokratik Altyapının Geliştirilmesi için Asgari İlkeler Anlaşması, bu parti içi çatışmaların bir sonucudur ve geçiş sürecinde yeni bir aşamanın yolunu açmıştır.⁹⁴ Bu sırada Đukanović, 1997

⁹¹ Radovan Radonjić, "Crna Gora danas – unutarne stanje i međunarodni položaj", **Međunarodne studije**, Cilt 1, Sayı 4, s.15

⁹² Beáta Huszka, "The dispute over Montenegrin independence", içinde **Montenegro in Transition: Problems of Identity and Statehood**, Ed. Florian Bieber, Almanya, Nomos Verlagsgesellschaft, 2003, s.43

⁹³*Berlin Kongresi, 13 Haziran - 13 Temmuz 1878 tarihleri arasında Berlin şehrinde gerçekleştirilmiştir. San Stefano Antlaşması'nı (1878) düzeltmek ve Türkiye Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya İmparatorluğu arasında barışı sağlamak için yapılan bir toplantıydı. Ayrıca Sırbistan, Romanya ve Karadağ'ın tam bağımsızlığı da tanınmıştır, ayrıntılı bilgi için bkz., (Çevrimiçi), <https://owlcation.com/humanities/Congress-of-Berlin-1878>, 30 Mart 2024.

⁹⁴ Igor Lukšić ve Milorad Katnić, "The making of a state: Transition in Montenegro", **Cato Journal**, Cilt 36, Sayı 3, 2016, s.690

yılında Karadağ Cumhurbaşkanı olarak seçildi. Karadağ ile Sırbistan arasındaki siyasi çatışma, zaman zaman askeri bir çatışmaya dönüşme tehdidi oluşturdu. Bu aşama, Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'nin Sırbistan ve Karadağ adında yeni bir oluşuma dönüştürülmesi konusunda Belgrad'da bir anlaşmaya⁹⁵ varıldığı Mart 2022'ye kadar sürdü. Anlaşma, Karadağ ve Sırbistan arasında üç yıllık bir süre için bir birlik kurdu. Bu bağımsızlık yolunda atılmış çok önemli bir ara adımdı.⁹⁶ Bu sözleşme, referandum konusunu içeren bir madde oluşturmuştur. Üç yıllık sürenin sonunda üye devletler, bu durumda Sırbistan ve Karadağ, Karadağ'ın daha sonra yaptığı gibi, bir referandum yoluyla devletlerinin yasal statüsü hakkında karar verme hakkına sahiptir.

Çok geçmeden Karadağ'ın geleceğinin referandumla belirlenmesine karar verildi. Vatandaşlar bir sonraki soruya sandıkta cevap verecek:

"Karadağ Cumhuriyeti'nin tam uluslararası hukuki
öznelliğe sahip bağımsız bir devlet olmasını istiyor
musunuz?"

Kampanyaya iki parti katıldı: Milo Đukanović liderliğindeki Karadağ'ın bağımsız bir devlet olmasını destekleyen ve Momir Bulatović liderliğindeki Karadağ'ın Sırbistan ile birlik içinde kalmasını savunan muhalifler. Kampanya Mayıs 2006 başında başladı ve her iki blok da Karadağ'ın tüm şehirlerinde seçim öncesi mitingler düzenledi.⁹⁷

Uluslararası toplum, referandum kurallarının belirlenmesinde arabuluculuk yapmıştır. Bu düzenlemelerden biri, Karadağ'ın bağımsızlığını yeniden kazanabilmesi için seçmenlerin yarısından fazlasının bağımsızlığı seçmesi gerektiğini belirtiyordu. 21 Mayıs 2006 tarihinde referandum yapıldı. Seçmenlerin neredeyse %90'ı katıldı ve bağımsızlık yanlıları %55,5'e karşı %44,5'lik bir farkla kazandı.⁹⁸

* Belgrad Anlaşması - AB, iki yarı bağımsız devletin birliği olarak yeni Sırbistan ve Karadağ Birliği'ne ilişkin Belgrad Anlaşması'nın imzalanmasını kolaylaştırdı, ayrıntılı bilgi için bkz., (Çevrimiçi), <https://www.iemed.org/publication/serbia-and-montenegro-and-their-new-union/>, 30 Mart 2024.

⁹⁵ Lukšić ve Katnić, **a.e.**, s.691

⁹⁶ Danica Radifiković, "Spoljna politika Crne Gore od obnove nezavisnosti do članstva u NATO", Donja Gorica Üniversitesi Hımanistik Çalışmalar, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Podgoritsa, 2018, s. 14, **Akt.** Kenneth Morrison, **Montenegro: A modern history**, Londra, I.B.Tauris & Co Ltd, 2009, s.206

⁹⁸ Lukšić ve Katnić, **a.g.e.**, s.691

Birçok uluslararası gözlemci Karadağ'daki ‘‘mucizeden’’, 90' yılların trajik deneyimlerinden sonra Balkanlar'da tamamen barışçıl bir şekilde geçen referandumdan bahsetti. Gerçek bir çatışma riski yoktu. 1990'ların aksine, Belgrad'da oturan ve çevre cumhuriyetlerle savaşa girmeye hazır otoriter bir lider yoktu ve Karadağlı parlamenter siyasetçiler şiddet seçeneklerini değerlendirmeyi uzun zaman önce bırakmıştı.⁹⁹

2006'da bağımsızlığını yeniden kazandıktan sonra Karadağ, Avrupa-Atlantik entegrasyonuna katılma, yani AB ve NATO'ya tam üye olma arzusunu dile getirmiştir. Karadağ'ın NATO üyeliğine ilişkin müzakereler 2006 yılında bağımsızlığını kazanmasının hemen ardından başlamış ve 2017 yılında Karadağ'ın NATO'ya tam üye olmasıyla sona ermiştir.¹⁰⁰ AB'ye gelince, Karadağ 15 Aralık 2008'de AB'ye katılmak için resmen başvurdu ve üyelik müzakereleri 29 Haziran 2012'de başladı ve halen tüm fasıllar açılmış olarak devam ediyor.

Bağımsızlığın yeniden kazanılması neredeyse bir asır sürdü. Demokratik ve gelişmiş toplumlara özgü bir şekilde, Karadağ vatandaşları 21 Mayıs 2006 tarihinde yapılan referandumda %55,5 oyla Karadağ'ın bağımsız bir devlet olmasına karar verdi. Böylece Karadağ, uluslararası hukukun öznesi olarak egemen devletlerin tüm hak ve yükümlülükleriyle uluslararası alanda tanındı.¹⁰¹

Karadağ gibi genç bir ülke için uluslararası ilişkiler yapısına hızlı bir katılım ancak o ülkenin başarılı bir kalkınma örneği olduğunun, sistemin sürdürülebilir ve yüksek kaliteli kurumlarının kurulduğunun ve gelecek hedeflerinin dikkatli bir şekilde planlandığının bir teyidi olabilir. Bağımsızlığın kazanılmasından çok kısa bir süre sonra Karadağ'ın en önemli uluslararası örgütlere, özellikle de demokrasi, insan haklarının korunması, piyasa ekonomisinin geliştirilmesi ve aynı zamanda dünya barışının ve güvenliğinin korunması ideallerini miras alan örgütlere üye olduğunu belirtirsek, bu kesinlikle Karadağ'ın bağımsızlığın kazanılmasından sonra doğru yolda

⁹⁹ Srđan Darmanovć, ‘‘Crna Gora – nova nezavisna država na Balkanu’’, içinde **Referendum u Crnoj Gori 2006. godine**, Ed. Zlatko Vujovć, Podgoritsa, Centar za monitoring CEMI, 2006, s.18

¹⁰⁰ Milan Šćekić, Živko Andrijašević, **Sto dogadaja Crne Gore 1918-2018**, Podgoritsa, Nova Pobjeda d.o.o., 2018, s.205

¹⁰¹ Boris Lipovina, ‘‘Dan kad su sreli preci i potomci’’, **Matica crnogorska**, Sayı 67, Podgoritsa, 2016, s. 114

olduğunun bir kanıtıdır.¹⁰² Sonunda, Karadağ'ın uluslararası sahnede bağımsız bir şekilde duramayacağına dair pek çok kişinin - hatta vatandaşların - şüphelerinin yanıltan da öte olduğu ortaya çıktı.

2.3 Katılım Müzakereleri

Avrupa Birliği'nin Batı Balkan ülkelerine yaklaşımı, eski Yugoslavya topraklarında 1998-1999 Kosova çatışmasının ardından önemli ölçüde değişti. Bu dönemde, Balkan ülkelere siyasi koşulluluk sağlamanın ve Avrupa Birliği'ne entegrasyonları için bir mekanizma oluşturma gerekliliği ortaya çıktı. 1999 yılının ortalarında, Stabilizasyon ve Katılım Süreci (SAP) adı verilen yeni bir kavram geliştirildi. Bu süreç, bölgede barış ve istikrarın yeniden tesis edilmesini ve ilgili ülkeler arasında iyi komşuluk ilişkilerinin geliştirilmesini teşvik etmek amacıyla başlatıldı.¹⁰³ Stabilizasyon ve Katılım sürecinden başlangıçta AB koşulluluk mekanizmalarından biri olarak bahsedilmişti ve Karadağ bu anlaşmanın bir parçası olduğu ve Karadağ'ı AB üyeliğinin eşiğine getiren "havuç ve sopa" yönteminin başarılı bir örneği olduğu için burada tekrar bahsetmek önemlidir. Altyapı ve ağların geliştirilmesi ve bir serbest ticaret bölgesinin kurulması gibi bölgesel işbirliğine özel önem verilmektedir. SAP ortak siyasi ve ekonomik hedefler belirlemesine rağmen, her ülkenin kaydettiği ilerleme kendi esasına göre değerlendirilmektedir.¹⁰⁴ Sırbistan ve Karadağ'ın 2006 yılında barışçıl bir şekilde ayrılmasının ardından Karadağ, AB entegrasyonunu siyasi hedeflerinden biri olarak vurgulamış ve katılım sürecine resmen girmiştir.¹⁰⁵ Yol boyunca, ülkenin bu hedefe ulaşabilmesi için, üyeliğe adaylık seçeneğini bile değerlendirebilmek amacıyla Avrupa sistemine birçok ayarlama ve uyarlama yapılması gerekti. Bu, Türkiye'nin adaylık statüsü elde etmek için geçmesi gereken benzer bir süreçtir, sadece bu süreçte koşullar Karadağ için daha elverişliydi.

¹⁰² Lipovina, **a.e.**, s.116

¹⁰³ Christian Pippin, "The rocky road to Europe: The EU's stabilization and association process for the Western Balkans and the principle of conditionality", **European foreign affairs review**, Cilt 9, Sayı 2, s.219

¹⁰⁴ Eur-Lex, "Stabilization and Association process" (Çevrimiçi), <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/stabilisation-and-association-process.html>, 3 Nisan 2024.

¹⁰⁵ Jelena Džankić, "Montenegro and the EU: Changing Contexts, Changing Roles", içinde **Europe and the Post-Yugoslav Space**, Ed. Bransislav Radeljić, y.y., Routledge, 2013, s.111

Stabilizasyon ve Katılım Anlaşması'nın başarıyla uygulanmasından bir yıl sonra Karadağ AB üyeliği için başvuruda bulundu. Aday ülke statüsünün kazanılması, Komisyon'un ülkenin entegrasyonun bir sonraki aşamasına hazır olup olmadığına ilişkin tavsiyesinden önce gelir. Yani, sunulan cevapların kalitesi, uzman misyonlarının organizasyonu ve diğer tüm ilgili kaynaklar temelinde, Avrupa Komisyonu Kasım 2008'de, ülkenin adaylık statüsüne hazır olup olmadığı konusunda bir pozisyon almak, yani Avrupa Konseyi'nin bir karar vermesi için temel teşkil eden bir "Görüş" hazırladı. Bunun yanı sıra ülkenin bir sonraki aşamaya – katılım müzakereleri için geçici bir tarih belirlenmesine – hazırlanıp hazırlanmadığı da değerlendirilecektir.¹⁰⁶ AB entegrasyon sürecindeki lider konumuna rağmen Karadağ hala konsolide bir demokratik sistem değildir.¹⁰⁷ Bu bağlamda, Komisyon Görüşü'nün Karadağ'ın Birliğe katılım müzakerelerinin başlatılmasına yönelik siyasi kararın alınması için yerine getirilmesi gereken yedi (esas olarak) siyasi kritere ulaştığı sonucuna varması şaşırtıcı değildir; bu da, bugün bile hala biraz daha yavaş bir süreç olmasına rağmen, konsolidasyonu hızlandırmayı amaçlamaktadır. Bunlar da sıradakiler:

- Seçim mevzuatının geliştirilmesi ve Meclis'in yasama ve denetim rolünün güçlendirmesi;
- Devlet idaresinin profesyonelliğinin ve depolitizasyonunun geliştirilmesine ve atama ve terfilerde şeffaf ve liyakete dayalı yaklaşımın güçlendirilmesine odaklanarak devlet idaresi reformunda atılması gereken temel adımlar;
- Yargı reformunun kilit bölümleri aracılığıyla hukukun üstünlüğünün güçlendirilmesi;
- Yolsuzlukla mücadele yasal çerçevesinin geliştirilmesi, kurumların güçlendirilmesi ve her düzeyde soruşturma, kovuşturma ve nihai mahkeme kararları alanında sonuçların izlenmesi için sağlam bir mekanizma kuruluşu;
- Tehdit değerlendirmesi ve proaktif soruşturmalar temelinde organize suçlarla mücadelenin güçlendirilmesi; bölgesel ve AB ortaklarıyla

¹⁰⁶ Đurović, a.g.e., s.83

¹⁰⁷ Vladimir Vučković, **Europeanizing Montenegro – The European Union, The Rule of Law and Regional Cooperation**, Londra, The Rowman & Littlefield Publishing Group, 2021, s.4

işbirliğinin artırılması; kriminal istihbarat verilerinin etkin bir şekilde işlenmesi ve kanun uygulama ve koordinasyon kapasitesinin artırılması; bu alandaki sonuçların izlenmesi için sağlam bir mekanizmanın geliştirilmesi;

- Özellikle Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin harekete ilişkin uygulamalarına uyum sağlanması ve sivil toplum örgütleriyle işbirliğinin güçlendirilmesi suretiyle medya özgürlüklerinin geliştirilmesi;
- Ayrımcılık karşıtı düzenlemelerin ve politikların Avrupa standartlarına ve uluslararası standartlara uygun olarak uygulanması, başta Romanlar, Aşkalı ve Mısırlılar olmak üzere yerinden edilmiş kişilerin yasal statülerinin garanti altına alınması ve haklarına saygı gösterilmesi;¹⁰⁸

Üstlenilen yükümlülüklerin yerine getirilme dinamiklerine ilişkin bir yıllık yoğun bir raporlamanın ardından ve Komisyon'un Karadağ'ın söz konusu alanlarda elde ettiği sonuçlara ilişkin raporuna dayanarak Konsey, Haziran 2012'de müzakerelerin başlatılması amacıyla Aralık 2011'de katılım sürecini başlatmış ve Avrupa Konseyi tarafından da teyit edildiği üzere, Karadağ ile katılım müzakereleri planlandığı gibi 29 Haziran 2012 tarihinde fiilen başlamıştır.¹⁰⁹

Karadağ ile yeni müzakere yaklaşımında ilk olarak sırasıyla yargı ve temel haklar ile adalet, özgürlük ve güvenlik konularını ele alan 23 ve 24'üncü fasıllar açıldı ve sürecin sonuna kadar açık kalacak. Müzakereler sırasında bugüne kadar 33 müzakere faslı açılmış ve üçü geçici olarak kapatılmıştır: 18 Aralık 2012 tarihinde 25. Fasil - Bilim ve Araştırma, 15 Nisan 2013 tarihinde 26. Fasil - Eğitim ve Kültür ve 20 Haziran 2017 tarihinde 30. Fasil - Dış İlişkiler. Açılan son fasıl ise 30 Haziran 2020 tarihinde 8. Fasil - Rekabet Politikası olmuştur.¹¹⁰

¹⁰⁸ Đurović, a.g.e., s.85

¹⁰⁹ European Commission, "EU – Montenegro relations", (Çevrimiçi), https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/montenegro_en, 3 Nisan 2024.

¹¹⁰ Parliament of Montenegro, "Montenegro and the European Union", (Çevrimiçi), <https://www.skupstina.me/en/eu-accession/montenegro-and-the-european-union>, 3 Nisan 2024.

Avrupa Birliği'ne tam üye olabilmek için Karadağ'ın 33 müzakere faslını tamamlaması gerekecek ve bu fasıllardan son üçü (kurumsal işbirliği ve diğer konular) müzakere sürecinin sonunda açılacak:

1. Malların serbest dolaşımı; 2. İşçilerin serbest dolaşımı; 3. Şirket kurma hakkı ve hizmet sunma serbestisi; 4. Sermayenin serbest dolaşımı; 5. Kamu alımları; 6. Ticari şirketler hukuku; 7. Fikri mülkiyet hakları; 8. Rekabet politikası; 9. Mali hizmetler; 10. Bilgi toplumu ve medya; 11. Tarım ve kırsal kalkınma; 12. Gıda güvenliği, veterinerlik ve bitki sağlığı politikası; 13. Balıkçılık; 14. Trafik politikası; 15. Enerji; 16. Tarım ve kırsal kalkınma; 16. Vergilendirme; 17. Ekonomik ve parasal politika; 18. İstatistik; 19. Sosyal politika ve istihdam; 20. Girişimcilik ve sanayi politikası; 21. Trans-Avrupa ağları; 22. Bölgesel politika ve yapısal araçların koordinasyonu Bölgesel politika ve yapısal araçların koordinasyonu; 23. Yargı ve temel haklar; 24. Adalet, özgürlük ve güvenlik; 25. Bilim ve araştırma; 26. Eğitim ve kültür; 27. Çevre; 28. Tüketicinin ve sağlığın korunması; 29. Gümrük Birliği; 30. Dış ilişkiler; 31. Dış, güvenlik ve savunma politikası; 32. Mali kontrol; 33. Mali ve bütçesel hükümler; 34. Kurumlar; 35. Diğer.¹¹¹

Bu husus, 12 Aralık 2023 tarihinde Brüksel'de Bakanlar düzeyinde gerçekleştirilen Karadağ ile Katılım Konferansının on beşinci toplantısında da vurgulanmıştır:

‘Konsey, taranan 33 faslın açılması ve 3 faslın geçici olarak kapatılmasıyla birlikte katılım müzakerelerinde bugüne kadar kaydedilen genel ilerlemeyi memnuniyetle karşılar. Karadağ, gecikmeksizin, 23 ve 24 numaralı hukukun üstünlüğü fasıllarına ilişkin ara kriterlerin yerine getirilmesine yönelik çabalarını yeniden yoğunlaştırmalıdır. Bu kilometre taşına ulaşılmadan başka hiçbir fasıl geçici olarak kapatılmayacaktır. Konsey, bu fasıllarda ilerleme

¹¹¹ Đurović, a.g.e., s.84

kaydedilmesinin elzem olduğunu ve katılım müzakerelerinin genel hızını belirlemeye devam edeceğini hatırlatır. ’’¹¹²

12 yıl süren müzakerelerin ardından hala yapılması gereken çok iş var, ancak süreç, AB ile bütünleşmeyi engelleyebilecek herhangi bir engel olmaksızın aktif bir şekilde devam ediyor. Bu bağlamda, aynı toplantıda siyasi diyalog derinleştirildi ve Karadağ'ın Avrupa Birliği yolunda yapması gereken reformlar konusunda ek önerilerde bulunuldu.

Konsey, yargı sisteminin bağımsızlığı ve etkinliğinin sağlanması için bekleyen yargı atamalarının tamamlanması ve önemli yargı reformlarının hızlandırılmasının acil bir gereklilik olduğunu vurgular. Konsey ayrıca Anayasa Mahkemesi'ne 7. yargıcın atanarak tam işlevsellik kazanmasını da takdirle karşılar. Konsey ayrıca Karadağ'ı özellikle yolsuzluk ve örgütlü suçlarla mücadele gibi kritik alanlarda çabalarını arttırmaya teşvik eder. Ayrıca Karadağ'a, bazı ilerlemeleri kabul etmekle birlikte, başta gazetecilerin her türlü şiddete karşı kurumsal olarak korunması olmak üzere medya özgürlüğü ve ifade özgürlüğü alanlarındaki çabalarını arttırması tavsiyesinde bulunulmuştur. Ayrıca Karadağ'ın ekonomik geri dönüşünün, istikrarlı bankacılık ve finans sektörlerinin ve daha iyi çalışma koşullarının önemi vurgulanmakta, ancak Karadağ'ın yapısal değişiklikleri hayata geçirmeye, kamu borcunu azaltmaya ve bütçe seffaflığı ile yönetişimini geliştirmeye odaklanması önerilmektedir. Hükümetin iyi komşuluk bağlarını ve bölgesel işbirliğini güçlendirme taahhüdü Konsey tarafından memnuniyetle karşılanmaktadır ve bu aynı zamanda Birliğin temel direklerinden biridir. Raporun sonunda Konsey, Karadağ'ın AB dış politikası ile güçlü uyumunu ve AB güvenlik misyonlarına aktif katılımını takdir ederek Avrupa entegrasyonu ve güvenliğine olan bağlılığını bir kez daha teyit eder.¹¹³

Bu arada, 2020 yılında Karadağ da dâhil olmak üzere Batı Balkan ülkeleri için ilk defa yeni bir müzakere metodolojisinin açıldığını da belirtmek gerekir.

¹¹² Council of the European Union, "Council Conclusions On Enlargement", (Çevrimiçi), <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-16707-2023-INIT/en/pdf>, 3 Nisan 2024., s.6

¹¹³ Council of the European Union, **a.e.**, s.7

Şubat 2020'nin başında Avrupa Komisyonu, Avrupa Parlamentosu, Konsey, Ekonomik ve Sosyal Komite ve Bölgeler Komitesi'ne "Katılım sürecinin hızlandırılması - Batı Balkanlar için güvenilir bir AB perspektifi" başlıklı yeni bir AB genişleme metodolojisi öneren bir bildiri yayınladı.¹¹⁴ Yeni metodoloji, AB genişleme sürecindeki tıkanıklığın aşılması yönünde atılmış bir adım olmalıdır.¹¹⁵ Müzakere sürecine dinamizm kazandırmak ve münferit fasıllar arasında ağ kurmayı teşvik etmek amacıyla, müzakere fasılları tematik kümeler halinde düzenlenecektir. Bu kümeler, iyi yönetim, iç pazar, ekonomik rekabetçilik, bağlanabilirlik gibi daha geniş temaları takip edecektir. Tüm fasıllar altı tematik küme altında gruplandırılacaktır: Temel haklar; İç pazar; Rekabet ve kapsayıcı büyüme; Yeşil gündem ve sürdürülebilir bağlantı; Kaynaklar, Tarım ve uyum; ve Dış ilişkiler. Fasılların kümelere ayrılması, siyasi diyalogda kilit sektörler için daha güçlü bir şekilde odaklanılmasını sağlayacak ve daha üst düzeyde siyasi angajman için daha iyi bir çerçeve sunacaktır. Ayrıca, sektörler için en önemli ve acil reformların belirlenmesini de mümkün kılacaktır. Katılım sürecine dinamizm kazandırmak amacıyla, müzakereler, açılış koşulları sağlandıktan sonra her bir küme için ayrı ayrı değil, bir bütün olarak açılacaktır. Kümeler tarafından yürütülen tarama süreci sonucunda, hızlandırılmış entegrasyon ve kilit reformlar için öncelikler AB ve aday ülke arasında kararlaştırılacaktır. Bu öncelikler yeterince karşılandığında, küme (bağılantılı tüm fasılları kapsayan) ek koşullar olmaksızın açılır ve her bir fasıl için kapanış koşulları belirlenir.¹¹⁶

Metodoloji teknik anlamda mevcut metodolojiden çok farklı olmamakla birlikte, AB-Batı Balkanlar'ın her iki tarafında da ülkedeki kilit reform süreçlerine daha fazla odaklanılmasını sağlayan son derece önemli bir siyasi itici güçtür. Müzakere sürecinde önemli ilerlemeler kaydeden Karadağ söz konusu olduğunda, özellikle Yeni Metodoloji'nin istikrar ve ortaklık sürecinde tematik kümelerin alt

¹¹⁴ Jelena Čeranić Pešić, "Nova metodologija proširenja Evropske Unije-instrument za prevazilaženje umora od proširenja EU", **Zbornik radova kopaoničke škole prirodnog prava – Slobodan Perović**, 2020, s. 438, Akt. Eur-Lex Access to European Union Law, 'Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, Enhancing the accession process – A credible EU perspective for the Western Balkans,' (Çevrimiçi), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52018DC0065>, 3 Nisan 2024.

¹¹⁵ Čeranić Pešić, **a.e.**, s.438

¹¹⁶ Čeranić Pešić, **a.e.**, s.444

komitelerle uyumlaştırılmasını öngördüğü göz önünde bulundurulduğunda, önerilen değişiklikler mevcut müzakere çerçevesine dahil edilebilir. Müzakere sürecinin dinamiğini ve kalitesini muhafaza etme çabası üzerinde odaklanılmaya devam edilmektedir ve Yeni Metodoloji, Avrupa değerleri üzerine ortak stratejik iletişim, siyasi diyalog ve AB ile Batı Balkan ülkeleri arasında daha güçlü işbirliğinin yanı sıra müzakere sürecinde ilerleme kaydedilmesi için ortak çalışma gibi bazı kilit konuları gündeme getirmiştir. Karadağ, Avrupa Komisyonu'nun Katılım Müzakereleri için Yeni Metodolojisini Mayıs 2020'de onayladı ve kabul etti, ancak ilan edilen siyasi irade ve sürece bağlılığın, tüm müzakere fasıllarını açmış olan Karadağ'ın müzakere sürecine nasıl yansıtılacağı hâlâ belirsizliğini koruyor.¹¹⁷

Karadağ'ın 1999 yılındaki siyasi geçiş ve demokratikleşme süreci ile mevcut Avrupa entegrasyon süreci arasında bir karşılaştırma yapıldığında, birçok alanda önemli ilerlemeler kaydedildiği görülmektedir. Dolayısıyla, yıllık ilerleme Raporlarından ve ilgili tüm belgelerden (1999'a kadar uzanan) Karadağ toplumun ve ilgili kurumların demokratik dönüşümünü ilerletmeye yardımcı olan önemli gelişmeler olduğu açıkça görülmektedir. Bunlar arasında yargı ve kamu yönetimine yönelik siyasi reformların yanı sıra parasal ve mali istikrari korumayı amaçlayan ekonomik reformlar da yer almaktadır.¹¹⁸ Ancak bunlar tanımlanması, geliştirilmesi ve uygulanması gereken reformların sadece bir kısmını oluşturmaktadır. Bu anlamda, bugüne kadar Karadağ'da hem devlet kurumları hem de kamuoyu, yasal çerçevenin ve yasal düzenlemelerin kabul edilmesinin bir şey olduğunu, bunların başarılı bir şekilde uygulanmasının ve kurumsal çerçevenin ve sosyal bağlamın ayrılmaz bir parçası haline getirilmesinin ise tamamen başka bir şey olduğunu öğrenmiştir.¹¹⁹

Şu anda Karadağ'ı bekleyen şey İBAR'ı (Geçici Kriter Değerlendirme Raporu – İnterim Criteria Assessment Report) almaktır. Avrupa Komisyonu, Karadağ'ın geçici kriterleri yerine getirdiğini belirttiğinde, geçici kriterlerin yerine getirilmesine

¹¹⁷ me4eu – eu4me, “Novi pristup u pregovorima i metodologija”, (Çevrimiçi), <https://www.eu.me/novi-pristup-u-pregovorima-i-metodologija/>, 3 Nisan 2024

¹¹⁸ Momčilo Radulović, “Montenegro's Journey towards EU Accession”, içinde **The Western Balkans And The EU: The Hour Of Europe**, Ed. Jacques Rupnik, y.y., European Union Institute for Security Studies, 2011, s.90

¹¹⁹ Radulović, a.e., s.90

ilişkin bu raporu hazırlar. Karadağ için müzakere sürecinde kilit fasıllar olan 23 ve 24. fasıllar için İBAR raporunu aldıktan sonra, daha önce de belirtildiği gibi, Karadağ bir tür iç hazırlığı olan diğer fasılları kapatmaya başlayabilir. Bu raporun alınması, Karadağ'ın önemli alanlarda önemli adımlar attığının ve Birlik üyeliğine hazırlanmak için AB yasaları ve standartlarına uyum sağlamaya devam edebileceğinin doğrudan bir işaretidir. Bu da Karadağ'ın kriterleri karşıladığı ve iyi bir hazırlık seviyesine ulaştığı diğer fasılların kapatılmasının önünü açmaktadır. Bu husus Karadağ Avrupa İşleri Bakanı tarafından da vurgulanarak, İBAR'ın elde edilmesine yönelik dinamik plan ve Avrupa Komisyonu ile mutabık kalınan son tarihler uyarınca her şeyin plana uygun gittiği ve ara kriterlerin yerine getirilmesine ilişkin Raporun 2024 yazında gelmesinin beklendiği ifade edildi.¹²⁰

Avrupa Birliği ile müzakerelerin açılmasından bugüne kadar Karadağ'ın üçü geçici olarak kapalı olmak üzere 33 açık faslı bulunmaktadır; bu da entegrasyonun şu anda lider olduğunu ve önündeki tüm karmaşık fasılları kapattığında bu bölgeden Avrupa Birliği'ne tam üye olması beklenen ilk ülke olacağını açıkça göstermektedir. Devlet yönetiminin, bağımsız aydınların ve sivil toplum sektörü üyelerinin katılımı bu üç faslın kapatılması sürecini hızlandırmış ve diğer açık fasıllarda ilerleme kaydedilmesine katkıda bulunmuştur.¹²¹ Ancak, 2012 yılında müzakerelerin başlamasından bu yana Karadağ, Avrupa Birliği'ne olan bağlılığını ve değerlerine olan bağlılığını göstermiş ve üyelik sürecini başarıyla şekillendirmiştir. İlerleme Raporu'nun alınması beklentisiyle yapılan son etkinlik, müzakerelerin bir tür son aşamasını temsil etmektedir, ancak ülkenin AB üyeliğine kesin bir garantinin olmadığını belirtmek önemlidir. Bu etkinlik, Karadağ'ın belirli bir uyum düzeyine ulaştığının Avrupa Komisyonu tarafından kabul edilmesi anlamına geldiği için önemli ve temel bir karar olarak nitelendirilebilir.

¹²⁰ me4eu – eu4me, “Gorčević na sjednici Odbora za evropske integracije: Sve ide planiranim rokom, očekujemo dobijana IBAR-a na ljeto”, (Çevrimiçi), <https://www.eu.me/gorcevic-na-sjednici-odbora-za-evropske-integracije-sve-ide-planiranim-rokom-ocekujemo-dobijanje-ibar-a-na-ljeto/>, 3 Nisan 2024.

¹²¹ Radifiković, **a.g.e.**, s.29

Karadağ AB üyeliğine giden başarılı bir yol çiziyor ve aynı zamanda Avrupa sürecine olan bağlılığı göz önüne alındığında, bu sürecin sonuna yaklaşıyor gibi görünüyor, ancak müzakere sürecinin sonuna kadar bu durum belirsizliğini koruyor.

2.4 Ülkenin Avrupa Birliği'ne Bakış Açısı

Müzakere sürecinin başlangıcından bu yana, Karadağ Avrupa Birliği entegrasyonuna yönelik güçlü kamuoyu desteğini ifade etmiştir. Türkiye gibi bu konuda bölünmüş bir kamuoyuna sahip olmak yerine, Karadağ'da entegrasyonu destekleyenlerin oranı oldukça yüksektir. Ülkenin çoğunluğu, Avrupa entegrasyonunu Karadağ'ın yararına olabilecek en uygun siyasi hedef olarak görmektedir. Bu durum, entegrasyon konusunda genel bir fikir birliği olduğunu göstermektedir.

Karadağ'ın Avrupa Birliği ile müzakerelere başladığı 2012 yılından bu yana, bu konuda araştırma yapan birçok güvenilir sivil kuruluş tarafından yapılan anketlerde kamuoyu desteği güçlü bir şekilde ifade edilmiştir.

2017 yılının başında Avrupa Birliği Karadağ Delegasyonu, AB'ye ve Karadağ'ın katılım sürecine yönelik olumlu tutumun devam ettiğini ve bu konudaki referanduma katılmaya karar veren seçmenler arasında AB üyeliğine %76'nın üzerinde çok yüksek bir destek olduğunu gösteren kamuoyu yoklamasını sundu. Sonuçlar Karadağ vatandaşlarının Avrupa Birliği'ne karşı genel olarak olumlu bir tutum içinde olduğunu göstermektedir; katılımcıların %61 gibi yüksek bir oranı Birliğe karşı genel olarak olumlu bir tutuma içindedir. Yaklaşık %60'lık bu istikrarlı çoğunluk, AB üyeliğinin Karadağ'daki vatandaşlar için faydalı olacağına inanmaktadır. Anket ayrıca vatandaşların AB üyeliğinin en çok gençlere, işsizlere, çiftçilere ve girişimcilere fayda getirmesini beklediğini gösterdi.¹²²

Dahası, 2017 ile 2019 yılları arasında büyük bir sıçrama yaşandı. Avrupa Birliği Karadağ Delegasyonu adına DeFacto Ajansı tarafından Kasım ve Aralık 2020'de gerçekleştiren kamuoyu yoklamasının sonuçlarına göre. Karadağ

¹²² European Western Balkans, "Local opinion poll: continuous rise in support for Montenegro's EU accession ", (Çevrimiçi), <https://europeanwesternbalkans.com/2017/01/19/local-opinion-poll-continuous-rise-in-support-for-montenegros-eu-accession/>, 7 Nisan 2024.

vatandaşlarının %77,6'sı AB'ye karşı olumlu bir tutum sergilerken (Aralık 2019'daki %66,1'e kıyasla), olumsuz tutum sergileyenlerin sayısı Aralık 2020'de %17,7'ye düşmüştür (Aralık 2019'daki %24,3'e kıyasla). Katılımcıların %22,3'ü ülkelerinin Avrupa Birliği üyeliğine karşı çıkarken, %74,8'i destekliyor. Bu oran, seçmenlerin %66'sından fazlasının AB üyeliğini desteklediği ve %23'ünün karşı çıktığı Aralık 2019'a göre önemli bir artışa işaret etmektedir. Araştırma ayrıca varsayımsal bir referandumda seçmenlerin %85,7'sinin Karadağ'ın AB üyeliğini destekleyeceğini gösteriyor.¹²³

Nihai olarak, kamuoyunun ülkenin Avrupa Birliği ve entegrasyonlarına bakış açısına ilişkin son araştırma bu yılın Mart ayında CEDEM (Demokrasi ve İnsan Hakları Merkezi – Centre For Democracy And Human Rights) tarafından gerçekleştirilmiştir. 2023 ve 2024 istatistikleri karşılaştırıldığında, Avrupa Birliği'ne verilen destekteki artış bir kez daha görülmektedir. Katılımcıların %78'i Karadağ'ın Avrupa Birliği üyeliğini güçlü bir şekilde desteklediğini belirtirken, bu oran 2023'te %76 civarındaydı. Aynı araştırma, 2017'de %62,2 olan oranın 2024'te %78'e çıkmasının açıkça görülebildiği önceki yıllardaki eğilimi de vurgulamıştır.¹²⁴

Kamuoyu, bir ülkenin bakış açısını şekillendirir ve hükümetin ulusal çıkarlarına odaklanmasına yardımcı olur. Karadağ'daki yüksek düzeydeki kamuoyu desteği, ülkenin ulusal çıkarlarının nerede olduğunu gösterir ve bu küçük ülkenin Avrupa ülkeleri ailesi içinde güvenli ve umut verici bir geleceğe sahip olduğunu vurgular. AB üyeliği, siyasi istikrarın yanı sıra vatandaşların Avrupa'nın herhangi bir yerinde yaşama, çalışma veya eğitim görme özgürlüğü, daha yüksek yaşam standartları ve toplumun hemen her alanında gelişme getiren bir perspektif sunar. Karadağ için AB üyeliği, Doğu'nun etkisinin arttığı bu bölgede vatandaşlar ve ülke için daha parlak bir gelecek umudu taşır. AB üyeliği sadece Karadağ için bir güvence olmakla kalmayacak, aynı zamanda bu bölgede etkili olan isyancı güçlere karşı Avrupa'nın güçlenmesine katkı sağlayacaktır.

¹²³ Government of Montenegro, “Support to Montenegro’s EU membership greatly increased”, (Çevrimiçi), <https://www.gov.me/en/article/237690--support-to-montenegro-s-eu-membership-greatly-increased>, 7 Nisan 2024.

¹²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz., CEDEM, “Političko javno mnenje Crne Gore – Mart 2024”, (Çevrimiçi), <https://www.cedem.me/wp-content/uploads/2024/03/Prezentacija-MART-2024.-.pdf>, 7 Nisan 2024.

2.5 AB Koşulluluğunun Bir Aracı Olarak Bölgesel İnsiyatifler

Avrupa Birliği'nin bölgesel politikasının temel hedeflerinden biri, bir yandan Üye Devletler arasındaki ekonomik ve sosyal eşitsizlikleri azaltmak, diğer yandan da ekonomik kalkınma ve refahlarını teşvik etmek amacıyla ülkelerin bölgesel kalkınmasına, ağ oluşturmaya ve işbirliğine katkıda bulunmaktır.¹²⁵ Aynı ilke, AB'nin koşulluk mekanizmalarından biri olan bölgesel politikası aracılığıyla devletler arasındaki işbirliğini arttırmaya, değerlerini uygulamaya ve savaş sonrası yıllardan sonra daha istikrarlı bir bölge yaratan projeler ve insiyatifler yoluyla bu devletler için AB yolunu teşvik etmeye çalıştığı Batı Balkan ülkeleri için de geçerlidir.

- **Berlin Süreci**

Bu noktada, Batı Balkan ülkeleri üzerinde güçlü bir etkisi olan Berlin Süreci ile başlamak gerekir. Juncker Komisyonu'nun beş yıl boyunca daha fazla genişleme olmayacağını açıklamasının ardından Angela Merkel hükümeti 2014 yılında Batı Balkanlar içinde ve arasında bölgesel entegrasyonu güçlendirmek amacıyla Süreci başlattı. Komisyon'un açıklaması, Batı Balkan ülkelerinin özellikle hukukun üstünlüğü ve demokratikleşme alanlarında reformları uygulamadaki ilerleme eksikliğine bir yanıt niteliğindeydi. Ayrıca o dönemde AB'nin daha fazla genişlemeden önce iç reformları gerçekleştirmesi gerektiği yönündeki yaygın inanca dayanıyordu. Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik eylemleri göz önüne alındığında, Sürec'in temel amacı olan AB ile bölgedeki üye devletler arasındaki işbirliğinin artırılması daha da büyük bir önem kazanmıştır.¹²⁶

Balkan ülkeleri ile diğer taraftaki AB arasındaki ilk toplantı 2014 yılında Berlin'de gerçekleşti ve AB üye ülkelerinin platformun gündeminin şekillendirilmesinde yoğun bir şekilde yer alacağı kısa sürede anlaşıldı. Dolayısıyla platformun temel motivasyonu Batı Balkan ülkelere yardım etmektir. Berlin Süreci böylece reform, uzlaşma ve ekonomik büyüme gibi bölgesel sorunlara odaklanacaktır.

¹²⁵ Aleksandra Tošović – Stevanović, Vladimir Ristanović, "Regional Development in the Western Balkans through the support of EU projects", **Megatrend revija**, Cilt 13, Sayı 2, s.176

¹²⁶ Marina Vulović, "The Berlin Process in the Western Balkans: big ideas, difficult implementation", **SWP Comment**, Sayı 79, Berlin, 2022, s.1

Daha da önemlisi, bölgesel işbirliği, Batı Balkanlar'da istikrarı bozan en kalıcı sorunları çözmek için bir çözüm olarak önerildi. Bunlar arasında Sırbistan-Kosova anlaşmazlığı, Makedonya ve Yunanistan arasındaki isim anlaşmazlığı ve Bosna Hersek'teki iç reform süreci yer alıyordu. Buna ek olarak, ilk zirve ekonomik işbirliğini de teşvik etmek için kullanıldı.¹²⁷

Bugüne kadar Balkan ülkeleri arasında gerçekleşen önemli anlaşmaların hangileri olduğu belirtilmelidir. İlk olarak, bugüne kadar müzakere edilen en iddialı anlaşmanın Ortak Bölgesel Pazar'ın (Common Regional Market - CRM) oluşturulması olduğunu belirtmek gerekir. Bu taahhüt altı Batı Balkan ülkesi tarafından Kasım 2020'deki Sofya Zirvesi'nde imzalanmıştır. Ortak Bölgesel Pazar, dijital, yatırım, inovasyon ve sanayi politikasına ilişkin hususlar da dâhil olmak üzere malların, hizmetlerin, sermayenin ve kişilerin serbest dolaşımını (‘‘dört özgürlük’’) sağlayacaktır. Ayrıca, 3 Kasım 2022 tarihinde Berlin'de imzalanan serbest dolaşım (seyahat için kimlik kartının yeterli olduğu) ve yüksek öğrenim diplomaları ile tıp mimarlık alanlarındaki mesleki yeterliliklerin karşılıklı tanınmasına ilişkin da Ortak Bölgesel Pazar'ın bir parçasıdır. Son itibarıyla Bölgesel Gençlik İşbirliği (Regional Youth Cooperation Office – **RYCO**) Berlin Süreci kapsamında oluşturulan ilk ve en başarılı anlaşmalardan biridir. Altı Batı Balkan ülkesi Temmuz 2016'daki Paris Zirvesi sırasında Bölgesel Gençlik İşbirliği Ofisi'yi tanıtmıştır. Bölgesel Gençlik İşbirliği Ofisi'nin amacı bölgede gençlik işbirliğini ve uzlaşmayı teşvik etmektir. Bunu başarmak için ana stratejiler, gençlerin siyasi karar alma süreçlerine katılımı ile hareketlilik ve değişim programlarıdır.¹²⁸ Berlin Süreci son olarak sivil toplumun Batı Balkanlar'da hesap verebilirlik, iyi yönetim ve demokratik değerlerin geliştirilmesinde oynadığı rolü kabul etmektedir. Reformları ve bölgesel işbirliğini ilerletmek için çalışan sivil toplum kuruluşlarını desteklemek ve sürece dahil etmek için yoğun bir çaba sarf edilmiştir.

Almanya ve AB'deki ortaklarının Berlin süreci kapsamında, Bosna Hersek - Sırbistan – Hırvatistan ve Sırbistan – Arnavutluk arasındaki ilişkilere özel bir vurgu

¹²⁷ Jasper İvo Hack, ‘‘The Role of the Berlin Process In Promoting Regional Cooperation in The Western Balkans – A path towards EU integration’’, Utrecht Üniversitesi Tarihsel Perspektifte Uluslararası İlişkiler, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Utrecht, 2020, s. 28

¹²⁸ Vulović, a.g.e., s.2

yaparak, Batı Balkan ülkeleri arasındaki çok sayıda açık ama aynı zamanda birikmiş sorunu çözme konusundaki ısrarı, bölgedeki güven ortamının iyileşmesine yol açmalıdır.¹²⁹ Nihayetinde, artan bölgesel işbirliği, altyapı gelişimi, güçlendirilmiş siyasi diyalog, ekonomik büyüme ve yatırım, Balkanlar'daki herkes için Avrupa standartları ve değerlerine sahip bir bölge yaratılmasına katkıda bulunur. Avrupa'nın bu süreçteki koşulluluğu, AB'nin kendi sınırlarının ötesinde bütünleşme ve gelişme konusundaki istekliliğini ve gücünü göstermektedir.

- **Orta Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması (Central European Free Trade Agreement – CEFTA)**

Orta Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması (CEFTA), Polonya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya ve Macaristan'ın ardından Slovenya, Romanya ve Bulgaristan'ı kapsayan Orta ve Güney Doğu Avrupa ülkeleri için en önemli serbest ticaret anlaşması olarak kabul edilmektedir. Bu ülkeler için ilk bölgesel ekonomik birlik olan bu anlaşma, yıllar boyunca ticaret rejiminin iyileştirilmesine ve üyelerinin AB'ye katılım için hazırlanmasına katkıda bulunmuştur. Ticaret ve işbirliğini teşvik ederek, bu ülkelerin çoğu ticaret akışlarını arttırmış, ekonomik ilişkileri güçlendirmiş, ekonomik yakınlaşmayı arttırmış ve AB'ye başarılı bir şekilde katılmıştır.¹³⁰ CEFTA, Avrupa ortak pazarına katılımları için hayati önem taşıyan bu ülkeler arasında işbirliğini ve ekonomik büyümeyi teşvik etmek amacıyla 1992 yılında yürürlüğe girmiştir.¹³¹ Bu anlaşma daha sonra AB tarafından Batı Balkan ülkeleri için serbest ticareti ve bölgenin ekonomik refahını teşvik etmek amacıyla başlatılmıştır. Orta Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması olarak da bilinen ve Arnavutluk, Bosna Hersek, Kosova, Karadağ, Kuzey Makedonya, Sırbistan ve Moldova dahil olmak üzere Güneydoğu Avrupa ülkelerini kapsayan bölgesel ticaret anlaşması, katılımcı ülkeler arasında ticaretin serbestleştirilmesini hızlandırmayı ve ekonomik entegrasyonu teşvik etmeyi amaçlamakta olup 2006 yılında yürürlüğe girmiştir.

¹²⁹ Milan Krstić, Dragan Đukanović, “Berlin Process – German Initiative For the “Western Balkans.””, **Serbian Political Thought**, Cilt 54, Vol. 4, 2016, s.182

¹³⁰ Gazmend Qorraj, “Towards European Union or regional economic area: Western Balkans at crossroads”, **Naše gospodarstvo/Our Economy**, Cilt 64, Sayı 1, s.12

¹³¹ Victoria Pisitkou, , “The impact of CEFTA on exports, economic growth and development”, **International Journal of Business and Economic Sciences Applied Research**, Cilt 13, Sayı 3, s.19

CEFTA 2006'nın temel amacı, adil, istikrarlı ve öngörülebilir düzenlemeler uygulayarak yatırımları teşvik etmek ve ürün ve hizmet ticaretinin büyümesini sağlamaktadır. Anlaşma ayrıca ticari kısıtlamaların kaldırılmasını ve fikri mülkiyet haklarının uluslararası normlara uygun olarak yeterli düzeyde korunmasını da içermektedir. Rekabet yasaları da dahil olmak üzere ticaret politikası sorunlarının uyumlaştırılmasına da karar verilmiştir. Anlaşmanın, CEFTA 2006 üyelerinin AB üyeliğine hazırlanmaları için gerekli ön koşulları oluşturması beklenmektedir ki bu hedef, anlaşmanın ilk ve eski üyeleri tarafından halihazırda başarıyla gerçekleştirilmiştir.¹³²

Anlaşmanın işleyisi, ortak hedeflere ulaşılması için iyi mekanizmalar sağlamıştır. Bu anlaşmanın tüm eski taraflarının AB'ye başarılı bir şekilde katılımı, anlaşmanın tarafları tarafından uygulanan mekanizmaların gücünü göstermektedir. Örneğin, Romanya, Bulgaristan ve Hırvatistan AB'ye katılımlarının ardından CEFTA'dan çekilmişlerdir. Bu durum, iyi hazırlanmış ve uygulanmış anlaşmaların AB'nin koşulluk ilkesini güçlendirebileceğinin ve aday ülkelerde önemli değişikliklere yol açabileceğinin bir göstergesidir.

- **Adriyatik-İyonya İnisiyatifi (Adriatic-Ionian Initiative – AII)**

Bu inisiyatifi oluşturma ihtiyacına dair ipuçları 1998 yılında ortaya çıktı ve yönelim Adriyatik bölgesine odaklandı. Kısa süre sonra Yunanistan da projeye katıldı. İnisiyatif İyonya bölgesini de kapsayacak şekilde genişledi. İnisiyatif, 19 ve 20 Mayıs 2000 tarihlerinde Ancona'da düzenlenen bir bakanlar konferansında resmen başlatıldı. Konferans, Adriyatik ve İyon Denizi'nde Kalkınma ve Güvenlik Konferansı çalışma başlığı altında düzenlendi. Konferansta ayrıca İnisiyatifin kurucu eylemini temsil eden Ancona Deklerasyonu da kabul edilmiştir. Adriyatik-İyonya İnisiyatifi'nin kurulmasının temel amacı AB'nin Akdeniz bağlantısını güçlendirmektir.¹³³

¹³² Georgi Ranchev, "The prospects of Enlargement of the European Union: Regional Trade Integration and Stability in the Western Balkans", içinde **Sustainable Development GOALS 2030: Challenges for South and Eastern European Countries and the Black Sea Region**, Ed. Valentin Goev ve Grigoris Zarotiads, Sofya, UNWE Publishing Complex, 2019, s.44

¹³³ Dalibor Kekić, "Adriatic-Ionian initiative", **Medjunarodni problemi**, Cilt 55, Sayı 3-4, s.416

Bu bağlamda Adriyatik-İyonya Girişimi, Adriyatik ve İyonya Denizlerine kıyısı olan ülkeler arasında bir işbirliği platformudur ve 2000 yılında kurulmuştur. Aşağıdaki ülkeler üyedir: Arnavutluk, Bosna Hersek, Yunanistan, İtalya, Sırbistan, Karadağ ve Slovenya.

Batı Balkanlar bölgesi hala siyasi istikrarsızlık ile karakterize edilmekte ve ülkeler arasındaki mevcut ilişkiler, bölgede devam eden çatışmaların kötü mirası tarafından engellenmektedir. Ancak ekonomi, spor, turizm ve trafik alanlarında işbirliği kurulması, bölgenin kalkınmasını hızlandırmayı mümkün kılmaktadır.¹³⁴ Bu çerçevede, bu inisiyatifin Karadağ da dahil olmak üzere Batı Balkan ülkeleri için neden faydalı olduğuna şaşmamak gerekir. İnisiyatif kapsamında öncelikli işbirliği alanları şunlardır: ulaştırma, turizm, ekonomi, teknik işbirliği, kültür, çevre koruma ve sürdürülebilir kalkınma, bilim ve eğitim ve yasadışı faaliyetlerle mücadelede işbirliği. Ekonomik işbirliği çerçevesinde, istikrar, liman işbirliği, deniz trafiği vb. konularda Yatırım Anlaşması Paketi fikri özellikle vurgulanmıştır.¹³⁵

Bölge genelinde insanların, hizmetlerin, malların ve sermayenin tam serbest dolaşımı için gerekli koşullar, Batı Balkan ülkelerinin Avrupa Birliği'ne katılma yönündeki ortak istekleri, yeni bölgesel girişimler ve daha yoğun ikili temaslar sayesinde yaratılacaktır. Sonuç olarak, eski Yugoslavya ülkeleri arasında daha az çözülmemiş sorun kalabilir¹³⁶ ki bu da aslında AB ile daha hızlı entegrasyona giden hızlı bir kestirme yol olarak Batı Balkanlar'a getirilen tüm girişimlerin hedefidir.

Batı Balkanlar bölgesinde birçok inisiyatif uygulanmış ve uygulanmakta olsa da, daha önce bahsedilenler AB'nin koşulluluk mekanizmasının barış, istikrar, ekonomik ve altyapı gelişiminin yanı sıra kurumsal güçlenmeyi kolaylaştırma ve teşvik etme gücünü göstermektedir. İnisiyatif faaliyetleri boyunca ortak faaliyetler yoluyla Avrupa Birliği, entegrasyon süreci için önemli olan ortak norm ve değerleri hayata geçirmeyi başarırken, aynı zamanda farklı gruplar arasındaki yanlış anlaşılmalara nedeniyle savaştan zarar görmüş Balkan ülkeleri söz konusu olduğunda

¹³⁴ Dragan Đukanović, "Political and Economic Aspects Of The Regional Co-operation In The Adriatic Region", içinde **India And Serbia And Montenegro Re-Engagement**, Ed. Charan D. Wadhwa ve Vatroslav Vekarić, Yeni Delhi, A P H Publishing Corporation, 2005, s.221-222

¹³⁵ Kekić, **a.g.e.**, s.416

¹³⁶ Đukanović, **a.g.e.**, s.222

çok önemli olan farklı toplumlar arasında karşılıklı anlayış, hoşgörü ve saygıyı teşvik etmek için bir çerçeve oluşturan kültürel değişim için bir çerçeve geliştirmektedir. Bu inisiyatifler bölgeyi kötü geçmişinden kurtarmak için AB koşulluluğunun mükemmel bir aracını temsil etmektedir, ancak her zaman olduğu gibi soru ise şudur: ülkeler bunları tam olarak uygulamaya ne kadar isteklidir.

2.6 AB Koşulluluğunun Karadağ'daki İç Reformlara Etkisi

Türkiye örneğinde görüldüğü üzere, AB koşulluluğu, AB uyum paketleri kapsamında gerçekleştirilen ve Türkiye'nin AB adaylık statüsünü elde etmesinin önünü açan ve aynı zamanda Türk siyasi sistemini AB normları ve değerleri açısından reforme eden birçok reformla kanıtlanmıştır. Benzer bir durum Karadağ'da da yaşanmıştır, ancak uyum paketleri olmadan ve Karadağ'ın AB ile müzakereleri halen devam ederken, Türkiye'deki süreç bu ülkenin karşı karşıya olduğu birçok sorun nedeniyle tıkanmıştır. Türkiye'de olduğu gibi bu bölümde de AB koşulluluğunun etkilediği reformlar ve politikalar analiz edilecektir.

2.6.1 Karadağ'da AB koşulluluğundan Etkilenen İç Reformlar Ve Politikalar

Karadağ'daki reformlardan bahsetmişken, bu reformlar bölgedeki reformlara yakından ilişkiydi. AB'nin koşulluluk mekanizmaları sadece bölgede değil, Karadağ'da da reformların geliştirilmesinde büyük bir etkiye sahipti. Bunda en büyük rolü AB tarafından bu amaçla geliştirilen katılım öncesi araçlar oynamıştır.

Katılım sürecinin önemli bir bileşeni olan katılım öncesi destek, ortaklaşa kararlaştırılan öncelikler temelinde ve bir ortak finansman modeli aracılığıyla, ülkedeki demokratik, siyasi ve ekonomik reformları teşvik edecek ve tam üyeliğin tamamlanmasının ardından AB sistemi içinde daha iyi işleyişe yönelik hazırlıkları hızlandıracak önemli projeleri hayata geçirecektir.¹³⁷

Bu noktada, daha önce AB'nin koşulluluk mekanizmalarından biri olarak bahsedilen ve olumlu değişim ve reformlar için bir katalizör görevi gören Katılım

¹³⁷ Đurović, a.g.e., s.100

Öncesi Mali Yardım Aracı'ndan (Instrument for Pre-accession Assistance – İPA) bahsetmek Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı, AB'nin 2007 yılından bu yana genişleme bölgesindeki reformları mali ve teknik yardımlarla desteklediği bir araçtır. İPA fonları, katılım süreci boyunca ilerici ve olumlu gelişmelere yol açmaktadır.¹³⁸

Bu programın öncelikleri, yararlanıcı ülkelere AB müktesebatının benimsenmesine ilişkin siyasi, ekonomik ve diğer kriterlerin karşılanmasında, idari kapasitelerin oluşturulmasında ve yargının güçlendirilmesinde yardım sağlamanın yanı sıra, Avrupa Birliği'ne katıldıktan sonra AB yapısal ve uyum fonlarının kullanımına hazırlık sürecinde ülkelere yardımcı olmaktır. Yardım, demokratik kurumları ve hukukun üstünlüğünü güçlendirme, devlet yönetiminde ve ekonomide reform yapma, insan ve azınlık haklarına saygı gösterme, toplumsal cinsiyet eşitliğini teşvik etme, sivil toplumu güçlendirme, bölgesel işbirliğini geliştirme, sürdürülebilir kalkınmayı sağlama ve yoksulluğu azaltma çabalarında yararlanıcı ülkelere destek sağlamaktadır.¹³⁹

Katılım Öncesi Yardım Aracı – İPA beş ayrı bölümde oluşmakta ve her bölüm özel bir alana odaklanmaktadır.

- **İPA bileşen I – Geçiş Dönemi Yardımı Ve Kurumsal Yapılanma**

Birinci İPA bileşeninin amacı, Avrupa Birliği'ne yaklaşma ve katılım kriter ve standartlarını karşılama sürecinde, mevzuat aktarımında ve özellikle kapasite geliştirmede destek sağlamaktır. AB üyeliği için potansiyel aday olan bir ülkenin Topluluk Programlarına ve AB ajanslarının çalışmalarına katılmasını sağlar;

- **İPA Bileşen II – Sınır Ötesi İşbirliği**

Batı Balkan ülkelerinin yani sıra AB üyeliğine aday ve potansiyel aday ülkelerle sınır ötesi işbirliğini güçlendirmeyi teşvik etmektedir.

¹³⁸ European Commission, “Overview – Instrument for Pre-accession Assistance”, (Çevrimiçi), https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/overview-instrument-pre-accession-assistance_en, 12 Nisan 2024.

¹³⁹ Governmental Audit Office of EU Funds, “O İPA Programima Pomoći”, (Çevrimiçi), <https://www.aa.gov.rs/latinica/ipa-programi.php>, 12 Nisan 2024.

Ekonomik kalkınmadaki eşitsizlikleri azaltmanın yanı sıra sınır bölgelerindeki sivil toplum kuruluşları arasındaki işbirliğini güçlendirmeyi amaçlamaktadır;

- **İPA Bileşen III - Bölgesel Kalkınma**

Çevre, bölgesel rekabet edebilirlik ve ulaştırma sektörlerindeki altyapı projelerini desteklemektedir;

- **İPA bileşen IV – İnsan Kaynaklarının Geliştirilmesi**

İstihdam, eğitim, sosyal içerme ve entegrasyon sektörlerinde fon kullanımının yanı sıra devlet idaresinin ve kamu hizmetlerinin kurumsal kapasitesinin ve etkinliğinin güçlendirilmesine yönelik bir program çerçevesini temsil etmektedir;

- **İPA bileşen V – Kırsal Kalkınma**

Avrupa Birliği aday ülkelere tarım sektörü ve kırsal alanların adaptasyon sürecinin yanı sıra AB mevzuatının uygulanması ve Ortak Tarım Politikasının yönetimine hazırlık konularında destek sağlamaktadır;¹⁴⁰

AB, Avrupa entegrasyonu çerçevesinde ülkedeki reform sürecini desteklemeyi amaçlayan Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı aracılığıyla Karadağ'a mali yardım sağlamaktadır. Yardım, sosyo-ekonomik koşulların iyileştirilmesi, AB müktesebatının benimsenmesi ve kurumların oluşturmalarının yanı sıra çevrenin korunması ve sürdürülebilir kalkınmanın teşvik edilmesine odaklanmaktadır. Örneğin, 2007 – 2013 dönemi için Karadağ, yıllık bazda Karadağ'ın GSYİH'sinin %1,1'ine tekabül eden 253,7 milyon Avro tutarında destek alırken, ulusal kurumlar da eş finansman sağlamaktadır.¹⁴¹ Buna ilaveten, Karadağ'a 2014-2020 dönemi için İPA II'den 270.5 milyon avro tutarında tahsis edildi. En fon: AB üyeliğine yönelik reformlar, sosyoekonomik ve bölgesel kalkınma, istihdam, sosyal politika, eğitim, cinsiyet

¹⁴⁰ Governmental Audit Office of EU Funds, **a.e.**

¹⁴¹ Gordana Đurović, "Potentials Of The EU Pre-Accession Assistance in Financing Of Local Economic and Infrastructure Development: Experiences of Montenegro In MMF 2007-2013", **Posebna izdanja Akademije nauka I umjetnosti BiH**, Cilt 1, 2013, s.350

eşitliğinin teşviki ve insan kaynaklarının geliştirilmesinin yanı sıra tarım ve kırsal kalkınma.¹⁴²

Bu fonlar, Avrupa Birliği'ne girmeden önce benimsenmesi gereken gerekli politika ve reformların uygulanmasında çok yardımcı olmaktadır. Reform ve politikaların geri kalanı ile ilgili olarak, Karadağ Hükümeti, Avrupa Komisyonu, diğer AB kurumları ve diğer ilgili kuruluşların resmi raporları bu değişikliklere genel bir bakış ve gözlem sağlamaktadır. Bundan sonraki paragraflarda AB'ye katılım yolunda uygulanan reform ve politikaların bir özeti verilecektir.

Politika ve reformların müktesebat fasıllarıyla uyumlu hale getirilmesi önemlidir. Bu bağlamda, Karadağ'daki reformlar bu yönde ilerlemektedir ve caydırıcılık için başlangıç noktası bu olmalıdır. Bu noktada, müzakere sürecindeki 33 faslın tamamında uygulanan tüm reform ve politikaları özetlemek mümkün değildir, ancak en önemlileri özetlenmelidir. Karadağ Hükümeti tarafından 2023 yılında müktesebat fasılları için ara ve nihai kriterlerin yerine getirilmesine ilişkin olarak hazırlanan öz değerlendirme raporu, kabul edilen kanun ve reformların yanı sıra bu faslın özetlenmesinde kullanılacak diğer raporlara ilişkin genel bir bakış sunmaktadır.

İşçilerin serbest dolaşımı Avrupa Birliği'nin ilkelerinden biridir. Bu bağlamda Karadağ, bu alandaki politika ve reformların uyumlaştırılması için aktif olarak çalışmaktadır. 2023 yıl verilen 24,230 izin arasında en büyük sayı yabancıların istihdamı (14,249) ile ında, bunu Karadağ'da şirket kuran yabancı yönetici istihdamı (7,425), yabancıların mevsimlik istihdamı (1,778), sözleşmeli yabancı hizmetlerin sağlanması (387) ve diğerleri takip etmektedir. Ayrıca, mevcut normatif çerçevenin iyileştirilmesi ve AB Direktiflerinin iç hukuka aktarılması amacıyla Yabancılar Kanununda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanunun kabul edilmesi öngörülmektedir.¹⁴³

Düzenlenmiş mesleklerin (tıp doktoru, diş hekimliği doktoru, eczacı, genel sağlık hizmetleri hemşiresi, ebe ve mimar) icrasına yönelik çalışma programlarının

¹⁴²Ayrıntılı bilgi için bkz., Andrija Pejović, v.d., "Vodič kroz IPA instrument za pretpriştupnu pomoć 2014–2020", Belgrad, Freidrich Ebert Stiftun, 2014, s.10

¹⁴³ Ministarstvo evropskih poslova, "Izvještaj o samoprocjeni ispunjenosti privremenih i završnih mjerila u pogavljinu pravne tekovine", Podgoritsa, 2023, s.10

uyumlaştırılması söz konusu olduğunda, Karadağ'da mimarlık ve tıp bilimleri (tıp ve diş hekimliği) alanında personel yetiştiren çalışma programları, mesleki yeterliliklerin tanınmasına ilişkin 2005/36 sayılı AB Direktifi ve 2013/55 sayılı AB Direktifinde yapılan değişikliklerle uyumludur. Ayrıca, 2017/2018 akademik yılında, Karadağ Üniversitesi'nde lisans eğitiminin ilk yıllarında reformdan geçirilmiş çalışma programlarına, yani reformdan geçirilmiş çalışma modeline göre ilk nesil öğrenciler kayıt yaptırmıştır. Reformdan geçirilen yükseköğretim sistemi, sürekli kalite kontrolünün sağlanması, çalışma programını ve edinilen bilgi, beceri ve yetkinlikleri tanımlayan destekleyici bir belge olarak "ek diploma"nın (diploma eki) getirilmesi, öğrencilerin ve öğretim personelinin hareketliliğinin yoğunlaştırılması, Lizbon Sözleşmesi uyarınca edinilen niteliklerin ve diplomaların tanınması, öğrencilerin eğitim sürecine ve karar alma sistemine ortak olarak dahil edilmesi ve yaşam boyu öğrenme kavramının geliştirilmesi ile karakterize edilmektedir. Bu yaklaşımın temel reformlarından biri, Avrupa yükseköğretim alanında hâkim model olarak, önceki 3+1+1+3 yerine yeni bir 3+2+3 çalışma modelinin getirilmesidir.¹⁴⁴

Üstelik, tüm AB üye devletlerinin topraklarında sermayenin dolaşımına ilişkin tüm kısıtlamaların kaldırılmasını ifade eden ve ödeme işlemlerini de içeren sermayenin serbest dolaşımı faslında – Ödeme İşlemleri Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Eylül 2022'de kabul edilmiş ve böylece iç pazarda ödeme hizmetlerine ilişkin 2015/2366 sayılı AB Direktifi Karadağ'ın yasal sistemine tam olarak uygulanmıştır; bu da bu alandaki AB yasal çerçevesine yüksek düzeyde uyum sağlandığını göstermektedir.¹⁴⁵

Kamu alımları söz konusu olduğunda, Karadağ, kamu alımları alanında orta ve iyi hazırlık düzeyi arasında yer almaktadır. Avrupa Komisyonu raporu, 2022 yılında AB müktesebatına uyum ve elektronik ihale sisteminin işleyişinin daha da iyileştirilmesi konusunda bazı ilerlemeler kaydedildiğini vurgulamıştır. Elektronik kamu alımları sisteminin uygulamaya konulması, Karadağ'daki kamu alımları sisteminin iyileştirilmesi ve modernleştirilmesinde ileriye doğru atılmış en önemli

¹⁴⁴ European Commission, “7. Crna Gora: Visoko obrazovanje”, (Çevrimiçi), <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/me/national-education-systems/montenegro/crna-goravisoko-obrazovanje>, 14 Nisan 2024.

¹⁴⁵ Ministarstvo evropskih poslova, a.g.e., s.16-17

adım olarak öne çıkmaktadır. Avrupa Komisyonu'nun desteğiyle Karadağ'daki ilk elektronik kamu ihale sistemi 1 Ocak 2021 tarihinde faaliyete geçmiştir. Elektronik sistem tamamen çalışır durumdadır ve ülkede gerçekleştirilen tüm kamu ihale prosedürlerinin %100'ünü kapsamaktadır.¹⁴⁶ Mali hizmetlerle ilgili bölümde, hazırlanmakta olan çok sayıda yasadan söz edilmekle birlikte, Avrupa Bankacılık Denetim Otoritesi ile bölge ülkelerinin denetim otoriteleri arasındaki İşbirliği Anlaşması da vurgulanmaktadır. Anlaşma 22 Ekim 2015 tarihinde Londra'da imzalanmıştır ve bu anlaşma ile Karadağ, ticari faaliyetler ve bankacılık sistemlerinin denetlenmesi söz konusu olduğunda AB üye devletleri ile bilgi alışverişine eşit katılım statüsü kazanmıştır.¹⁴⁷

Bilgi toplumu, medya ve dijitalleşme hakkında konuşan Avrupa Komisyonu, yasaların AB ile uyumlu hale getirilmesi için uygulanmayı bekleyen yasaları eleştirdi. Bununla birlikte, Karadağ Hükümeti'nin raporunda, Kamu Yönetimi Bakanlığı'nın idari kapasiteleri güçlendirmek için sürekli olarak çalıştığı vurgulanmaktadır. İş sistematizasyonu konusundaki son değişiklikler, Altyapı, Bilgi Güvenliği, Sayısallaştırma ve e-Hizmetler Müdürlüğü bünyesinde Bilgi Güvenliği Müdürlüğü'nün kurulmasıyla ilgilidir ve bu müdürlükte toplam 42 iş sistematize edilmiştir. Yedi işyerinin sistematik hale getirildiği bu yeni organizasyonel birimin rolü, Devletin BT altyapısının ve yetkililerin bilgi ve iletişim ağının güvenliğini arttırmak ve siber saldırıların erken bir aşamada durdurulmasını, hızlı sistem kurtarma ve veri bütünlüğünün korunmasını sağlamak amacıyla, kurulan siber ekosistemi 7/24 izlemek ve sofistike siber saldırı tehditlerine yanıt vermektir. Uygulanmayı bekleyen yasalar ise, ulusal mevzuatın AB müktesebatıyla tam olarak uyumlaştırılması gerektiğinden taslak olarak hazırlanmaktadır.¹⁴⁸

Balıkçılık faslında, Avrupa standartlarına uyum sağlanması amacıyla İPA III çağrısı çerçevesinde ihale prosedürü tamamlanmış olup, alınan tekliflerin değerlendirilmesi devam etmektedir. Projenin uygulanmaya başlaması Ocak 2024

¹⁴⁶ European Commission, "Montenegro 2023 Report", Brüksel, 2023, s.78

¹⁴⁷ Centralna Banka Crne Gore, "Potpisan sporazum sa EBA", (Çevrimiçi), <https://www.cbcbg.me/RePEc/javnost-rada/aktuelno/saopstenja/potpisan-sporazum-sa-eba?id=631>, 14 Nisan 2024.

¹⁴⁸ Ministarstvo evropskih poslova, **a.g.e.**, s.44-45

olarak planlanmaktadır. Dünya Bankası ve Midas 2¹⁴⁹ projesinin desteğiyle, profesyonel balıkçılık filosunun modernizasyonuna yönelik ilk kamu çağrısı olan ve 12 yeni balıkçı gemisinin tedarikinin desteklendiği balıkçılık ekipmanları ve elektronik cihazlar da dahil olmak üzere yeni balıkçı gemilerinin satın alınmasına yönelik yatırımlar için gerçekleştirilen 2 milyon avroluk destek sayesinde, bilgi ve izleme sisteminin iyileştirilmesi ve müfettişler ve idare için eksik ekipmanların satın alınmasının yanı sıra yasal ve yönetmeliklerin hazırlanması ve revize edilmesi mümkün olacaktır. Yatırımların toplam değeri 1.666.362,00 Avro olup %80'lik geri ödemesiz destek toplam 1.333.089,00 Avro'dur.¹⁵⁰

Karadağ Resmi Gazetesi, trafik politikasını ilgilendiren bölümde, deniz trafiğinde, Deniz ve İç Seyrüseferde Yolcuların Haklarına İlişkin Kanun'un, deniz ve iç seyrüseferde, kalkış ve varış yerindeki iptaller ve gecikmeler durumunda yolcuların hakların düzenlediğini belirtmektedir. Bu Hava ve Deniz Taşımacılığı Kanunu ile Karadağ, yolcu hakları alanında mevzuatını AB müktesebatıyla tam olarak uyumlu hale getirmiştir.¹⁵¹ Buna ek olarak, enerji alanında Avrupa Birliği'nin iç enerji piyasasına ilişkin yasal müktesebatına uyum sağlamak amacıyla, Üçüncü Enerji Paketi¹⁵² direktiflerinin temel hükümlerinin yanı sıra enerji birliğinin yönetimi ve iklim alanındaki faaliyetlere ilişkin 2018/1999 sayılı Tüzüğün ulusal enerji ve iklim planına atıfta bulunan bazı hükümlerinin aktarıldığı Enerji Kanunu kabul edilmiştir.¹⁵³

Karadağ'ın AB'ye katılım sürecindeki en önemli iki müzakere faslı, yargı ve temel haklara ilişkin 23. Fasl ile adalet, özgürlük ve güvenliğe ilişkin 24. Fasıldır. Bu bağlamda, bu iki faslın AB mevzuatıyla uyumlu hale getirilmesi için uygulanması

* MIDAS, marjinal tarım arazilerinde endüstriyel ürün yetiştirmek ve çok çeşitli biyo-bazlı ürünler için sürdürülebilir değer zincirleri oluşturmak amacıyla yenilikçi çözümler geliştirmek ve göstermek için bir Ufuk Avrupa İnovasyon Eylemidir, ayrıntılı bilgi için bkz., (Çevrimici), <https://www.midas-bioeconomy.eu/the-project/>, 15 Nisan 2024

¹⁵⁰ Ministarstvo evropskih poslova, **a.g.e.**, s.58

¹⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz., **Službeni list Crne Gore**, Sayı 76, 2020, s.1, (Çevrimici), <http://sluzbenilist.me/pregled-dokumenta/?id={D354639B-4471-45D9-8AA4-A49071DE8430}>, 15 Nisan 2024.

* Bu destek paketinin temel amacı, küçük işletmeleri ve hassas durumdaki haneleri korumak için yüksek enerji piyasası fiyatlarının etkisini hafifletmektir, ayrıntılı bilgi için bkz., (Çevrimici), <https://www.gov.me/clanak/crna-gora-dobila-30-miliona-eura-u-okviru-paketa-energetske-podrske-eu>.

¹⁵³ Ministarstvo evropskih poslova, **a.g.e.**, s.64

gereken reform ve politikalara değinmek önem arz etmektedir. Avrupa Komisyonu 23. fasılda aşağıdaki ifadelere yer vermiştir:

‘‘Karadağ, bu alandaki AB müktesebatını ve Avrupa standartlarını uygulamaya orta düzeyde hazırdır ve genel olarak sınırlı ilerleme kaydetmiştir. ’’¹⁵⁴

Öte yandan, bu alanda bazı çalışmalar yapılmıştır ve Karadağ Avrupa İşleri Bakanlığı'nın raporunda da belirtilmiştir. Adalet alanındaki en önemli yasama faaliyetleri arasında, Temmuz 2013'te, daha önce Venedik Komisyonu tarafından verilen görüşle uyumlu hale getirilen ve diğer hususların yanı sıra, Yüksek Devlet Savcısı, Hâkimler ve Savcılar Kurulu'nun bazı üyeleri ve Anayasa Mahkemesi hâkimlerinin daha önce uygulanmayan nitelikli çoğunlukla seçilmesini öngören anayasa değişikliklerinin kabul edilmesi yer almaktadır. Bu durum, yargıda bağımsızlık, etkinlik, profesyonellik ve sorumluluğun daha da güçlendirilmesi için yasal bir zemin oluşturmuştur. Temel haklar alanında, belirli alt alanlara ilişkin yasama faaliyetleri gerçekleştirilmiştir; bu nedenle, genel medya ortamının iyileştirilmesi amacıyla, Temmuz 2020'de, kurumsal, siyasi ve mali açıdan bağımsız bir kamu hizmeti için gerekli normatif varsayımları içeren ve medya özgürlüğü ile ifade özgürlüğünün temel ilkelerini düzenleyen Karadağ Ulusal Kamu Yayıncısı Radyo ve Televizyon Kanunu ile Medya Kanunu kabul edilmiştir.¹⁵⁵ LGBTI bireylerin haklarını iyileştirmek amacıyla, Karadağ'ı bölgede eşcinsel çiftlerin statüsünü düzenleyen ilk ülke haline getiren Aynı Cinsten Kişilerin Hayat Ortaklığı Kanunu kabul edilmiştir; bu da Karadağ toplumu, demokratik olgunluğu ve entegrasyon süreci için ileriye doğru atılmış büyük bir adımdır.¹⁵⁶ Uyumlaştırma, diğer hususların yanı sıra, gazetecilere saldırı ve çalışmalarını engellemeye yönelik daha katı cezalar öngören ve ırkçılık ve yabancı düşmanlığının belirli biçimleriyle mücadele etmek amacıyla müzakere sürecinde birkaç kez değiştirilen Karadağ Ceza Kanunu gibi üst düzey yasal metinlere de atıfta bulunmuştur. Reformlar, daha etkin bir ceza öncesi ve ceza usulü

¹⁵⁴ European Commission, **a.g.e.**, s.21

¹⁵⁵ Ministarstvo evropskih poslova, **a.g.e.**, s.86-87

¹⁵⁶ Radio Slobodna Evropa, ‘‘Crna Gora odobrila zakon o istopolnom partnerstvu’’, (Çevrimiçi), <https://www.slobodnaevropa.org/a/30701060.html>, 15 Nisan 2024.

sağlamak amacıyla sürekli olarak değiştirilen Ceza Muhakemesi Kanunu ile de ilgilidir.¹⁵⁷

Kurumsal çerçeve, öncelikle mevcut idari kapasitelerin güçlendirilmesi ve yeni kurumların kurulması yoluyla önemli ölçüde güçlendirilmiştir. Fasıl 23 ve 24'e ilişkin eylem planlarında yer alan tedbirlere uygun olarak, 2015 yılında yolsuzluk ve organize suçlarla mücadele için Özel Savcılık ve aynı zamanda Polis İdaresi bünyesinde, öncelikle Özel Savcılığın emirlerine göre hareket edecek olan organize suçlarla mücadele ve karmaşık soruşturmaları yürütmek için Özel Polis Departmanı kurulmuştur; bu da AB müktesebatına uyum yönünde atılmış bir adımdır.¹⁵⁸ Dahası, ampirik verilen Karadağ'ın bu dönem boyunca yolsuzlukla mücadelede sınırlı ilerleme kaydettiğini göstermektedir. Devletin önleyici yolsuzlukla mücadele tedbirleri alanında mevcut yasal çerçeveyi daha da geliştirme ve güçlendirme çabası da dikkat çekicidir.¹⁵⁹ Bu bağlamda, 2016 yılında Yolsuzluğu Önleme Ajansı kurulmuştur. Ajans, lobicilikle ilgili düzenlemelerin uygulanmasını denetlemekte ve özel bir kanun uyarınca siyasi kuruluşların ve seçim kampanyalarının finansmanını kontrol etmeye yönelik tedbirler uygulamaktadır. Ajans, görevlerini yerine getirirken ulusal ve uluslararası uzmanlardan veya kurum ve kuruluşlardan yararlanmaktadır.¹⁶⁰ Ayrıca, 2019 yılında Polis Teşkilatının yeniden yapılandırılmasıyla birlikte Kara Para Aklama ve Terörün Finansmanıyla Mücadele Sektörü (mali istihbarat) ve *Asset Recovery Office* kurulmuştur. Medya özgürlüğünün ve gazetecilerin güvenliğinin korunması konusunda, gazetecilere yönelik tehdit ve şiddet vakalarının, gazeteci cinayetlerinin ve medya mülklerine yönelik saldırıların soruşturulmasında yetkili makamların eylemlerini izlemek üzere 2014 yılında kurulan Komisyon, o tarihten bu yana çalışmalarını düzenli olarak Hükümete raporlamaktadır. Mevcut kurumların kapasitelerinin güçlendirilmesine ilişkin olarak, Yargı ve Savcılık Kurullarının idari kapasiteleri, diğer hususların yanı sıra bağımsızlık ve şeffaflıklarının geliştirilmesi

¹⁵⁷ Ministarstvo evropskih poslova, **a.g.e.**, s.87

¹⁵⁸ RTCG, "Formiraće Specijalno policijsko odeljenje", (Çevrimiçi), <https://rtcg.me/vijesti/drustvo/74313/formirace-specijalno-policijsko-odeljenje.html>, 15 Nisan 2024.

¹⁵⁹ Vladimir Vučković ve Mira Popović, "Balkanization Instead Of Europeanization", Ed. Daliborka Uljarević, y.y., Centre for Civic Education, 2020, s.9

¹⁶⁰ Agency for Prevention of Corruption, "Agency for Prevention of Corruption", (Çevrimiçi), <https://www.antikorupcija.me/en/about-us/about-agency/>, 15 Nisan 2024.

amacıyla sürekli olarak güçlendirilmektedir. Reform faaliyetleri ayrıca, işkencenin önlenmesi için ulusal bir önleyici mekanizma olarak kurulan İnsan Hakları Özgürlükleri Koruyucusu'nun kapasitesi ve Avrupa İşkencenin ve İnsanlık Dışı ve Aşağılayıcı Muamelenin Önlenmesi Komitesi'nin, diğer hususların yanı sıra, ceza evlerindeki koşulların iyileştirilmesine ilişkin tavsiyeleri ile ilgilidir.¹⁶¹

Adalet, özgürlük ve güvenlikle ilgili 24. fasıl söz konusu olduğunda, Avrupa Komisyonu 2023 yılı raporunda şu ifadelerle yer vermiştir:

“Karadağ, adalet, özgürlük ve güvenlik alanında orta düzeyde hazırlıklıdır. Yasal ve kurumsal çerçeveler büyük ölçüde mevcuttur. Sınır yönetimi için kritik insan kaynağı eksikliğinin giderilmeye başlanması, vize politikasının AB'nin vize gerektiren üçüncü ülkeler listesiyle uyumlu hale getirilmesi için ilk adımların atılması ve göçmenlerin barınma kapasitesinin artırılması için devlet fonlarının tahsis edilmesi suretiyle sınırlı ilerleme kaydedilmiştir.”¹⁶²

Aynı zamanda, bir önceki fasılde olduğu gibi yapılması gereken daha çok iş olmasına rağmen, bu alanda bazı çalışmalar yapılmıştır ve bu Karadağ Avrupa İşleri Bakanlığı'nın aynı raporunda da gözlemlenebilir.

Mesala, göç alanında, Karadağ yasal çerçeveyi önemli ölçüde geliştirmiştir ve bu alandaki kilit faaliyetlerden biri olarak, Şubat 2018'de Karadağ'da yabancıların dolaşım, ikamet ve çalışma koşullarını düzenleyen ve toplam 10 AB direktifini Karadağ hukuk sistemine aktaran Yabancılar Kanunu'nun kabul edilmesine işaret etmek önemlidir. İltica alanında, kilit yasama faaliyetlerinden biri, Aralık 2016'da Yabancıların Uluslararası ve Geçici Korunması Kanunu'nun kabul edilmesidir; bu kanun, daha sonra yapılan değişikliklerle geliştirilmiştir ve tüm bunların amacı, onaylanmış uluslararası korumaya sahip yabancıların Karadağ toplumuna tam entegrasyonu için koşullar yaratmaktır. Ayrıca, dış sınırlar ve Schengen alanına ilişkin reform faaliyetleri kapsamında, Mart 2019'da kabul edilen Sınır Kontrolüne ilişkin

¹⁶¹ Ministarstvo evropskih poslova, **a.g.e.**, s.87

¹⁶² European Commission, **a.g.e.**, s.52

temel Kanun'da yapılan değişikliklerle, bu alandaki ulusal mevzuat ve Avrupa mevzuatı önemli ölçüde uyumlaştırılmıştır.¹⁶³ Dahası, Mayıs 2023'te Karadağ ile Avrupa Birliği arasında Avrupa Sınır ve Sahil Güvenlik Ajansı (**Frontex**) tarafından Karadağ'da yürütölen operasyonel faaliyetlere ilişkin yeni bir Statü Anlaşması imzalanmış olup, bu anlaşma diğer hususların yanı sıra Frontex görevlilerinin Karadağ sınırının tamamını güvence altına alabilmesini öngörmektedir.¹⁶⁴ Başta Aralık 2018'de yürürlüğe giren ve cezai konularda adli işbirliği alanında en önemli yasal düzenlemelerin Karadağ hukuk sistemine aktarıldığı AB Üye Devletleri ile Cezai Konularda Adli İşbirliği Kanunu'nun kabul edilmesi olmak üzere, hukuki ve cezai konularda adli işbirliği alanında da yasal çerçeve iyileştirilmiştir.¹⁶⁵

Dahası, Karadağ 2022 yılında uluslararası polis işbirliğinin aktif bir katılımcısı olmaya devam etti. Karadağ'ın Europol'ün Güvenli Bilgi Değişim Ağı Uygulaması (SIENA – **Secure Information Exchange Network Application**) aracılığıyla yabancı irtibat görevlileriyle 585 iletişim ve 4 225 mesaj alışverişinde bulunması, ülkenin Avrupa genelinde adalet ve güvenliği ilerletme konusundaki kararlılığını göstermektedir.¹⁶⁶

Yeni kurumların kurulması ve mevcut kurumların idari kapasitelerinin güçlendirilmesi suretiyle kurumsal çerçeve çeşitli alanlarda önemli ölçüde güçlendirilmiştir. Bunun başlıca nedeni, yetki alanı organize suçlar, yüksek yolsuzluk, kara para aklama, terörizm ve savaş suçları alanındaki davaları kapsayan Özel Devlet Savcılığı'nın (2015) ve özel başsavcının emrinde çalışan Özel Polis Departmanı'nın (2016) kurulmasıdır. Polis Teşkilatının yeniden yapılandırılmasıyla (2019), Kara Para Aklama ve Terörizmin Finansmanıyla Mücadele Sektörü ve Mülk Geri Alma Ofisi kurulmuştur. Ayrıca, uluslararası koruma talep eden yabancıların barındırılması amacıyla, şubat 2014'te Sığınmacılar Merkezi faaliyete geçirilmiştir ve yabancılar için alternatif konaklama tesisleri de mevcuttur. İnsan ticaretiyle mücadele konusunda,

¹⁶³ Ministarstvo evropskih poslova, **a.g.e.**, s.90

¹⁶⁴ European Commission, "Border management: EU signs status agreement with Montenegro", (Çevrimiçi), https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_23_2764/, 16 Nisan 2024.

¹⁶⁵ CDM, "Crna Gora nastavila da bilježi značajne rezultate u pristupanju EU", (Çevrimiçi), <https://www.cdm.me/politika/crna-gora-nastavila-da-biljezi-znacajne-rezultate-u-pristupanju-eu/>, 16 Nisan 2024.

¹⁶⁶ European Commission, **a.g.e.**, s.56

Aralık 2018’de, Yüksek Devlet Savcısı ve Polis İdaresi Müdürünün kararıyla, insan ticaretiyle mücadele için Operasyonel Ekip, Kasım 2019’da ise insan ticareti mağdurlarının resmi tespiti için Ekip oluşturulmuştur.¹⁶⁷

Sağlıkla ilgili 28. faslın ve daha spesifik olarak tıbbi destekli döllenmenin müzakere edilmesinde gerçekleştirilen reformlardan bahsetmek de ilginçtir. Bu bağlamda, Tıbbi Yardımla Döllenme Kanunu kabul edilmiştir. İnsan kaynaklı doku ve hücrelerin verilmesi, elde edilmesi, test edilmesi, işlenmesi, muhafaza edilmesi, depolanması ve dağıtılması prosedürleri için kalite ve güvenlik standartlarının belirlenmesine ilişkin 2004/23/EC sayılı Direktif bu Kanuna aktarılmıştır.¹⁶⁸ Bu direktifle, Avrupa Birliği’nin ruhun uygun olarak, her bireyin eşit koşullar altında ve özgürce ifade edilen iradeyle, yasalara ve modern tıp bilimi ve uygulama standartlarına uygun olarak prosedürü kullanarak kısırlık tedavisi hakkına sahip olması için koşullar yaratılmıştır.

Buna ilaveten reformlar, AB’li şirketler için ticareti kolaylaştıran, AB dışındaki mallara uygulanan gümrük vergilerini uyumlaştıran ve Avrupa vatandaşlarının, hayvanların ve çevrenin korunmasına yardımcı olan özel yapısı nedeniyle AB’nin temel direklerinden birini temsil eden Gümrük Birliği’ni de ilgilendirmektedir.

Bu bağlamda Karadağ, öncelikle gümrük statüsü ve transit geçiş, gümrük risk yönetimi ve yetkili işletme programı da dâhil olmak üzere güvenlik hususları, fikri mülkiyet hakları ve uyuşturucu öncülleri alanlarında mevzuatını uyumlaştırmak üzere, daha fazla uyumlaştırma gerektiren kalan alanlarda mevzuat kabul etmeye devam etmektedir. Ayrıca, özellikle beyannamelerin işlenmesi, menşe basitleştirilmiş usuller, fikri mülkiyet hakları, kontrollerin seçiciliği ve risk analizi (tüm taşıma modlarında malların varışından/sevkiyatından önce otomatik risk analizi dahil) alanlarında olmak üzere, gümrük düzenlemelerini tüm gümrük ofislerinde tutarlı ve verimli bir şekilde uygulamaktadır. Buna ek olarak Karadağ, özellikle Yeni Bilgisayarlı Transit Sistemi,

¹⁶⁷ Ministarstvo evropskih poslova, **a.g.e.**, s.90-91

¹⁶⁸Propisinet.me, “Zakon o medicinski potpomognutoj oplodnji”, (Çevrimiçi), <https://me.propisi.net/zakon-o-medicinski-potpomognutoj-oplodnji/>, 16 Nisan 2024.

Entegre Tarife Yönetim Sistemi, İhracat Kontrol Sistemi ve İthalat Kontrol Sistemi olmak üzere gerekli tüm birbirine bağlı BT sistemlerinin geliştirilmesinde yeterli ilerlemeyi kaydetmektedir.¹⁶⁹

İlginç olan, dış, güvenlik ve savunma politikasını ilgilendiren kısımda, politika ve hedeflerin AB'nin öncelikleri ve politikalarıyla tamamen uyumlu olduğu göz önünde bulundurulduğunda, önemli bir reform öngörülmemesidir. Bu durum Avrupa Komisyonu tarafından da teyit edilmiştir:

“AB dış, güvenlik ve savunma politikasına ilişkin olarak Karadağ iyi bir hazırlık düzeyine sahiptir. Ülke, AB'nin ortak dış ve güvenlik politikasına tam uyum konusundaki sicilini sürdürürken iyi bir ilerleme kaydedilmiştir.”¹⁷⁰

Bu çerçevede, hukuki müktesebat siyasi deklarasyonlar, faaliyetler ve anlaşmalardan oluşmaktadır. Bu müzakere faslı, Avrupa Birliği ile siyasi diyalog, aday ülkenin AB ve kurumları ile ilişkileri, başta Birleşmiş Milletler, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı ve Avrupa Konseyi olmak üzere uluslararası örgütlerle işbirliği, gelişmiş bir silah kontrol sistemi, NATO ile işbirliği ve terörle mücadele konularını içermektedir. Karadağ'ın AB Dış İlişkiler Konseyi kararlarına uyumu sürekli olarak %100'dur.¹⁷¹

Karadağ gibi küçük bir ülke için dış politikasını uluslararası sahnedeki büyük aktörlerle koordine etmek çok önemlidir. Bu yaklaşımla Karadağ sadece kötü niyetli etkilere karşı güvenliğini sağlamakla kalmaz, aynı zamanda Avrupa Birliği'ne katılım sürecini de hızlandırır.

Önceki paragraflar, Avrupa Birliği'nin koşulculuğunun Türkiye örneğinde olduğu gibi Karadağ örneğinde de etkili olduğunu bir kez daha göstermiştir. Karadağ'ın müzakere süreci halen devam etmekle birlikte, reformlar aktif bir şekilde gerçekleşmekte ve bu da Avrupalı bir geleceğe sahip daha müreffeh bir Karadağ

¹⁶⁹ Me4eu – eu4me, “Chapter 29. Customs union”, (Çevrimiçi), <https://www.eu.me/en/poglavlje-29-carinska-unija/>, 17 Nisan 2024.

¹⁷⁰ European Commission, **a.g.e.**, s.132

¹⁷¹ Ministarstvo evropskih poslova, **a.g.e.**, s.111

toplumu inşa etmektedir. Karadağ, tamamı açık olan 33 müzakere faslı üzerinden müzakereli yürütmekte ve belirli alanların Avrupa Birliği sistemine uyumlaştırılması için gerekli reform ve politikaları uygularak sürekli olarak üzerinde çalışmaktadır. Elbette 33 faslın tamamında kabul edilen tüm reform ve politikaları burada sıralamak mümkün değildir, ancak önceki paragraflarda en önemlilerinden bazılarına yer verilmiştir. Karadağ gibi küçük bir ülke için Avrupa reformları elbette çok önemlidir. İlk etapta 440 milyondan fazla tüketicisiyle zengin olan Avrupa pazarına erişim sağlayan, yatırımları ve yeni fırsatları beraberinde getiren ekonomik büyüme gelmektedir. Buna ek olarak Avrupa standardı, sağlıklı bir demokrasi için gerekli olan kurumları ve aynı zamanda vatandaşların yaşam standartlarını iyileştiren çeşitli alanları düzenleyen yönetmelikleri güçlendirir. Son olarak, Karadağ müzakere süreci çok dinamik, aktif ve devlete ve vatandaşlarına kalkınma ve dünyanın en gelişmiş ülkeleri sıralamasında bir yaşam standardı sağlayabilecek tek yararlı dış politika seçeneği olarak Avrupa'ya adanmıştır.

2.7 AB Üyeliği İçin Kültürel Ve Tarihi Koşullar

Türkiye örneğinde olduğu gibi, tarihi ve kültürel koşullar bir ülkenin Avrupa Birliği üyeliğini garanti eden temel faktörler değildir. Ancak kamuoyunu, Hükümetin temel çıkarlarını ve bir ülkenin kalkınma yolunu şekillendirebilecekleri kesindir. Üye devletler ve aday ülkeler arasında ortak değerler, kimlik ve aidiyet duygusu kültürel ve tarihi bağlarla beslenir. Ülkeler demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi ortak idealler adına birleştiklerinde, bu ortak geçmiş AB içinde birlik ve işbirliğini teşvik edebilir.

Karadağ'ın tarihiyle ilgili ilginç olan şey, tarihinin büyük bölümünde ana müttefik olarak Rusya'ya bağımlı olması ve bu durumun dönemler içinde değişerek bugün Karadağ'ın neredeyse tamamen Batı'ya yöneldiği bir durumla sonuçlanmasıdır. İlişkilerinin uzun tarihi boyunca Karadağ ve Rusya arasında bir aşk-nefret ilişkisi olmuştur. Rusya'nın Karadağ'a yönelik diplomasisi, 1878 Berlin Kongresi'nde bağımsızlığını kazanmadan önce ve sonra, Karadağ gibi küçük bir ülkeyi kontrol

altında tutmak için sürekli bir girişim olan bir diktadan ibaretti.¹⁷² 1516 yılında Ortodoks rahip ve piskoposlar siyasi gücü ele geçirdiğinde Karadağ teokratik bir devlet haline geldi. Piskoposlar ‘**vladika**’ (hükümdar, prens) olarak tanınmaya başladı ve Karadağ’ın prens-piskoposlarının yönetim dönemi, devleti geleneksel teokratik bir yönetim biçiminden laik bir Prenslığe dönüştürmeye başlayan Danilo I Petrović – Njegoš’un iktidara geldiği 1851 yılına kadar sürecekti.¹⁷³ Karadağ, Batı Balkanlar’ın bir parçası olduğu için, tarihsel olarak Katolik-Ortodoks ‘‘fay hattı’’ olarak bilinen ve Doğu ve Batı Kiliseleri arasındaki derin dini uçurumu ve Hristiyanlık içi antitezi simgeleyen bölgenin bir parçası olmuştur. On üçüncü yüzyıla ve hatta daha sonrasına kadar Karadağ sadece Bizans ve Doğa Hristiyanlığından değil aynı zamanda Katolik İtalya ve Dalmaçya’dan da etkilenirken, Venedik’in yükselen gücü kıyı bölgesinde ve hatta daha iç kesimlerde etkisini hissettirmiş ve Bizans İmparatorluğu buna karşı koymakta giderek güçsüz kalmıştır.¹⁷⁴ İlişkinin dini boyutu ve Osmanlıların sürekli tehdidi göz önüne alındığında, küçük bir devletin nüfuzunu Balkanlar’a doğru genişletebilecek ve o dönemin siyasi koşullarını etkileyebilecek büyük bir güç araması ve ona bağımlı olması doğal ve beklenen bir durumdur.

Bu esnada, odağı Rusya ile ilişkilerden devletin reform sürecine katkıda bulunan yöneticilere kaydırmak önemlidir ve bu kesinlikle Danilo I Petrović-Njegoš’un yanı sıra halefi Nikola Petrović-Njegoš’u da içermektedir.

Prens Danilo’nun hükümdarlığı sırasında ruhani ve seküler güç ayrımı yaşandı. Şöyle ki, Danilo Petrović’in girişimiyle Karadağ Senatosu ve liderler Karadağ’ı prenslik ve Danilo Petrović’i prens ilan eden bir yasa çıkardı. Bu vesileyle, Rus İmparatoru I. Nikolay’a, gelecekte ruhani otoritenin laik otoriteden ayrılması, böylece birinin halk tarafından seçilen bir piskopos tarafından, diğerinin ise prens unvanıyla Danilo Petrović ve soyundan gelenler tarafından doğum sırasına göre kullanılması için bir talep de gönderildi. Siyasi sekülerleşme eylemi – seküler, yani devletin kilise

¹⁷² Ivana Gardasevic, “Russia and Montenegro: How and Why a Centuries Old Relationship Ruptured”, **Connections**, Cilt 17, Sayı 1, 2018, s.63-64

¹⁷³ Zuzana Poláčková ve Pieter Van Duin, , “Montenegro Old and New: History, Politics, Culture and the People”, **Studia Politica Slovaca: časopis pre politické vedy, najnovšie politické dejiny a medzinárodné vzťahy**, Cilt 6, Sayı 1, s.64

¹⁷⁴ Poláčková ve Van Duin, **a.e.**, s.60-61

iktidarından ayrılması Karadağ için tarihi bir öneme sahipti. Karadağ Piskoposluğu dönemini sona erdirmiştir. Yasa, piskoposların kilise işlerinde sınırlı yetkiye sahip olmalarını ve Senato tarafından ilan edilmelerini öngörmektedir. Karadağ bir prenslik ve Prens Danilo da bir prens olarak 18 Temmuz 1852’de Rusya tarafından tanındı. Bu, Karadağ Prenslığı'nın devlet öznelliğinin ve bağımsızlığının tanınması anlamına geliyordu.¹⁷⁵

Prens Danilo sadece Karadağ devletinin istikrarını ve siyasi birliğini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda devlet kurumlarının kurulması için de çalışmıştır. 1850’lerin başlarında Karadağ Prenslığı’nın askeri örgütlenmesi üzerinde çalışmaya başladı. Ayrıca, eğitim fırsatlarını iyileştirmek için çalıştı. Hükümdarlığı sırasında, prens tarafından şahsen desteklenen prensin yatılı okulu açıldı.¹⁷⁶

Diğer Avrupa hükümdarları gibi 1855’te Karadağ Meclisi tarafından kabul edilen Kanunda (**Zakonik Danila I**) da görüldüğü üzere, dini aidiyetine bakılmaksızın tüm vatandaşların devredilemez yaşam ve mülkiyet hakkını kodifiye etme gerekliliğini gördü.¹⁷⁷ Prens Danilo bu Kanun ile önceki hukuk sistemini modernize etmiş ve geliştirmiştir. Kanun, esas olarak mahkeme uygulamalarına ve Danilo döneminin hukuki deneyimine dayanan 95 maddeden oluşuyordu. Bu kanun, Karadağ’ın tüm vatandaşlarının mahkeme önünde eşitlik haklarının yanı sıra mülkiyet ve kişisel haklarını da güvence altına almıştır. Vatana ihanet, kasıtlı cinayet, hırsızlık ve zina için katı cezalar getirilmiştir. Ayrıca, ilginç bir gerçek de Karadağlıların Osmanlı İmparatorluğu topraklarını işgal etmelerinin yasaklanmış olmasıdır. Ortodoks olmayanlar için din özgürlüğü ve sığınmacıların korunması da sağlanmıştır.¹⁷⁸ Prens Danilo’nun Kanunu, bir kadının kocasını özgürce seçme, ondan boşanma ve dul kalması halinde korunma hakkını garanti altına aldı. Bazı eski geleneklere karşı cezalar getirdi: reşit olmayan evlilikler, yüzün çizilmesi ve ölünün ardından saç kesilmesi. Bu sayede, Karadağ’da günümüze kadar gelen, ölünün onurlu bir şekilde uğurlanması

¹⁷⁵ Cetinje.me, “İstorijska Senata Prijestonice”, (Çevrimiçi) https://www.cetinje.me/cetinje/site_mne/public/index.php/index/artikli?id=1982, 20 Nisan 2024.

¹⁷⁶ Živko Andrijašević, **Istorijska Crne Gore**, Belgrad, Službeni glasnik, 2015, s.169

¹⁷⁷ Saša Brajović, “Knjaz Danilo I Petrović Njegoš: Kultura sjećanja”, **Matica crnogorska**, Sayı 78, Podgoritsa, 2019, s. 134

¹⁷⁸ Andrijašević, **a.g.e.**, s.170

kültürünü tesis etti. Barışı korumak ve halkı özgürleştirmek için gerçekleştirdiği bu eyemlerle geleneksel davranış kalıplarına darbe vurdu.¹⁷⁹

Tüm bunlara ek olarak, Kanun, hükümetin, mahkemenin ve ordunun sürdürülebilmesi ve Karadağ'da yolların ve diğer ulusal ihtiyaçların inşa edilebilmesi için vergi ödeme yükümlülüğü getirmiştir. Yoksulluk nedeniyle vergi ödeyemeyenler bu yükümlülükten muaf tutulurken, kasıtlı olarak vergi ödememek ölümle cezalandırılıyordu.¹⁸⁰

Genel olarak, Prens Danilo, seleflerinden farklı olarak, Karadağ'ın hayatta kalmak için bir güce bağlı olması gerektiği şeklindeki standart matrizen sıyrılarak, vizyoner bir devlet fikrini – daha büyük bir gücün periferisi olmayacak bağımsız bir Karadağ fikrini – şekillendirdi. Karadağ'ın geleneksel hamisi olan Rusya'dan uzaklaşarak Batı Avrupa ülkelerine, Fransa ve İngiltere'ye yöneldi. Bu cesareti onu Karadağ devletinin ve ulusunun özerkliğinin sembolü haline getirdi.¹⁸¹ Bu fikir kendisinden önce de var olmasına rağmen, böyle bir vizyon sürecini fiilen başlatmaya karar vermesi onu Karadağ'ın önceki yöneticilerinden ayırmaktadır. Ortaya koyduğu idealler kendisinden sonra da yaşamaya devam etti ve bu durum halefi Nikola I Petrović Njegoš'a ve hatta günümüze de yansdı.

Nikola I Petrović Njegoš, çocuksuz amcası Danilo II'nin varisi olarak Danilo'nun öldürülmesinin ardından Ağustos 1860'ta tahta çıktı. Yurtdışında Paris ve Trieste'de eğitim görmüş olan I. Nikola, hükümdarlığı boyunca Batı yöntemlerini yaygınlaştırmak gibi zor bir görevle karşı karşıya kaldı. Hükümdarlığı sırasında, Berlin Kongresi (1878) Karadağ'ın büyüklüğünü iki katına çıkarmış, Adriyatik'e erişimini sağlamış ve seleflerinin hayallerinden biri olan egemen bir devlet olarak tanımıştır.¹⁸² Birkaç çocuğunu Rusya, İtalya, Almanya ve Sırbistan kraliyet hanedanlarıyla evlendirerek diplomatik bağlantılarını ve uluslararası itibarını sağlamlaştırdı. Onun yönetimi boyunca Karadağ, daha Batılı bir yaklaşımın benimsendiği yeni bir dönemin başlangıcı olarak görülebilecek anayasal

¹⁷⁹ Brajović, a.g.e., s.151-152

¹⁸⁰ Andrijašević, a.g.e., s.171

¹⁸¹ Brajović, a.g.e., s.153-154

¹⁸² Britannica, “Nicholas I king of Montenegro”, (Çevrimiçi), <https://www.britannica.com/topic/prince-title>, 20 Nisan 2024.

modernizasyondan da geçti.¹⁸³ Prens Nikola merkezi hükümetin daha da sağlamlaştırılmasına odaklandı ve 1905 yılında ilk Karadağ anayasasını yürürlüğe koydu. Devlet anayasal bir monarşi olarak tanımlandı ve kısa süre sonra Karadağ ilk siyasi partilerinin oluşumuna tanık oldu: **Narodna stranka** (Halk Partisi) ve **Prava narodna stranka** (Gerçek Bir Halk Partisi). 1910 yılında Prens Nikola Karadağ'ı bir Krallık olarak ilan ederken,¹⁸⁴ kendisi de resmen Karadağ kralı oldu.

Devlet sisteminin organizasyonunda da değişiklikler meydana geldi: Senato kaldırıldı ve Devlet Konseyi, bakanlıklar ve Büyük Mahkeme oluşturdu. Danıştay en yüksek denetim yetkisine sahip yasama organı oldu. Beş bölgeye ayrılan yeni bir idari bölüm de oluşturuldu. Bölge müdürü, eyalet hükümetinin en yüksek temsilcisiydi ve doğrudan içişleri bakanına karşı sorumluydu. Bölgeler kaptanlıklara bölündü ve kaptan idari, adli ve mali yetkilere sahip oldu. Aynı zamanda, 1888 tarihli Genel Mülkiyet Kanunu'nun kabul edilmesiyle, devletin yasal güvenliğinin temeli atılmış ve yabancı yatırımların girişi mümkün kılınmıştır.¹⁸⁵ 19. yüzyılın sonunda Karadağ Prenslığı'nin altı bakanlığı vardı: Dışişleri Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı, Adalet Bakanlığı, Askeri İşler Bakanlığı, Eğitim ve Kilise İşleri Bakanlığı ve Maliye Bakanlığı. Resmi olarak tüm bakanlıklar 1905 yılına kadar Devlet Konseyi Başkanı tarafından yönetilmiştir. 1906 yılında ilk Karadağ hükümeti de kurulmuştur.¹⁸⁶ Avrupa ülkeleri Karadağ'ın modernleşmesini ve eski mirasın üstesinden gelme çabasını daha hızlı gördüler ve Balkanlar'da gelecekte meydana gelecek olaylardaki rolünü değerlendirerek Karadağ'da varlıklarını tesis etmek için acele ettiler. Berlin Kongresi'nden sadece birkaç ay sonra Karadağ ile Rusya arasında resmi diplomatik ilişkiler kuruldu. Ertesi yıl, 1879'da Büyük Britanya, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Türkiye temsilcileri geldi. Ocak 1880'de Fransa Karadağ ile diplomatik ilişkiler kurdu. 1881'in başında Yunanistan temsilcisi geldi ve 1897'de Karadağ'ın Sırbistan ve Bulgaristan ile ilişkileri kuruldu. Karadağ ve Amerika Birleşik Devletleri arasındaki diplomatik ilişkiler 1905'te işlemeye başladı ve 1906'da Almanya da bir elçilik açtı.

¹⁸³ Poláčková ve Van Duin, **a.g.e.**, s.70

¹⁸⁴ Siniša Malešević ve Gordana Uzelac, , "A Nation-state without the nation? The trajectories of nation-formation in Montenegro", **Nations and Nationalism**, Cilt 13, Sayı 4, s.700

¹⁸⁵ Radenko Šćekić, "Razvoj javnih politika u Crnoj Gori", **Matica crnogorska**, Sayı 87, Podgoritsa, 2021, s. 54

¹⁸⁶ Andrijašević, **a.g.e.**, s.185

Mali nedenlerden dolayı Karadağ'ın sadece İstanbul'da bir temsilcisi, İşkodra'da bir konsolosu ve Kotor'da bir diplomatik ajanı vardı. Dış politika Prens Nikola'nın elindeydi.¹⁸⁷

Prens Nikola ülkenin merkezi otoritesini sağlamlaştırmak ve siyasette kendi konumunu yükseltmek için çalışırken, bazı kabile liderleri kendilerini giderek daha yalnız hissettiler ve etkilerinin azaldığını gördüler. Nikola'nın geleneksel siyasi yaklaşımdan ayrılması sadece "eski yöntemlerin" reddi olarak yorumlanmakla kalmadı, aynı zamanda Karadağ toplumunun geleneksel değerlerinin çözülmesinin de başlangıcı oldu.¹⁸⁸ Bu durum, 1878'den 1905'e kadar olan dönemde, hükümet organlarının çalışmalarını ve evlilik-hukuk ilişkilerini düzenleyen bir dizi yasal düzenlemenin kabul edilmesiyle Karadağ hukuk sisteminin de geliştirildiği gerçeğine yansımaktadır. Hükümet organlarının çalışmalarını düzenleyen yasal düzenlemelerin çoğu 20. yüzyılın başında kabul edilmiştir. Bu kanunlar arasında devlet bütçesi ve Ana Devlet Kontrolünün düzenlenmesine ilişkin kanunlar da bulunmaktadır. Ertesi yıl, devlet idaresi reformu gerçekleştirilmiş ve hükümet, yargı, mahkemelerin organizasyonu ve adli yargı yasası ile ilgili yasalar kabul edilmiştir. Daha 1903 ve 1904 yıllarında İçişleri Bakanlığı ve Askeri İşler Bakanlığı'nın örgütlenmesine ilişkin yasalar ve 1905 yılında basın yasası kabul edildi.¹⁸⁹

Karadağ, Avrupa'da telgraf, radyo istasyonu ve elektrik santraline sahip ilk kültürel arasında yer almasının yanı sıra, I. Nikola döneminde Bar ve Ulcinj şehirlerinde araçlı posta hizmetinin başlatılmasına ve liman gelişiminin başlamasına da tanıklık etmiştir. İlk fabrikalar inşa edildi, yüzlerce kilometre yol ve köprü yapıldı, tüz ve tütün üzerinde tekeller kuruldu ve Skadar Gölü'nde buharlı gemiler sefer yapmaya başladı. Çok sayıda okulun açılmasıyla birlikte kültürel canlanma ekonomik canlanmayla aynı zamana denk geldi. Cetinje şehri tiyatrolar, kütüphaneler, müzeler

¹⁸⁷ Stanko Roganović ve Marko Špadijer, “Diplomatska poslanstva u kraljevini i knjaževini Crnoj Gori”, (Çevrimiçi), <https://montenegrina.net/diplomatska-poslanstva-u-kraljevini-i-knjaževini-crnoj-gori-stanko-roganovic-marko-spadijer/>, 20 Nisan 2024.

¹⁸⁸ Srđa Pavlović, “Who are Montenegrins? Statehood, identity and civic society”, içinde **Montenegro in Transition: Problems of Identity and Statehood**, Ed. Florian Bieber, Almanya, Nomos Verlagsgesellschaft, 2003, s.86, Akt. Ivo Banac, **The National Questions in Yugoslavia: Origins, History, Politics**, İthaca, Cornell University Press, 1984, s.276

¹⁸⁹ Andrijašević, **a.g.e.**, s.190-191

ve arşivlerin açılmasıyla sanatsal çabalar için bir merkez haline geldi. Bu arada not edilmelidir ki I. Nikola tüm milletlere ve dinlere saygı duyuyor ve "bır arada yaşamayı" savunuyordu. Devleti Müslüman ve Katolik bölgelerine doğru genişledikçe, diğer dinlerden ve milletlerden vatandaşlara karşı hoşgörüye özel önem verdi.¹⁹⁰ Hükümdarlığı sırasında dini bayramların kutlanmasına ilişkin kurallar getirildi. Her dini inanca kendi bayramlarını uygun gördükleri şekilde kutlama hakkı verildi. Nikola'nın seleflerinin neredeyse tamamının diğer inançlara, özellikle de Müslümanlara karşı düşmanlık ve güvensizlik beslediği düşünüldüğünde, böyle bir hamlenin Avrupa idealleriyle şekillenen sağlıklı bir politikanın göstergesi olduğu söylenebilir.

I. Nikola döneminde Karadağ'da meydana gelen en önemli değişikliklerden biri hiç şüphesiz yeni bir siyasi dinamik ve giderek o dönemin Avrupa devletlerine benzemeye başlayan bir ortam yaratan Anayasa'nın kabul edilmesi idi.

Kurucu Meclis seçimleri Kasım 1905'te yapıldı ve 21 yaşına ulaşan her Karadağlıya oy kullanma hakkı verildi. Seçimlerin ardından Kurucu Meclis oluşturuldu ve 1905 yılında Prens Nikola tarafından Meclise sunulan Anayasa metni oybirliğiyle kabul edildi. Böylece Karadağ, her 4 yılda bir seçilen halk vekillerinden oluşan bir Meclis ile kalıtsal bir anayasal monarşi haline geldi. Anayasal hükümlere göre, Ulusal Meclis yaşama yetkisine sahipti ve bu yetkiyi prensle paylaşıyordu; yasalar ancak prens tarafından imzalandığında yürürlüğe giriyordu. Prens aynı zamanda Meclis topluyor ve feshetme hakkına sahipti.¹⁹¹

Karadağ'ın en önemli iki yöneticisine genel bir bakış uzun bir tarihsel dönemi kapsamakta ve o zaman ile şimdi arasındaki çarpıcı farklılıkları ortaya koymaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi daha sonraki dönem, Sırbistan'ın Karadağ'ı haksız yere 2006 yılına kadar süren bir devlet birliğine zorlayan Karadağ'ı işgali ile karakterize edildi. Prens Danilo ve Prens Nikola'nın politikaları ve reformları, devletin bir piskoposluktan prensliğe, ardından krallığa ve son olarak da modern bir devlet dönüşüm sürecini göstermek amacıyla kısaca analiz edilmiştir. Karadağlıların

¹⁹⁰ Šćekić, a.g.e., s.53-54

¹⁹¹ Andrijašević, a.g.e., s.221

bilincinin tüm on yıllar boyunca ve ülkeyi yöneten tüm yöneticiler tarafından değiştirildiğini anlamak önemlidir. Devletin tamamen modernleşmesi ve bugün Karadağ'ı şekillendiren çağdaş değişiklikler, iki dünya savaşı arasındaki daha yakın dönemde meydana geldi. Ancak kesin olan bir şey var: ülke son derece zor bir tarihi dönemin üstesinden gelerek AB'nin kapısında, NATO'nun ve diğer tüm uluslararası örgütlerin üyesi olan egemen bir ülke haline geldi. Bu, yüzyıllar boyunca zenginleştikten çok daha fazla acı çekmiş küçük bir ülke için dikkate değer bir başarıdır.

En nihayetinde Karadağ'ın demokrasiyi, hukukun üstünlüğünü ve çok kültürlülüğü benimseyen modern bir Avrupa ülkesi olma yolunda ilerlediğini belirtmek gerekir. On birinci yüzyıla kadar uzanan bir geçmişe sahip olan Karadağ, ağırlıklı olarak Slav Ortodoks toplumunda bir arada yaşayan Roma Katolikleri, Ortodoks Hristiyanlar ve Müslümanlar da dahil olmak üzere uzun zamandır çeşitli bir nüfusa ev sahipliği yapmaktadır. Kotor ve Budva gibi şehirler Katolik ve Venedik etkilerinin tarihsel varlığını sergilemektedir; Kotor'daki Aziz Lucas Kilisesi gibi kiliseler ve Budva'daki çok sayıda Katolik ve Ortodoks kilisesi yüzyıllarca süren dini birlikteliği göstermektedir. Bizans, Venedik ve Yugoslav yönetimi de dahil olmak üzere çalkantılı bir rejim değişikliği tarihine rağmen Karadağ, dini hoşgörü ve bir arada yaşama geleneğini sürdürmüştür. Boşnaklar ve Müslümanlar gibi etnik grupların varlığı, Karadağ'ın çok kültürlü dokusunu daha da zenginleştirmekte ve ülkenin sınırları içindeki çeşitliliği kucaklamaya olan bağlılığını yansıtmaktadır.¹⁹²

Nihayetinde bu tarihi koşullar Karadağ'ı Avrupa Birliği'nin kendi içinde barındırdığı ve aday ülkelere uygulamaya çalıştığı değerler için doğal bir yaşam alanı haline oluşturmuştur.

¹⁹² Poláčková ve Van Duin, **a.g.e.**, s.77-78

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Türkiye ve Karadağ Arasındaki İlişkiler

3.1 Siyasi, Diplomatik ve Ekonomik İşbirliği Açısından Karadağ - Türkiye ilişkileri

Karadağ ve Türkiye arasındaki ilişkiler söz konusu olduğunda, ilk olarak Karadağ'ın da bir parçası olduğu eski Yugoslavya döneminde ortaya çıkmaya başladığını belirtmek gerekir. 17-20 Şubat 1953 tarihleri arasında Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye Ankara'da ilk üçlü müzakerelerini gerçekleştirdiler. Üç ülke arasında askeri işbirliği kurulması konferansın ana hedefiydi ve aynı zamanda Balkanlar'daki Sovyet yayılmasına karşı caydırıcı bir rol oynayacaktı. Zirve sırasında kabul edilen bir memoranduma, üç ülkeden birine saldırmanın diğerlerinin savunması için tehdit oluşturduğu ve Boğazların savunma sistemindeki en zayıf nokta olduğu ve her ne pahasına olursa olsun korunması gerektiği belirtildi. Kendi topraklarını korumanın haricinde, coğrafi konumlarının stratejik önemi göz önünde bulundurulduğunda, üç ülkenin karşılıklı yardımlaşması ve askeri işbirliği Avrupa ve dünyada barışın korunmasına büyük ölçüde yardımcı olacaktır. 28 Şubat 1953'te imzalanan Ankara Anlaşması, siyasi, askeri, kültürel ve ekonomik alanlarda kapsamlı işbirliğinin ilerletilmesi ve güçlendirilmesi için geniş bir temel sağladı.¹⁹³ Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki tarihi düşmanlıklarının ardından Balkan ülkeleri ve Türkiye arasındaki ilk yakınlaşmalardan, hatta ısınan ilişkilerden birini temsil etmesine rağmen, anlaşma birçok engelle karşılaşarak uzun sürmedi, ancak yine de taraflar arasındaki ilk işbirliği yaklaşımlarından biriydi.

Balkanlar, AB'nin tüm üye ülkelerine erişim sağladığı için Türkiye tarafından "Avrupa'ya açılan kapı" olarak görülmektedir. Avrupa eninde sonunda enerji için Orta Doğu gazına ve petrolüne daha fazla bel bağlayacak ve Türkiye, Trans-Anadolu

¹⁹³ Mehmedin Tahirovic, "Relations between Turkey and Balkan Countries as in a Function of Improving the Regional Peace and Stability", *Adam Academy Journal of Social Sciences*, Cilt 3, Sayı 2, 2014, s.63-64

gaz boru hattının yardımıyla bu kaynakları idare edebilecek ve iki kıtayı birbirine bağlayan birincil “köprü” olarak hizmet edebilecektir.¹⁹⁴ Türkiye’nin Balkanlar ile ilişkileri son 20 yılda güçlenmiştir. 1990’larda eski Yugoslavya’nın çökmesi ve Soğuk Savaş’ın sona ermesi Türk dış politikasında önemli bir gelişme olmuştur. Yeni Balkan devletlerinin geniş siyasi nüfuz isteklerinin bir sonucu olarak, Türkiye’nin dış politika stratejileri önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Türkiye bu süre zarfında bölgede aktif olarak yer almıştır. Bu durum, özellikle Yugoslavya’nın dağılmasının ardından, Balkan bölgesinin ABD politikasının hakimiyeti altında çeşitli oyuncuların farklı hedeflerine ulaşmak için stratejik bir oyun alanı olarak kullanılmasıyla açıkça ortaya çıkmıştır.¹⁹⁵ Türkiye’nin ilgisinin Karadağ’a da yönelmesi sürpriz değildir.

Yakın zamanda bağımsız bir ülke olarak uzun bir geçmişe sahip olmasına rağmen Karadağ’ın Türkiye ile olan bağları on beşinci yüzyıla kadar uzanmaktadır. Fatih Sultan Mehmet döneminde, 1496 yılında Osmanlı İmparatorluğu tarafından ele geçirilen son Balkan topraklarından biri Karadağ’dı. Ülke 382 yıldan fazla bir süre Osmanlılar tarafından yönetilmiştir. Coğrafi açıdan bakıldığında Karadağ, Balkanlar’daki Osmanlı hakimiyetinin sürdürülmesinde hayatı bir rol oynamış ve Osmanlı İmparatorluğu için stratejik ve jeopolitik açıdan önemli olmuştur.¹⁹⁶

Modern dönemde Türkiye ve Karadağ’ın gerçekten yakın ve iyi ilişkileri var. Türkiye Karadağ’ı 12 Haziran 2006 tarihinde tanımış ve iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler ülkenin bağımsızlığını kazanmasının hemen sonrasında, 3 Temmuz 2006 tarihinde kurulmuştur. Türkiye, Balkanlar’da barış ve istikrarın desteklenmesine büyük önem atfetmekte ve Karadağ’ı bölgesel uyuma katkıda bulunan dost bir ülke olarak görmektedir. Türkiye, Karadağ’ın AB ve Avrupa-Atlantik entegrasyonu hedeflerini aktif bir şekilde desteklerken, iki ülke bölgesel ve uluslararası arenada yakın işbirliği içindedir. Karadağ’ın 2017 yılında Türkiye tarafından desteklenen NATO üyeliği bu işbirliğinin altını çizmektedir. İki ülke arasında düzenli olarak üst düzey ziyaretler gerçekleşmekte olup, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın

¹⁹⁴ Mira Šorović, “Importance and role of Turkey in the Western Balkans”, *Research in Social Change*, Cilt 10, Sayı 2, 2018, s.84

¹⁹⁵ Šorović, *a.e.*, s.94-95

¹⁹⁶ Mehmet Şerif Dilek, “Türkiye-Karadağ İlişkileri”, içinde **Türkiye – Balkan ilişkileri**, Ed. Ayşegül Can ve Melih Duman, Konya, Eğitim Yayınevi, 2022, s.181

Ağustos 2021’de Karadağ’a gerçekleştirdiği resmi ziyaret tarihi olarak nitelendirilmektedir. Aynı şekilde, eski Cumhurbaşkanı Milo Đukanović de Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın davetlisi olarak Aralık 2022’de İstanbul’a bir çalışma ziyareti gerçekleştirerek ikili bağları daha da güçlendirmiştir.¹⁹⁷

Aynı zamanda, Türkiye ve Karadağ arasındaki ortak dış politika odağı, iki ülke arasında mümkün olan en iyi ilişkilerin ve işbirliğinin geliştirilmesidir ki bu da bölgesel istikrarın korunması için hayati önem taşımaktadır. Her iki ülke de savaş sırasında zor zamanlarda yüksek derecede komşuluk dayanışması göstermiştir. Eski Yugoslavya’daki çatışma sırasında Karadağ 100.000’den fazla mülteciyi kabul ederken, Türkiye 2012’de başlayan Suriye iç savaşında 4 milyondan fazla Suriyeli sığınmacıyı kabul etmiştir. Bunun dışında, Türkiye ile Karadağ arasında devam eden herhangi bir sorun bulunmamakta olup, 2012 yıl sonunda iki ülke arasında çifte vatandaşlığın tesis edilmesine yönelik bir girişim başlatılmıştır. Dahası, Karadağ ve Türkiye arasında vize zorunluluğunu ortadan kaldıran bir anlaşma bulunmaktadır. Bu anlaşma uyarınca, diplomatik, hususi, hizmet ve umuma mahsus pasaport hamili Türkiye ve Karadağ vatandaşları, ilk giriş tarihinden itibaren 90 günü aşmayan bir süre için her altı ayda bir birbirlerinin ülkelerine vizesiz olarak transit veya kalmak üzere giriş yapabilmektedir.¹⁹⁸ Haziran 2014 başında Türkiye ile Karadağ arasındaki işbirliğini daha da arttıracak bir askeri işbirliği anlaşması imzalanmıştır.¹⁹⁹ Karadağ, Türkiye tarafından Güneydoğu Avrupa’da savunma sektörünün büyümesi için bir fırlatma rampası olarak görülmektedir. Savunma sektöründe işbirliği için bir yapı oluşturan ve endüstriyel üretim, silah ve savunma ile ilgili diğer ekipmanların tedariki ve bakımı, teknik ve lojistik yardım, bilgi paylaşımı ve saha araştırması gibi konuları kapsayan özel anlaşmalar mevcuttur. Karadağ, çalışma ve oturma izni almanın görece kolaylığı ve vatandaşlık için nispeten basit gereklilikler sunmasıyla bir cazibe merkezi haline gelmektedir. Ülke, yabancılara oturma izni sağlamak için mülk edinmelerini

¹⁹⁷ Republic of Türkiye – Ministry of Foreign Affairs, ‘‘Relations between Türkiye and Montenegro, (Çevrimiçi) <https://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkiye-and-montenegro%20.en.mfa>, 25 Nisan 2024.

¹⁹⁸ Republic of Türkiye – Ministry of Foreign Affairs, ‘‘Relations between Türkiye and Montenegro, (Çevrimiçi) <https://www.mfa.gov.tr/karadag-seyahat-edecek-turk-vatandaslarinin-dikkatine.en.mfa>, 25 Nisan 2024

¹⁹⁹ Tahirovic, **a.g.e.**, s.74

teşvik etmektedir. Bu nedenle, bazı Türk vatandaşları Türkiye’den ayrılmaları gerektiğinde başka bir ülkeden pasaport alabilmek için orada yaşamayı tercih etmektedir.²⁰⁰

Cumhurbaşkanı Erdoğan ayrıca iki ülke arasındaki serbest ticaret anlaşmasını da onayladı. Karadağ'ın Türkiye Büyükelçisi Periša Kastratović'in Duvar English'e verdiği röportaja göre, Karadağ'da 3.200 Türk şirketi kayıtlı ve ülkedeki tüm yabancı işletmelerin yaklaşık 1/3'nü oluşturmaktadır. Turistik tesislerin yanı sıra Türk inşaat şirketleri Karadağ'ın ilk otoyolu üzerinde çalışıyordu. Yüzlerce Türk işletmesinin yıllardır yatırım yaptığı bir ülke olarak Karadağ, Türkiye'ye büyük bir ekonomik avantaj sunuyor ve AB üyelik başvurusu için bir model teşkil ediyor. Karadağ'a göre Türkiye, ülkedeki en büyük beş yabancı yatırımcı arasında yer alma potansiyeline sahip. Karadağ ile Türkiye arasındaki ticaret Ocak - Temmuz 2020 döneminde 77,2 milyon Avro, 2019 yılında ise 150,1 milyon Avro olarak gerçekleşmiştir. Türkiye, 25,9 milyon Avro tutarındaki yatırımlarıyla 2019 yılında Karadağ'daki en büyük 10 yatırımcı konumundadır.²⁰¹ Karadağ'daki ilk on yabancı yatırımcıdan biri zaten Türk. Bununla birlikte, Türkiye'nin, ülkedeki en büyük beş yabancı yatırımcı arasında yer alarak stratejik ekonomik nüfuzunu artırma potansiyeline sahip olduğu düşünülmektedir. İki ülke arasındaki ticaret miktarı şu anda 150 milyon dolar, ancak bu rakamın önümüzdeki yıllarda iki katına çıkması öngörülmüyor. Genel olarak, Karadağ'ın çeşitli alanlardaki performansı, üye ülkeler arasında özellikle bölgesel işbirliği alanında olumlu ikili ilişkilerin geliştirilmesi ve bölgedeki ve ötesindeki komşularla sağlam ilişkiler çok cesaret vericidir.²⁰² Dolayısıyla Karadağ dış politikasından bahsederken bu faktörü göz önünde bulundurmak çok önemlidir. Bu süreç Karadağ içinde olduğu kadar diğer ülkelerle, özellikle de komşu ülkelerle sorunsuz bir şekilde ilerlemelidir.

²⁰⁰ Nordic Monitor, “Montenegro becomes the first and only country Turkey provides consular services to in third countries”, (Çevrimiçi) <https://nordicmonitor.com/2021/08/montenegro-becomes-the-first-and-only-country-turkey-provides-consular-services-to-in-third-countries/>, 25 Nisan 2024.

²⁰¹ Government of Montenegro, “Turkey – Diplomatic Missions to Montenegro and visa regimes for citizens of Montenegro”, (Çevrimiçi) <https://www.gov.me/en/diplomatic-missions/diplomatic-missions-to-montenegro/turkey>, 25 Nisan 2024.

²⁰² duvaR.english, ‘Montenegrin ambassador to Turkey: ‘One third of foreign companies in Montenegro are owned by Turks’, (Çevrimiçi) <https://www.duvarenglish.com/montenegrin-ambassador-to-turkey-kastratovic-one-third-of-foreign-companies-in-montenegro-are-owned-by-turks-news-60159>, 25 Nisan 2024.

Karadağ'da çeşitli alanlarda yatırım ve reform süreçlerinde aktif olarak yer alan TİKA'dan (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı) bahsetmek de çok önemli. TİKA'nın Karadağ'da da dâhil olmak üzere birçok ülkede birçok faaliyet alanı bulunmaktadır. Bu faaliyetler arasında gelişmekte olan ülkelerle ekonomik, ticari, teknik, sosyal, kültürel ve eğitim işbirliğini güçlendirecek projeler yürütmek; kalkınma hedefleri ve gelişmekte olan ülke ihtiyaçları göz önünde bulundurularak TİKA'nın diğer ülkelerle hangi alanlarda işbirliği yapacağına karar vermek; her ülkenin bağımsız özelliklerini geliştirmek; devlet çalışanlarına eğitim vermek; bankacılık, sigortacılık, dış ticaret, bütçeleme ve vergilendirme konularında destekleyerek serbest piyasa ekonomisine geçişlerine yardımcı olmak, personal ve öğrencilere burs ve eğitim vermek, Türkiye hakkındaki önyargıları kırmayı ve medeniyetler arası diyalogu güçlendirmeye yönelik projeler uygulamak, uluslararası işbirliğini geliştirmeye yönelik projelere katılmak ve TİKA'nın ana hedef ve faaliyetleriyle bağlantılı projelerde devlet kurumları ve gruplarıyla işbirliği yapmak.²⁰³ Türk Uluslararası İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı'nın (TİKA) Karadağ'daki bir ofisi 2007 yılında açılmıştır.

Ajans 2013 yılı sonu itibariyle çeşitli girişimlere 6 milyon Avro'nun üzerinde yatırım yapmıştır. Çok sayıda bilimsel alanda ortaklık kurulmuş olup, önemli sayıda Karadağlı öğrenci Türkiye'de lisans, lisansüstü ve yüksek lisans eğitimi almaktadır.

İçinde bulunduğumuz dönemde, Karadağ ve Türkiye'nin ortak uluslararası eğitim programları başlatmaya karşılıklı olarak hazır olmalarına da odaklanılmıştır.²⁰⁴

Türkiye birçok nedenden ötürü Batı Balkanlar ile yakın ilişkiler geliştirmeye çalışmaktadır. Öncelikle, etki alanı çoğunlukla Müslümanların yaşadığı bölgelere uzanmaktadır, ancak aynı zamanda bölge genelinde Türk kültürünün, dininin ve tarihinin yayılmasına dayanan etkili bir kurumlar ağı (TİKA, Yunus Emre Enstitüsü, vb.) bulunmaktadır. Yumuşak gücü dış politikasının bir parçası olarak kullanan Türkiye, Batı Balkanlar'da kısa sürede önemli stratejik ve diplomatik hamleler

²⁰³Elif Nuroğlu, "TİKA And Its Political And Socio-Economic Role In The Balkans", içinde **Turkish-Balkans Relations – The Future Prospects of Cultural, Political and Economic Transformations and Relations**, Ed. Muhidin Mulalić, Hasan Korkut ve Elif Nuroğlu, İstanbul, TASAM PUBLICATION, 2013, s.289

²⁰⁴ Tahirovic, a.g.e., s.74

başlatmıştır. Türkiye'nin Balkanlar'daki yeni dış politikasının dinamik ve ekonomik yatırımlarda bir artışa işaret etmesinin temel nedenlerinden biri de budur. Ayrıca Türkiye, bölge ülkeleriyle olan derin ve dinamik tarihi ve sosyo-kültürel bağları sayesinde Balkanları her zaman en önemli müttefiki olarak görmüştür.²⁰⁵ Karadağ ve Türkiye'ye gelince, Karadağ'ın şu anda üyelik şansı en yüksek olan AB adayı olduğu göz önüne alındığında, aralarındaki dostane ilişkilerin ve karşılıklı işbirliğinin gelecekte de devam edeceği söylenebilir. Çok sayıda analiz ve gösterge, uzun yıllar süren müzakerelerin ardından Karadağ'ın katılımının yakında gerçekleşeceğini ve mevcut durum göz önüne alındığında her ülkenin diğerinin ilerlemesine yardımcı olabileceğini göstermektedir. Türkiye uzun vadede göz ardı edilmemesi gereken güçlü bir müttefiktir. Dolayısıyla, bu aktif bölgesel angajmana ek olarak, Türkiye'nin Balkanlar ve Karadağ üzerinden küresel düzeyde de aktif bir rolü olduğu sonucuna varılabilir.

3.2 Bugünün Ve Geleceğin Perspektifleri

3.2.1 Türkiye

Türkiye ile AB arasındaki ilişkinin karmaşık olduğu ve çeşitli kuşullardan etkilendiği inkar edilemez. Karşılıklı olarak kabul edilebilir bir çözüme ulaşmak için her iki tarafın da birbirlerinin siyasi ihtiyaçlarını anlaması gerektiği tartışmasıdır. Müzakere sürecinin dondurulmaması için çaba gösterecek siyasi iradede yoksun olan mevcut ivme nedeniyle 2016 yılında 35 müzakere faslından sadece 16'sı açılmış ve biri kapatılmıştır. İki tarafın ilişkilerinin karşı karşıya olduğu sorunların katılım tartışmalarının ötesine geçtiğini ve dış politika, ideolojik bakış açıları ve fiili siyasi gerçekler açısından ilişkileri etkileyebilecek önemli farklılıklar içerdiğini akılda tutmak önemlidir. Esasen, AB'nin Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki eyemlerinde veya Suriye'nin kuzeyine karşı yürüttüğü kampanyada açıkça görülen Türk dış politikasına

²⁰⁵ Mira Šorović, "Uticaj Erdoganovog režima na međunarodnu zajednicu, sa posebnim akcentom na Zapadni Balkan", **Humanističke studije**, Sayı 4, 2018, s.96 Akt. Bedrunin Brljavac, "Turkey Entering the European Union through the Balkan Doors: In the Style of a great power", **Zbornik radova Pravnog fakulteta**, Cilt 48, Sayı 3, 2011, s.525

yönelik muhalif tutumu, ilişkilerdeki sorunların AB'nin katılım sürecinden ziyade esas siyasi meseleler açısından değerlendirilmesi.²⁰⁶

Gerçekten de müzakere süreci 2005 yılındaki başlangıcından bu yana oldukça karmaşık ve zorlu bir süreç olmuştur. Bunun birçok nedenleri vardır.

Öncelikle, göç krizinin bu sürece karmaşıklık kattığını ve bu durumun nedenlerinden biri olduğunu belirtmek önemlidir. 2016 yılının başlarında imzalanan AB-Türkiye mülteci anlaşmasının temel amacı, müzakerelerdeki tıkanıklığı gidermek ve Türk vatandaşlarına Avrupa'da vizesiz seyahat hakkı tanımaktı; ancak bu süreç, beklenilenin aksine gelişti. Avrupa'ya yönelen sığınmacı akışının kontrol altına alınması karşılığında Türkiye'ye 6 milyar Avro taahhüt eden anlaşma, AB'nin ilan ettiği temel değerlerin altını oymuş ve tehlikeli bir pöplüst söylemi beslemiştir. Dahası, göçmen ve mültecileri barındırmak için para ödemek sürdürülebilir bir göç stratejisi değildi.²⁰⁷

Dikkat çekici olan, her iki tarafın da ortak bir zemin bulamamış olması ve hatta Avrupa Birliği'nin, özellikle Türk vatandaşları için vize serbestisi söz konusu olduğunda, anlaşma kapsamındaki yükümlülüklerini büyük ölçüde yerine getirmemiş olmasıdır. Bianca Benvenuti'nin de belirttiği gibi:

“AB bu dönüşümden faydalanarak ‘Avrupa Kalesi’ni güçlendirmeyi, Türkiye’yi ise ‘Avrupa Muhafızı’ yapmayı hedeflemiştir.”²⁰⁸

Bu tür bir durum iki taraf arasındaki ilişkileri güvenilmez ve istikrarsız hale getirdi.

Dahası, bu anlaşma Birliğin önümüzdeki yıllarda Türkiye’de faydalı köklü değişiklikleri savunma kapasitesini de büyük ölçüde azaltmıştır. İnsan hakları

²⁰⁶Oğuz Güngörmez, “Türkiye’nin AB politikası 2019”, içinde **Türk Dış Politikası Yıllığı**, Ed. Burhanettin Duran, Kemal İnât, Mustafa Caner, İstanbul, SETA Yayınları, 2020, s.238

²⁰⁷Amanda Gray Meral, “Learning the lessons from the EU-Turkey deal: Europe’s renewed test”, <https://odi.org/en/insights/learning-the-lessons-from-the-euturkey-deal-europes-renewed-test/>, (Erişim Tarihi: 30 Mart 2024)

²⁰⁸Oğuz Kaan Özalp, “A failed negotiation?: A closer look on the EU-Turkey deal of 2016”, **Journal of International Relations and Political Science Studies**, Cilt 8, Sayı 2, s.6-7, **Akt.** Bianca Benvenuti, “The Migration Paradox and EU-Turkey relations”, (Çevrimiçi), <https://www.iai.it/sites/default/files/iaiw1705.pdf>, s.3, 30 Mart 2024.

savunucuları ve bazı üye devletlerin kanun koyucuları, bu olaylar ışığında anlaşmayı ahlaksız ve hukuksuz olarak eleştirmiştir.²⁰⁹ Fakat Anlaşma, Geri Kabul Anlaşmalarının²¹⁰ tam olarak uygulanması karşılığında Türkiye'ye vize serbestisi elde etmesi için önemli bir şans vermiştir. Türk tarafındaki yetkililer sık sık AB'yi, diğer tüm aday ülkeler bunu yapmış olmasına rağmen vize serbestisi vermeyerek ülkelere haksızlık etmekle suçladılar.²¹¹ Halkın mültecilere karşı artan düşmanlığı ve Avrupa'nın yeterince çaba göstermediğine dair artan hissiyatı ışığında, Türkiye'nin siyasi iradesi de erozyona uğramıştır. Türkiye şu anda 4 milyona yakın Suriyeli ile dünyada en fazla mülteciye ev sahipliği yapan ülke konumundadır.²¹² Türkiye'ye yönelik bu tutum, iki taraf arasındaki ilişkilerin seyrini, mevcut durumun sorumluluğunun sürekli olarak birinden diğerine geçtiği ve nihayetinde her ikisinde de müzakere sürecini etkilediği noktaya kadar değiştirdi.

Müzakere sürecini zorlaştıran bir diğer konu da on yıllardır çözülemeyen Kıbrıs sorundur. Kırk yılı aşkın bir süredir devam eden bu çatışma, İsrail-Filistin sorunundan sonra Orta Doğu'daki en uzun süreli ikinci anlaşmazlıktır ve hala çözülmeyi beklemektedir.²¹³ Türkiye ile Kıbrıs arasındaki anlaşmazlığa bir çözüm bulunamaması en çok Türkiye'nin AB ile müzakerelerine zarar vermektedir. Türkiye, 2005 yılında adaylık statüsü kazanmasının ardından Temmuz 2005'te Gümrük Birliği Anlaşması'nın GKRY'nin de dahil olduğu yeni katılım ülkelerini kapsayacak şekilde genişletilmesine ilişkin Ek Protokol'ü imzalamayı kabul etmiştir. Ancak Türkiye, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nden gelen uçak seferlerinin liman ve havaalanlarını kullanmasına izin vermeyi reddetti. Türkiye, imzaladığı ve Gümrük Birliği'ni 10 üyeyi daha kapsayacak şekilde genişleten sözleşme nedeniyle GKRY'nin tanınmadığını

²⁰⁹ Lisa Haferlach ve Dilek Kurban, "Lessons learnt from the EU-Turkey refugee agreement in guiding EU migration partnership with origin and transit countries", **Global Policy**, Cilt 8, s. 85

*Türkiye ile Avrupa Birliği arasında vize serbestisine ilişkin Geri Kabul Anlaşması 16 Aralık 2013 tarihinde Ankara'da düzenlenen imza töreniyle imzalandı, ayrıntılı bilgi için bkz., <https://www.mfa.gov.tr/turkey-and-the-european-union-have-launched-a-dialogue-on-visa-liberalisation-and-signed-the-readmission-agreement.en.mfa>

²¹¹ Kaan Özalp, **a.g.e.**, s.12

²¹² Gray Meral, **a.g.e.**

²¹³ Muzaffer Ercan Yılmaz, "Capturing the Complexity of the Cyprus Conflict", **Turkish Journal of Politics**, Cilt 1, Sayı 1, s.6

söyledi.²¹⁴ Bu yaklaşım, Konsey'in Kıbrıs meselesi nedeniyle 8 faslı bloke etmesi ve aynı zamanda Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin tek taraflı iradesi nedeniyle 6 faslın bloke edilmesi şeklinde yansımıştır.²¹⁵

Türkiye'nin müzakere sürecini baltalamak için bu anlaşmazlığı AB'ye karşı bir koz olarak kullanan Yunanistan'ın yaklaşımı durumu daha da karmaşık hale getirmektedir. Bu anlaşmazlık için muhtemelen diplomatik bir yaklaşımdan daha fazlasına ihtiyaç duyulacaktır. Uzlaşmanın sağlanabilmesi için her iki tarafın da ortak bir zemin bulması gerekmektedir. Birleşmiş Milletler tarafından önerilen ve iki devletli bir federasyon kurulmasını öngören Annan Planı bu yönde atılmış bir adımdı ancak ne maalesef 2004 referandumunda Kıbrıslı Rumların çoğunlukla karşı çıkması nedeniyle başarısızlıkla sonuçlandı.

Türkiye'nin Avrupa'daki en parlak dönemini 1999 yılında Helsinki'deki Avrupa Konseyi'nin kararıyla adaylık statüsü aldıktan sonra yaşadığı kesinlikle söylenebilir. Konsey tarafından Kopenhag kriterlerinin bir parçası olarak belirlenen şartlar, idam cezasını kaldırılmasının yanı sıra azınlıklara ve etnik gruplara daha fazla siyasi ve kültürel hak tanınması da dahil olmak üzere piyasa ekonomisiyle uyumlu düzenlemeleri temsil eden uyum reformları ve yasalar şeklinde başarıyla uygulanmıştır.²¹⁶ Bu dönemden sonra ise ilişkiler daha önce de belirtildiği gibi birçok faktor nedeniyle azalmaya başladı. Öyle görünüyor ki bugün, 2024 yılında, Avrupa Birliği ve Türkiye arasındaki ilişkileri etkileyen çok daha fazla konu var. Bu konulardan biri de ülkedeki siyasi gelişmeler ve değişimlerle ilgilidir ve Avrupa Komisyonu'nun ülkenin ilerlemesine ilişkin raporlarında gözlemlenebilir.

Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Komisyonu tarafından yayınlanan raporlarda Türkiye'ye yönelik karamsar ton önceki yıllara kıyasla değişmemiştir. AB'nin bu bakış açısının temel gerekçelerinden biri, Türkiye'nin Avrupa değerlerinden uzaklaştığı

²¹⁴ Yunus Emre Karaca, Osman Karacan, Fatih Yaşar, "An Evaluation of the Impact of Cyprus Issue on Turkey-EU Relations", **Quatrade Journal of Complex Systems in Social Sciences**, Cilt 4, Sayı 2, s.57

²¹⁵ Filiz Cicioğlu, "Türkiye'nin Avrupa Birliği politikası 2022", içinde **Türk Dış Politikası Yılığ**, Ed. Burhanettin Duran, Kemal İnât, Mustafa Caner, İstanbul, SETA Yayınları, 2023, s.209

²¹⁶ Cenk Saraçoğlu, "Avrupa Birliği: büyük krizden önce son çıkış umudu", içinde **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat**, Haz. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu, İstanbul, Yordam Kitap, 2022, s.840

yönündeki değerlendirmesidir.²¹⁷ Avrupa Komisyonu'nun 2023 Raporu göz önünde bulundurulduğunda, Komisyon'un vardığı sonuçlar ışığında bir önceki açıklama kolaylıkla gerekçelendirilebilir.

Rapor, Türkiye'nin demokratik gerilemesinin çok görünür olduğunu, anayasal yapının gücü cumhurbaşkanlığı düzeyinde merkezileştiren doğasının demokratik kurumların işleyişinde özellikle belirgin hale geldiğini belirtmektedir. Ayrıca, önceki yıllarda olduğu gibi, birçok reform girişimine rağmen, yargı sisteminin hala yapısal kusurlara sahip olduğu ve sivil toplum kuruluşlarının kısıtlı alanlarda faaliyet göstermeleri için artan bir baskı altında oldukları, ancak yine de seslerini duyurmaya ve sivil hayata aktif olarak katılmaya devam ettikleri belirtilmektedir. Aynı zamanda, Türkiye'de yargının hala gelişme aşamasında olduğu ve kamu yönetimi, mali yönetim ve yolsuzluğun önlenmesi ile ilgili konuların ele alınmasında siyasi irade eksikliğinin devam ettiği belirtilmiştir. Organize suçlarla mücadele konusunda ise raporda, AB Üye Devletleri ve komşu ülkelerle artan sayıda ortak operasyona katılım yoluyla operasyonel düzeyde bazı ilerlemeler kaydedildiği, ancak temel zorluklardan birinin ülkenin AB direktifleriyle sadece kısmen uyumlu olan yasal çerçeveleri olduğu ve bu durumun katılımın karşılanmasında devam eden zorluklara işaret ettiği açıkça belirtilmiştir.²¹⁸

Hukukun üstünlüğü söz konusu olduğunda, Komisyon raporunun ayrıntılı özetinde Türkiye'nin bu alanda AB müktesebatını ve Avrupa Değerlerini tam olarak uygulaması gerektiği vurgulanmıştır. Ancak aynı zamanda, Türkiye'deki yasal çerçevenin insan hakları ve temel özgürlüklerin korunması için genel güvenceler sağladığı, ancak mevzuatın ve uygulamanın Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) kararları tarafından belirlenen standartlarla uyumlu hale getirilmesi için önemli düzenlemelere ihtiyaç duyulduğu belirtilmektedir - ki bu yeni bir şey değildir, zira daha önceki yıllarda da aynı hususlar tavsiye edilmiştir. Bunun yanında gazetecilerin, yazarların, avukatların, akademisyenlerin ve insan hakları savunucularının faaliyetlerine yönelik devam eden

²¹⁷ Cicioğlu, **a.g.e.**, s.210

²¹⁸ European Commission, "Türkiye 2023 Report", (Çevrimiçi), https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-11/SWD_2023_696%20T%C3%BCrkiye%20report.pdf, s.4-6, 30 Mart 2024.

kısıtlamaların bu kişilerin özgürlüklerini kullanmalarını engellediği de yinelendi. Göç ve iltica politikasına ilişkin anlaşma ışığında, AB-Türkiye Bildirisi işbirliğinin ana çerçevesini oluşturmaya devam etmektedir, ancak Türkiye bazı ilerlemeler kaydetmiştir. Türkiye'nin dünyanın en büyük mülteci nüfuslarından birine ev sahipliği yapma çabaları kayda değerdir; AB'nin mülteciler için ayırdığı yaklaşık 10 milyar Avro'luk ödeneğin yaklaşık 7 milyar Avro'luk kısmı Eylül 2023'e kadar ödenmiştir.²¹⁹ Diğer taraftan AB, Türk vatandaşları için vize serbestisi konusunda hala sessizliğini koruyor ki bu da muhtemelen müzakere süreci ve iki taraf arasındaki ilişkiler üzerinde gelecekte etkili olacak.

Bu noktada, raporun Türkiye'nin AB ile ilişkilerinin önemli bir boyutu olan dış politikada önemli bir rol oynadığına dikkat çektiğini belirtmek gerekir. Örneğin, Türkiye Ukrayna ve Rusya arasındaki görüşmeleri kolaylaştırmaya ve gerginliği azaltarak ateşkes sağlamaya çalışmıştır. Dahası, Ekim 2023'te Hamas'ın İsrail'e yönelik saldırıları karşısında Türkiye bunları terörizm olarak kınamak yerine İsrail'in tepkisini eleştirmiş, her iki tarafta da sivillerin hayatını savunmuş ve hatta İsrail ile Hamas arasında arabuluculuk yapmayı teklif etmiştir. 2023 yılı da istisna değildi ve Kıbrıs'la ilgili bir konunun altı çizilerek, devam eden gerginliklere rağmen Türkiye'nin Kıbrıs Cumhuriyeti'ni tanımayı reddettiği ve BM Güvenlik Konseyi Kararlarının aksine Kıbrıs'ta iki devletli bir çözümü sürekli olarak savunduğu vurgulandı. Şubat 2023'te Türkiye'de meydana gelen yıkıcı depremlerin ardından Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkilerin önemli ölçüde iyileştiği de kaydedilmiştir. Son olarak, ekonomik boyuttan bahsedecek olursak, Türk ekonomisi oldukça ilerlemiştir, ancak para politikası ve düzenleyici ortamdaki kusurlar nedeniyle piyasanın işleyişine ilişkin endişeler devam etmektedir. Türkiye hazırlıklı olduğunu göstermekle birlikte, AB içindeki rekabetçi baskıların üstesinden gelme konusundaki ilerleme sınırlı kalmıştır.²²⁰

Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki ilişkiler hiçbir zaman bugünkü kadar karmaşık ve zor olmamıştı. İç sorunlar da en az dış sorunlar kadar durumu karmaşıktırıyor. 1999-2005 yılları arasındaki dönemde Avrupa Birliği'nin

²¹⁹ European Commission, **a.e.**, s.6-7

²²⁰ European Commission, **a.e.**, s.8-9

koşulsallığı devlette ve tüm müzakere sürecinde önemli bir rol oynamayı başardı, ancak bu dönemden sonra işler çok daha karmaşık hale geldi. Kıbrıs krizi gibi dış faktörler müzakere sürecinin durgunlaşmasına katkıda bulunduğu kadar, Avrupa Komisyonu'nun raporlarında da görülebileceği gibi, siyasi ve sosyal iç koşullar da bunda rol oynamıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, 1999-2005 yılları arasındaki dönem, AB'nin sergilediği koşulluluk aracılığıyla Türk siyasi süreci ve tüm toplum üzerinde gerçekten etkili olmuştur. Fakat William Chislett'in de belirttiği gibi:

“AB koşulluğu (havuç ve sopa kullanımı) 1999-2005 yılları arasında Türkiye'nin aday ülke olmak için kendini şekillendirmesi ve bunu yapmak için teşvik görmesi nedeniyle etkili olmuştur, ancak AB'nin artık herhangi bir kaldırıcı yoktur. Zira katılım sürecinin sonunda bir ödül (AB'ye tam üyelik) alacağı kesin değildir.”²²¹

Her iki tarafın da süreci kendilerinin bloke ettiği ve ancak karşılıklı çabalar, uzlaşma arayışları ve aktif diplomasi yoluyla tıkanan entegrasyonların açılabilceği açıktır.

Müzakerelerin ilk yıllarında AB'nin Türkiye'nin önüne koyduğu koşulluluğun, uyum paketleri örneğinde de görülebileceği gibi, Türkiye'nin o zamana kadar uygulamadığı değerlerini ve ideallerini yerleştirmek için mükemmel bir mekanizma olduğunu belirtmek önemlidir. Ancak, gerekli olan siyasi irade, böyle yeni bir ortam yaratabilir ve bu arada Avrupa Komisyonu'nun Türkiye ile müzakere sürecinde tartışmalı olarak kabul ettiği tüm sorunları aşamalı olarak çözebilir.

Siyasi koşullar ve uluslararası sahnedeki değişiklikler değişkendir ve ortak bir hedefe ulaşmak için genellikle uzlaşma ve tavizlere ihtiyaç duyulur. Entegrasyon süreci ne kadar zor olursa olsun Avrupa'yı Türkiye'nin yanında tutacak olan şey muhtemelen Türkiye'nin jeopolitik konumu, ekonomik potansiyeli ve Orta Doğu ile

²²¹ William Chislett, “Turkey's 10 years of EU accession negotiations: no end in sight”, **Working Paper 14/2015**, s.6

Avrupa arasında bir barış ve istikrar kaldıracı olma kabiliyetidir. Müzakereler ve sürecin kendisi, halihazırda da görüldüğü gibi, kesinlikle zor olmaya devam edecektir, ancak Avrupa Birliği, en azından bir ortak ve daha sonra da potansiyel bir AB üyesi olarak Türkiye'yi bırakmayı göze alamaz.

3.2.2 Karadağ

2012 yılından bu yana, Karadağ'ın AB ile yürüttüğü müzakere süreci oldukça dinamik ve reform odaklı olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Karadağ, Türkiye ile birlikte, Birliğe üyelik için en uzun süredir müzakere yürüten ülkelerden biridir. Karadağ ile Avrupa sistemlerini tamamen uyumlu hale getirmek için yapılması gereken işlerin miktarı göz önüne alındığında, bu kesinlikle basit bir süreç değildir. Bunun dışında, AB'nin koşulluluk politikası aracılığıyla Karadağ'daki demokratikleşme ve demokratik konsolidasyon süreci üzerinde çok önemli bir rolü ve dönüştürücü etkisi olduğunu belirtmek gerekir.²²² Bu açıkça, sürecin günümüze kadar devam etmiş olmasından ve bu bölümde daha önce bahsedilen reformların birçoğunu gerçekleştirmiş olmasından anlaşılmaktadır.

N. Piers Ludlow, genişlemenin 1950'lerde başlayan ilk Avrupa projesinin bir parçası olmadığını, ancak AB'nin en önemli ve başarılı politikalarından biri haline geldiğini açıklıyor.²²³ Bu itibarla, Karadağ da dahil olmak üzere Batı Balkan ülkeleri, ekonomik yeniden yapılanmayı hızlandırmak, karşılıklı ilişkileri geliştirmek ve kamu yönetiminde demokratik sistemi güçlendirmek amacıyla Avrupa Birliği'ne daha yakın olmak istemektedir.²²⁴ Bu süre içerisinde müzakere süreci sadece Karadağ için değil tüm Balkan ülkeleri için çok yavaş ilerlemiştir. Bu bağlamda, müzakere sürecini hızlandırmak için yeni müzakere metodolojisinin benimsenmesi gerekmiştir ki bu da

²²² Nikoleta Đukanović, "Democratization and Europeanization in Montenegro – Towards 'Defective Democracy'", içinde **The Europeanization of Montenegro – A Western Balkan Country and its Neighbourhood in Europe and the Global World**, Ed. Adam Bence Balazs, Baden-Baden, Nomos Verlagsgesellschaft, 2022, s.215, Akt. Heather Grabbe, **The EU's Transformative Power, Europeanization through Conditionality in Central and Eastern Europe**, Basingstoke, Palgrave, 2006, s.10

²²³ Emilia Nicoleta Schiop, "The Accession Negotiation Chapters Between Montenegro And The European Union", **Analele Universității din Oradea. Relații Internationale și Studii Europene (RISE)**, Cilt 13, Sayı 13, s.71

²²⁴ Schiop, **a.e.**, s.70

Avrupa Birliği ve kurumlarının kendilerini Batı Balkanlar bölgesine daha fazla adamak için yeni bir siyasi irade gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Bu kesinlikle sürecin ihtiyacı olan şeydir ve bölge için yeni bir başlangıçtır.²²⁵

Yeni metodoloji nedeniyle müzakere süreci artık yeni dinamiklere sahip olsa da, yapılması gereken çok sayıda işin olması sürecin hala yavaş ilerlemesine neden olmaktadır. Karadağ, AB ile 33 müzakere faslının tamamını açmış olmasına rağmen, bu fasılları kapatmak için Karadağ sistemini AB ile uyumlu hale getirecek kapsamlı reform ve politikaları uygulamaya koyma konusunda hala yapması gereken işler bulunmaktadır.

Şubat 2020’de Karadağ, İBAR (Interim Benchmark Assessment Report - Geçici Kriter Değerlendirme Raporu) elde edilene kadar hiçbir faslın geçici olarak kapatılamayacağı yeni bir müzakere metodolojisini kabul etti. Bu minvalde, şu anda Karadağ müzakere süreci için kilit önem taşıyan husus, aday ülkenin 23. Adalet ve Temel Haklar ile 24. Adalet, Özgürlük ve Güvenlik fasıllarındaki geçici kriterlerin ne kadar yerine getirdiğinin değerlendirilmesini temsil eden İBAR’ın elde edilmesidir. Bu kriterin başarılması, ülkenin hukukun üstünlüğü ve yargı alanında ilerleme kaydettiğinin ve tam üyelik yolunda AB standartlarına uyumun bir sonraki aşamasına hazır olduğunun göstergesidir. Karadağ ancak nihai kriterleri yerine getirerek ve diğer fasılları kapatarak müzakerelerin sonunu temsil edecek olan 23. ve 24. fasılları kapatabilecektir.²²⁶ Bu bölümün başında da belirtildiği üzere, Avrupa Komisyonu’ndan bu raporun gelmesi, müzakerelerin bir aşamasının tamamlanması ve ülkenin belirli bir uyum düzeyine ulaştığının ‘tanınması’ ve böylece müzakerelerin son aşamasına geçilmesi anlamına gelmektedir; ancak bu hedefe ulaşmak için önemli bir siyasi iradeye ihtiyaç olduğu da gözden kaçırılmamalıdır.

Öte yandan, Avrupa Komisyonu 2023 raporunda Karadağ’ın İstikrar ve Ortaklık Süreci’ne aktif olarak katıldığını ve İstikrar ve Ortaklık Anlaşması (Stabilization and Association Agreement – SAA) kapsamındaki yükümlölüklerini

²²⁵ Dragan Tilev, v.d., **The European Union New Methodology and its long-term impact on accession negotiations**, Üsküp, Institute for Democracy “Societas Civilis”, 2021, s.26

²²⁶ Lela Šćepanović, “Šta je IBAR koji Crna Gora oćekuje u junu, (Çevrimiçi), <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-ibar-juni-mjerila-eu/32879932.html>, 23 Nisan 2024.

yerine getirmeye kararlı olduğunu belirtmiştir. Karadağ, AB ile düzenli siyasi ve ekonomik diyalog yoluyla, AB standartlarına uyum sağlamayı ve ekonomik reformları teşvik etmeyi amaçlayan çeşitli komitelere ve bakanlık diyaloglarına katılmaktadır. AB'nin ortak dış ve güvenlik politikasına tam olarak uymakta ve AB kriz yönetimi misyonlarına katkıda bulunmaktadır. Vize serbestisi 2009'dan beri yürürlüktedir ve reformların izlenmesi devam etmektedir. Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı (IPA III) ve diğer programlar aracılığıyla sağlanan mali destek, Karadağ'ın sınır yönetimini, kamu yönetimi reformunu ve müktesebata uyumunu desteklemektedir. Ayrıca, Karadağ, Enerji Destek Paketi'nden yararlanmakta ve sosyal, ekonomik ve çevresel kalkınmayı teşvik etmenin yanında hibrit tehditlere karşı dayanıklılığı güçlendirmeyi amaçlayan AB fonları tarafından desteklenen sınır ötesi işbirliği ve bölgesel stratejilere katılmaktadır.²²⁷ Bu aslında Karadağ'ın, sayısız faydayı beraberinde getiren Birliğe tam üyeliğe yaklaşmak amacıyla müzakere sürecinde aktif olma isteğini göstermektedir.

Elbette Karadağ'ın AB üyeliğinden hem ülke hem de vatandaşlar açısından ekonomik fayda sağlayacak olması da bu avantajlardan biri olarak dikkate alınmalıdır. AB genişlemesi durumunda, yeni üyeler AB'deki en yüksek ekonomik entegrasyon aşamasına girecektir. Buna Gümrük Birliği, Tek Pazar ve Ekonomik ve Para Birliği de dahildir.²²⁸ Bu, Karadağ vatandaşlarının en gelişmiş Avrupa ülkelerinin yaşam standartlarını hissetmeleri için büyük bir fırsattır ve ülke ekonomisini yepyeni bir düzeye çıkaracaktır. Belki de bu ifadeyi karşılayan en iyi göstergelerden biri AB üyesi Slovenya örneğinde gözlemlenebilir. Slovenya, Orta ve Doğu Avrupa'daki dönüşüm sürecinde benzersiz bir vaka olarak kabul edilebilir. Bunlardan biri, Slovenya'nın AB ortalamasının yaklaşık yüzde 70'i olan kişi başına düşen GSYİH ile ölçüldüğü üzere bölgedeki en gelişmiş ülke olması ve olmaya devam etmesidir. Diğerleri ise, diğer bazı göstergelere göre Slovenya'nın geçişi yönetmek ve AB ülkelerini hem nicelik hem de nitelik olarak hızla yakalamak için en umut verici başlangıç koşullarına sahip

²²⁷ European Commission, **a.g.e.**, s.134-135

²²⁸ Fritz Breuss, "Benefits and dangers of EU enlargement ", **Empirica** , Cilt 29, 2002, s.248

olmasıdır.²²⁹ Bunun yanında, bu faydalar arasında elbette artan siyasi nüfuz, güçlenen demokrasi ve hukukun üstünlüğü, barış ve istikrar, sosyal ve kültürel değişim, güvenlik ve savunma işbirliği ile çevrenin korunması ve sürdürülebilirlik gibi çok sayıda başka fayda da bulunmaktadır. Bu aday ülkelerin tüm alanlarını etkileyen ve daha sonra, ülke Avrupa Birliği'nin güçlü dönüştürücü rolünü temsil eden Birliğe üye olduktan sonra bile, koşulluluğun kullandığı aynı mekanizmalar yoluyla onları geliştiren AB koşulluluğunun eseridir.

Hiç şüphesiz Karadağ, Avrupa entegrasyonu sürecinde mevcut lider konumundadır. 33 müzakere faslının tamamının açık olmasıyla birlikte, Brüksel'e hiç bu kadar yakın olunmadığı görülüyor. Ancak, bu yola giden süreç oldukça zorlu ve meşakkatli. Sürecin 12 yıldır devam etmesi ve AB'nin devasa sistemiyle politika ve reformları uyumlaştırmanın zorluğu, bu durumu doğrulamaktadır. Ayrıca, sorun sadece uyumlaştırma değil; süreci tereddüt etmeden yürütecek sürekli ve güçlü bir siyasi irade gerekmektedir.

Sosyalist Demokrat Parti'nin 30 yıl süren rejiminin çöküşünden sonra, süreç bir miktar yavaşlamış olsa da, hala hareket halindedir. Bu durum, genellikle uzlaşma sağlayamayan iktidar koalisyonlarının heterojen yapısından da anlaşılmaktadır. Ancak süreç, hala aktif bir şekilde devam etmektedir ve AB Komisyonu'nun İlerleme Raporu'ndaki (İBAR) beklentiyi doğrulayarak, Karadağ'ın müzakerelerin sonlandırılmasına doğru ilerlediğini göstermektedir.

Kesin olan bir şey varsa, o da kamuoyunun Avrupa'ya yönelmiş olması ve birçok ulusal ve dış politika önceliğinin bu baskı altında şekillenmesidir. Bu durum, dış politikanın ana hedefi olarak Avrupa Birliği'ni de kapsamaktadır ve Karadağ'ın AB'den başka bir alternatifi olmadığını teyit etmektedir.

²²⁹András Inotai ve Peter Stanovnik, "EU Membership: Rationale, Costs, and Benefits", içinde **Slovenia From Yugoslavia to the European Union**, Ed. Mojmir Mrak, Matija Rojec ve Carlos Silva-Jáuregui, Washington, The World Bank, 2004, s.354

3.3 Alınan Dersler Ve AB Koşulluluğunun Her İki Ülkedeki Etkileri

Avrupa Birliği'ne katılmak isteyen ülkelerde, AB'nin koşulluluğunun olumlu gelişmeler için çok etkili bir katalizör olduğu görülmüştür. Bu durum, vatandaşların yaşam standartlarını yükselten reform ve politikaların benimsenmesinin koşulluk politikası sayesinde mümkün olduğu Türkiye ve Karadağ örnekleriyle kanıtlanmıştır. Müzakerelerin başlamasından önceki yıllarda meydana gelen gelişmelerin, her ne kadar süreç durgunlaşsa da, o dönemde Türkiye'nin siyasi hayatında belirgin bir reform ve canlanma yarattığı gerçeği tartışılmaz. Karadağ'da süreç hala devam etmekte ve çeşitli salınımlarla karakterize edilmektedir. Ülkenin son zamanlarda yaşadığı siyasi değişimlere rağmen, ilerleme belirgindir. Avrupa sistemiyle uyumlu değişikliklere ilişkin çalışmaların hızı biraz mütevazı olsa da, tüm müzakere fasıllarının açılmasıyla sürecin dinamizmi gözle görülür bir şekilde devam etmektedir.

Bununla birlikte bir de Türkiye meselesi vardır. Belirgin bir Avrupa ülkesi olmamasına rağmen, 1960'larda entegrasyon sürecine kabul edilmesi daha çok siyasi mülahazalarla gerçekleşmiş ve Soğuk Savaş sırasında ABD'nin stratejik çıkarları da bunda rol oynamıştır. Avrupa'nın tereddütleri, Türkiye'nin adaylığının reddedildiği 1990'larda ve katılım müzakerelerinin başladığı son zamanlarda daha da belirginleşti. Çok uzun bir süre boyunca "çok büyük, çok fakir ve çok Müslüman" ifadesi Türkiye'nin kabul edilmesine yönelik başlıca itirazları özetlemek için kullanıldı.²³⁰ Avrupa ülkelerinin Türkiye'ye bakışının büyük ölçüde Osmanlı mirasına dayandığı söylenebilir; ancak çoğu Avrupa ülkesinin uzun imparatorluk tarihleri boyunca aynı büyük güçler olduğu göz önünde bulundurulduğunda, ülkenin imparatorluk geçmişine dayanarak böyle bir karar vermenin ana faktör olmaması gerekir. Dahası, Soğuk Savaş'ın 1989'da aniden sona ermesiyle birlikte Türkiye'nin Avrupa için göreceli "değerini" birincil önemden ikincil öneme indiren ve yeniden değerlendiren AB yetkilileri tarafından Türkiye "yeni, birleşik" Avrupa'nın ceperine itilmiştir. Ankara Anlaşması'nın hükümleri nihayet 1995 yılında AB ve Türkiye'nin Gümrük Birliği'ni kurmasıyla yerine getirilmiş olsa da, Türkiye'nin 1987 yılında AB'ye yaptığı tam

²³⁰ Tamás Szigetvári, "EU-Turkey Relations: Changing Approaches", *Roman Journal of European Affairs*, Cilt 14, Sayı 1, 2014, s.36

üyelik başvurusu reddedildi ve sonraki on yıl boyunca iki ülke arasındaki siyasi ilişkiler, Türkiye'nin insan hakları ortamı da dahil olmak üzere çeşitli konular nedeniyle kötüleşti.²³¹

Yunanistan, Kıbrıs ve benzer bazı üye devletlerle çözülmemiş sorunlar gibi dış değişkenler de Türkiye'nin müzakerelerini etkilemektedir. Türkiye'deki siyasi elitlerin, diğer hususların yanı sıra, AB'ye katılmanın kestirme bir yol olmadığını öğrenmeleri gerekmektedir. Avrupa Birliği'nin temelini, tüm üye adayları için eşit derecede geçerli olan reddedilemez ilke ve değerler oluşturmaktadır. Avrupa değerlerine kabul edilebilir bir düzeyde uyum sağlamak için büyük bir çalışma ve özveri gerekmektedir. Aynı zamanda, eğer Türkiye gerçekten AB'nin bir parçası olmak istiyorsa, müzakere sürecinde doğrudan veto hakkına sahip olan ülkelere birçok taviz verilmelidir. Pratik anlamda, Türkiye, Avrupa mevzuat çerçevesi ile "uyum paketleri" aşaması boyunca AB entegrasyonu için olağanüstü bir siyasi güç ve kararlılık göstermiştir. Karadağ ile kıyaslandığında Türkiye'nin kurumsal ve siyasi sistemi son derece güçlüdür ve AB'nin kendisinden isteyeceği her türlü talebi karşılayabilecek kapasitededir. Gelişmiş ağ ve kapasiteleri, modern çağda tüm müzakere sürecini kayda değer bir hız ve hacimle yürütmesini sağlamaktadır. Ancak aynı zamanda, AB yetkilileri AB hukukuna uymaya devam etse bile AB'ye karşı dönebilecek en üst siyasi düzeyde bir sorun var. AB reformculara yol gösterme ve onları destekleme konusunda güçlüdür, ancak ulus temelli popülizm iç siyasete hakim olduğunda zayıftır.²³² Türkiye'nin müzakere sürecinde karşılaştığı iç ve dış sorunların yanı sıra, bu durum 2005'ten sonra da bir yerlerde geçerliydi. Basitçe ifade etmek gerekirse, AB ve Türkiye karşılıklı yanlış anlamalar nedeniyle yollarını ayırmaya başladıktan sonra, süreç bir noktada durdu çünkü AB ulus temelli popülizmle başa çıkacak kadar güçlü değildi.

Karadağ söz konusu olduğunda, koşullandırma politikası mekanizmalarının, geçiş sürecinden geçen ve günlük yaşamda Avrupa ideallerini ve değerlerini başarılı

²³¹ Ali Tekin, "Future of Turkey-EU relations: a civilization discourse", *Futures*, Cilt 37, Sayı 4, 2005, s.287-288

²³² Heather Grabbe, "Six lessons of enlargement ten years on: the EU's transformative power in retrospect and prospect", *Journal of Common Market Studies*, Sayı 52, 2014, s.6

bir şekilde kabul eden bir toplumu şekillendirmede çok etkili ve çok güçlü olduğu kanıtlanmıştır. Daha önce de belirtildiği üzere, 33 müzakere faslının tamamının açık olması ve müzakerelerin AB üyeliği nihai sonucuyla sonlandırılması amacıyla reformların uygulanıyor olması da bunu göstermektedir. Görünüşe göre 90'lı yıllarda kanlı savaşlarla harap olmuş Balkan devletleri bile AB koşulluluk politikasından başarılı bir şekilde etkilenmiş ve kendilerine refah ve daha güvenli bir gelecek getiren bir Avrupalılaşıma yoluna girebilmişlerdir. Bu durum Hırvatistan örneğinde kolayca görülebilir.

2013 AB genişlemesi pek çok açıdan tarihi bir olaydı: Hırvatistan, AB'ye katılan ikinci eski Yugoslav ülkesi ve 1990'lardaki korkunç çatışmalara yoğun bir şekilde dahil olduktan sonra AB'ye katılan ilk ülke oldu ve bölgenin geri kalan ülkelerine gerçekten de Birliğe üye olabilecekleri umundu verdi.²³³ Dahası, Bosna Hersek'in bile Mart 2024'te AB ile katılım müzakerelerine resmen başlamış olması²³⁴, Balkan ülkelerinin kötü geçmişi geride bırakmaları için gerçekten umut veriyor. Bu yeni bir yaklaşım ve Balkan ülkelerinin bölgeyi kontrolleri dışında etkileyen birçok etkiyle baş başa bırakılamayacağına dair Avrupa'da alınan bir ders olarak görülebilir. Avrupalı politika yapıcılar, Avrupa'nın Batı Balkanlar'a daha fazla müdahil olmasının etno-politik çatışmaların yönetimi üzerinde olumlu ve uzun süreli etkileri olabileceğine inanmaktadır.²³⁵ Bu, Avrupa'nın biraz geç öğrendiği bir ders gibi görünse de Karadağ ve Balkanlar için en iyi hedef olduğu konusunda da bir tür derstir. AB Balkanlar bölgesine daha fazla ilgi göstermeye başladığından beri, bugün bile bu bölgede 90'lı yıllarda olduğu gibi büyük çatışmalar yaşanmıyor. Elbette Kosova ve Sırbistan'da olduğu gibi çözülmemiş sorunlar var ve ne yazık ki somut bir çözüm yok, ancak bunlar bile uluslararası kurumların himayesinde diyalog yoluyla çözülüyor. 1990'larda Karadağ, o zamanki liderlerinin Avrupa yanlısı söylemleri ve böyle bir ortamdan ne pahasına olursa olsun sağlam çıkma arzuları sayesinde savaştan

²³³ Grabbe, a.e., s.2

²³⁴ European Commission, 'Commission proposes to open EU accession negotiations with Bosnia and Herzegovina and updates on progress made by Ukraine and Moldova', (Çevrimiçi) https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/news/commission-proposes-open-eu-accession-negotiations-bosnia-and-herzegovina-and-updates-progress-made-2024-03-12_en, 26 Nisan 2024.

²³⁵ Roberto Belloni, "European Integration and the Western Balkans: lessons, prospects and obstacles", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Cilt 11, Sayı 3, 2009, s.2

etkilenmedi. Öyle görünüyor ki bu Karadağ'ın uzun zaman önce öğrendiği ve bugün hala rehberlik ettiği bir ders.

Hem Karadağ hem de Türkiye, farklı şekillerde de olsa AB'nin koşulluluk sürecinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Karadağ'ın modernleşme çabaları, siyasi istikrarı, ekonomik büyümeyi ve Avrupa örgütleriyle daha fazla bütünleşmeyi kolaylaştıran AB standartlarına ve reformlarına olan bağlılığıyla desteklenmiştir. Ancak özellikle hukukun üstünlüğü, yolsuzluk ve demokratik yönetim konularında hala sorunlar yaşanmaktadır ve bu da değişim için ısrarlı bir kararlılığın gerekliliğini vurgulamaktadır. Benzer şekilde, Türkiye'nin AB üyeliği de ekonomik kalkınmayı, insan haklarının iyileştirilmesini ve demokratikleşmeyi teşvik ederek iç politikaları etkilemiştir. Ancak AB ile son dönemde yaşanan gerilimler ilerlemeyi durdurmuş, demokratik normların korunması ve verimli bir tartışma yürütülmesinin önemini vurgulamıştır. Sonuç olarak, Türkiye ve Karadağ'dan alınan dersler, AB koşulluluğunun karmaşıklığını ve refah, istikrar ve demokratik yönetişim gibi ortak hedeflere ulaşmak için sürekli katılım, açıklık ve değişimin önemini vurgulamaktadır.

SONUÇ

Avrupa Birliği'nin koşulluluk politikası, AB'ye katılmak isteyen aday ülkelerde toplumu yeniden şekillendirmenin etkili araçlarından biri olarak kanıtlanmıştır. Bu tez, Türkiye ve Karadağ üzerindeki AB koşulluluğunun dönüştürücü etkisini inceleyerek, her iki ülkenin de tarihsel, siyasi ve stratejik bağlamları göz önünde bulundurularak Avrupa entegrasyonu yolunda kapsamlı reformlar ve stratejik uyumlar aracılığıyla ilerlediğini göstermektedir.

Türkiye: Reformlar için AB Koşulluluğunu Kullanma

Türkiye'nin AB koşulluluğuyla ilişkisi, çeşitli sektörlerde Avrupa standartlarıyla uyumlu olacak şekilde önemli yasal ve politika reformlarının hayata geçirilmesiyle belirlenmiştir. Katılım müzakerelerinin başlamasından önce Türkiye, güçlü bir politika paketleri aracılığıyla AB'nin dönüştürücü gücünü ve Türkiye'nin güçlü kurumsal çerçevesini sergilemiştir. Zaman zaman ilerlemeyi duraklatan birçok dış ve iç zorlukla karşılaşmasına rağmen, Türkiye, çeşitli sosyal ve siyasi sorunlar arasında denge kurma potansiyelini gösteren bölgesel istikrarın güçlendirilmesinde kritik bir müttefik olarak potansiyelini ortaya koymuştur.

Tarihsel olarak, Türkiye'nin büyük bir imparatorluğun önemli bir parçası olması, ona Avrupa ve Orta Doğu'da barışı sağlama yeteneğiyle stratejik bir ortak olarak konumlanma fırsatı sunmaktadır. AB üyeliği için şu anda tam anlamıyla sınırlı olsa da, Türkiye'nin Avrupa ve Orta Doğu'daki siyasi çalkantıların ortasında barışı koruma rolü önemlidir.

Karadağ: İstikrarsızlıktan Stratejik Entegrasyona

Balkan Yarımadası'ndaki konumu nedeniyle Karadağ, tarihsel olarak istikrarsızlık dönemleri yaşamış küçük bir devlettir. Yugoslavya'nın dağılmasından Sırbistan'ın ilhakına ve 2006'da bağımsızlığını yeniden kazanmasına kadar, Karadağ her zaman daha büyük aktörlere bağımlı olmuştur. 2006'da tarihi bağımsızlığını yeniden kazandıktan sonra, Karadağ tam anlamıyla Batı'ya ve Avrupa'ya yönelmiş ve istikrar, güvenlik ve refahı sağlamak için AB üyeliğini hedeflemiştir. AB ile

müzakereleri, AB üyeliğine ulaşmak için gerekli politikaların ve reformların yolunu çizmektedir.

Karadağ'ın NATO üyeliği, güvenliğini artırmış ve Avrupa savunma yapılarıyla uyumunu sağlamış, böylece Batı Balkanlar'da barışı ve işbirliğini teşvik eden stratejik bir öneme sahip olduğunu göstermiştir. Süregelen zorluklara rağmen, Karadağ'ın yönetim, yargı ve azınlık hakları gibi alanlarda reform yapma konusundaki kararlılığı, Avrupa norm ve değerleriyle uyumunu pekiştirmiştir, böylece bölgesel istikrarı ve işbirliğini artırmıştır.

Ana Bulgular ve Stratejik Sonuçlar

- 1. AB Koşulluluğunun Etkisi:** AB koşulluluğunun uygulanması, Türkiye ve Karadağ'da yönetim, yargı ve insan hakları gibi çeşitli alanlarda reformları teşvik etmede kritik bir rol oynamıştır. Türkiye'nin müzakerelerin başlaması öncesindeki reformları, AB standartlarına uyum sağlama yolunda önemli adımlar attığını göstermiştir. Karadağ'ın AB entegrasyon süreci, bölgesel istikrarı güçlendirme amacıyla reformlara yönelik kararlılığını göstermiştir.
- 2. Stratejik Önem:** Türkiye'nin coğrafi konumu ve tarihsel etkisi, Avrupa entegrasyonunu ilerletmek ve bölgesel istikrarı sağlamak için kritik fırsatlar sunmaktadır. Karadağ'ın NATO üyeliği ve AB entegrasyonu, Batı Balkanlar'da barışı ve işbirliğini teşvik eden stratejik önemini vurgulamaktadır.
- 3. Zorluklar ve Gelecek Perspektifleri:** Hem Türkiye hem de Karadağ, demokratik yönetimi pekiştirmek, yolsuzlukla mücadele etmek ve sosyo-ekonomik eşitsizlikleri ele almak gibi zorluklarla karşı karşıyadır. Reformların etkili bir şekilde hayata geçirilmesi ve AB standartlarına uyumun sürdürülmesi, bu zorlukların üstesinden gelmek ve AB üyeliği yolunda ilerlemek için kritik öneme sahiptir.

Sonuç ve Geleceğe Bakış

AB'nin koşulluluk politikası, Türkiye ve Karadağ gibi aday ÷lkelerde reformları teşvik etmek ve toplumu dönüşt÷rmek için hayati bir mekanizma olarak ortaya çıkmıştır. Türkiye'nin tarihsel önemi ve stratejik yetenekleri, Avrupa entegrasyonunu ilerletme ve bölgesel istikrarı koruma potansiyelini göstermektedir. Karadağ'ın, bölgesel istikrar ve işbirliğini güçlendiren bir güç olarak stratejik önemi, NATO üyeliğı ve AB entegrasyonu ile desteklenmektedir.

Türkiye ve Karadağ'ın AB koşulluluğundaki başarısı, iç zorlukların üstesinden gelme, gerekli reformları hayata geçirme ve demokratik kurumları güçlendirme yeteneklerine bağılı olacaktır. Her iki ÷lkenin de AB standartlarına bağılılığı, sadece iç siyasetlerini şekillendirmekle kalmayıp aynı zamanda Avrupa'nın genel güvenliğı ve refahına katkıda bulunacaktır.

Nihayetinde, Türkiye ve Karadağ'ın AB'ye entegrasyonu, Avrupa'nın demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi değerlerini sınırlarının ötesine taşıma fırsatını temsil etmektedir. Türkiye ve Karadağ'ın AB politikalarıyla stratejik uyumları, Avrupa ve komşu bölgelerinde barış, istikrar ve işbirliğini teşvik etme potansiyelini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Açıkmeşe, Sinem Akgül: “Cycles of Europeanization in Turkey: The domestic impact of EU political conditionality”, **Revista**, Sayı 23, s.8
- Agency for Prevention of Corruption: “Agency for Prevention of Corruption”, (Çevrimiçi), <https://www.antikorupcija.me/en/about-us/about-agency/>, 15 Nisan 2024.
- Ahmed, Aijaz: “Tanzimat: A Brief outlook of Secular reforms in the Ottoman Empire”, **VFAST Transaction of Islamic Research**, Cilt 9, Sayı 2, s.25.
- Akgün, Seçil: “The emergence of tanzimat in the Ottoman Empire”, **OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Cilt 2, Sayı 2, s.2.
- Akın, Rıdvan: **Türkiye’nin siyasal gelişmeleri (1923-2018)**, İstanbul, Nora Kitap Yayınları, 2022.
- Akşin, Sina: **Turkey From Empire to Revolutionary Republic: The emergence of the Turkish Nation from 1789 to Present**, Londra, Hurst & Company, 2007.
- Ali Khan Samia Liaquat: **EU Financial Assistance to the Western Balkans: a minority-focused review of CARDS and İPA**, Birleşik Krallık, Minority Rights Group International Yayınları, 2010.

Anastakis, Othon, Bechev Dmitar:

EU Conditionality in South East Europe: Bringing Commitment to the Process, South East European Studies Programme, Oxford, 2003, s.3

Andrija Pejović, v.d:

“Vodič kroz IPA instrument za pretpristupnu pomoć 2014–2020”, Belgrad, Friedrich Ebert Stiftung, 2014, s.10.

Andrijašević, Živko:

Istorija Crne Gore, Belgrad, Službeni glasnik, 2015.

Aydın, Mustafa, Acikmese Sinem A:

“Europeanization through EU conditionality: understanding the new era in Turkish foreign policy”, **Journal of Southern Europe and the Balkans**, Cilt 9, Sayı 3, s. 269.

Aydın, Senem, Düzgit, Keyman Fuat E:

“EU-Turkey relations and the Stagnation of Turkish Democracy”, içinde der. Senem Aydın Düzgit vd., **Global Turkey in Europe – Political, Economic, and Foreign Policy Dimensions of Turkey’s Evolving Relationship with the EU**, Roma, Edizioni Nuova Cultura, 2013.

Barysch, Katinka:

“Turkey’s role in European energy security”, **CER Publications on Turkey**, Centre for European Reform, Londra, 2007.

Baykal, Sanem, Arat Tüğrul:

“AB’yle İlişkiler”, içinde der. Baskın Oran, **Türk Dış Politikası – Kurtuluş, Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar – Cilt II: 1980-2001**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2022, s.326.

Baykal, Sanem:

“AB’yle İlişkiler”, içinde **Türk Dış Politikası –Kurtuluş, Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar – Cilt III: 2001-2012**, Der. Baskın Oran, İstanbul, İletişim Yayınları, 2021, s.354.

Belloni, Roberto:

”European Integration and the Western Balkans: lessons, prospects and obstacles”, **Journal of Balkan and Near Eastern Studies**, Cilt 11, Sayı 3, 2009, s.2.

Birliği Genel Sekreterliği:

“Türkiye’de Siyasi Reform – Uyum Paketleri ve Güncel Gelişmeler”, **Türkiye - Avrupa Birliği ilişkileri Hakkında Referans Malzemesi Yayınlanması**, Ankara, 2007, s.12.

Brajović, Saša:

“Knjaz Danilo I Petrović Njegoš: Kultura sjećanja”, **Matica crnogorska**, Sayı 78, Podgoritsa, 2019, s. 134.

Breuss, Fritz:

”Benefits and dangers of EU enlargement ”, **Empirica** , Cilt 29, 2002, s.248.

Britannica:

“Nicholas I king of Montenegro”, (Çevrimiçi), <https://www.britannica.com/topic/prince-title>, 20 Nisan 2024.

CDM:

“Crna Gora nastavila da bilježi značajne rezultate u pristupanju EU”, (Çevrimiçi), <https://www.cdm.me/politika/crna-gora-nastavila-da-biljezi-znacajne-rezultate-u-pristupanju-eu/>, 16 Nisan 2024.

Cengiz, Firat:

“The Future of Democratic Reform in Turkey: Constitutional Moment or Constitutional Process?”, **Government and Opposition**, Cilt 49, Sayı 4, s.7.

Centralna Banka Crne Gore:

“Potpisan sporazum sa EBA”, (Çevrimiçi), <https://www.cbcbg.me/RePEc/javnost-rada/aktuelno/saopstenja/potpisan-sporazum-sa-eba?id=631>, 14 Nisan 2024.

Ćeranić, Jelena Pešić:

“Nova metodologija proširenja Evropske Unije-instrument za prevazilaženje umora od proširenja EU”, **Zbornik radova kopaoničke škole prirodnog prava – Slobodan Perović**, 2020, s. 438.

Cetinje.me:

“İstoriya Senata Prijestonice”, (Çevrimiçi) https://www.cetinje.me/cetinje/site_mne/public/index.php/index/artikli?id=1982, 20 Nisan 2024.

Ceylan Akman Canbilek:

“Turkish Perceptions of the European Union 2022”, (Çevrimiçi), <https://www.gmfus.org/news/turkish-perceptions-european-union-2022>, 14 Şubat 2024.

Cheterian, Vicken:

“Friend and Foe: Russia-Turkey relations before and after the war in Ukraine”, **Small Wars & Insurgencies**, Cilt 34, Sayı 7, s.1283.

Chislett, William:

“Turkey’s 10 years of EU accession negotiations: no end in sight”, **Working Paper 14/2015**, s.6.

Cicioğlu, Filiz:

“Türkiye’nin Avrupa Birliği politikası 2022”, içinde **Türk Dış Politikası Yıllığı**, Ed. Burhanettin Duran, Kemal İnât, Mustafa Caner, İstanbul, SETA Yayınları, 2023, s.209.

Council of the European Union:

“Council Conclusions On Enlargement”, (Çevrimiçi), <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-16707-2023-INIT/en/pdf>, 3 Nisan 2024., s.6.

Çarkoğlu, Ali:

“Who wants full membership? Characteristics of Turkish public support for EU membership”, **Turkish Studies**, Cilt 4, Sayı 1, s.173

Darmanovć, Srđan,

“Crna Gora – nova nezavisna država na Balkanu”, içinde **Referendum u Crnoj Gori 2006. godine**, Ed. Zlatko Vujović, Podgoritsa, Centar za monitoring CEMI, 2006.

De Mattei, Roberto:

Turkey in Europe: benefit or catastrophe, Çev. John Laughland, Leominister, England Gracewing Ltd, 2009.

Dilek, Mehmet Şerif:

“Türkiye-Karadağ İlişkileri”, içinde **Türkiye – Balkan ilişkileri**, Ed. Ayşegül Can ve Melih Duman, Konya, Eğitim Yayınevi, 2022, s.181.

Dimitrova Antoaneta:

“Compliance in the EU enlargement process: The limits of conditionality”, **European Integration online Papers**, Cilt 11, Sayı 5, s.2.

Directorate for EU Affairs:

“History of Türkiye – EU Relations”, (Çevrimiçi), https://www.ab.gov.tr/brief-history_111_en.html, 22 Ocak 2024.

Dogachan, Dagi:

“The EU-Turkey Migration Deal: Performance and Prospects”, **European Foreign Affairs**, Cilt 25, Sayı 2, s.198.

Đukanović, Dragan:

“Political and Economic Aspects Of The Regional Co-operation In The Adriatic Region”, içinde **India And Serbia And Montenegro Re-Engagement**, Ed. Charan D. Wadhva ve Vatroslav Vekarić, Yeni Delhi, A P H Publishing Corporation, 2005, s.221-222.

Đukanović, Nikoleta:

“Democratization and Europeanization in Montenegro – Towards ‘Defective Democracy’”, içinde **The Europeanization of Montenegro – A Western Balkan Country and its Neighbourhood in Europe and the Global World**, Ed. Adam Bence Balazs, Baden-Baden, Nomos Verlagsgesellschaft, 2022, s.215.

Đurović, Gordana:

“**Evropska Unija i Crna Gora: Proces pristupanja**”, Podgoritsa, EU Info Centar Podgorica, 2017.

Đurović, Gordana:

“Potentials Of The EU Pre-Accession Assistance in Financing Of Local Economic and Infrastructure Development: Experiences of Montenegro In MMF 2007-2013”, **Posebna izdanja Akademije nauka I**

- umjetnosti BIH**, Cilt 1, 2013, s.350.
- duvaR.english: ‘Montenegrin ambassador to Turkey: ‘One third of foreign companies in Montenegro are owned by Turks’, (Çevrimiçi) <https://www.duvarenglish.com/montenegrin-ambassador-to-turkey-kastratovic-one-third-of-foreign-companies-in-montenegro-are-owned-by-turks-news-60159>, 25 Nisan 2024.
- Džankić, Jelena: “Montenegro and the EU: Changing Contexts, Changing Roles”, içinde **Europe and the Post-Yugoslav Space**, Ed. Bransislav Radeljić, y.y., Routledge, 2013.
- Ete, Hatem: “Turkey’s Constitutional Referendum of 2010 and Insights for the General Elections”, (Çevrimiçi), <https://www.setav.org/en/turkey-s-constitutional-referendum-of-2010/>, 21 Mart 2024.
- Eur-Lex: ‘“Stabilization and Association process”’ (Çevrimiçi), <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/stabilisation-and-association-process.html>, 3 Nisan 2024.
- European Commission: “European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations” – Enlargement – Accession criteria, (Çevrimiçi), https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/glossary/accession-criteria_en, 19 Ocak 2024.

European Commission:

“European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations”, – Enlargement – Stabilisation and Association Process, (Çevrimiçi), https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/glossary/stabilisation-and-association-process_en, 19 Ocak 2024.

European Commission:

“Enlargement – Chapters of the acquis/negotiating chapters”, (Çevrimiçi), https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/glossary/chapters-acquis-negotiating-chapters_en, 19 Ocak 2024.

European Commission:

“Border management: EU signs status agreement with Montenegro”, (Çevrimiçi), https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_23_2764/, 16 Nisan 2024.

European Commission:

“EU – Montenegro relations”, (Çevrimiçi), https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/montenegro_en, 3 Nisan 2024.

European Commission:

“Türkiye 2023 Report”, (Çevrimiçi), https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-11/SWD_2023_696%20T%C3%BCrkiye%20report.pdf, s.4-6, 30 Mart 2024.

European Commission:

“EU-Turkey joint action plan”,
(Çevrimiçi),
https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/MEMO_15_5860, 19 Şubat 2024.

European Commission:

“Turkey-EU Positive agenda
Enhanced EU Turkey Energy
Cooperation”,
(Çevrimiçi),https://energy.ec.europa.eu/system/files/201410/2012_0622_outline_of_enhanced_cooperation_0.pdf, 19 Şubat 2024.

European Commission:

“Convergence criteria for joining”,
(Çevrimiçi), https://economy-finance.ec.europa.eu/euro/enlargement-euro-area/convergence-criteria-joining_en, 19 Ocak 2024.

European Commission:

“7. Crna Gora: Visoko
obrazovanje”, (Çevrimiçi),
<https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/me/national-education-systems/montenegro/crna-goravisoko-obrazovanje>, 14
Nisan 2024.

European Commission:

“Montenegro 2023 Report”,
Brüksel, 2023, s.78.

European Commission:

“Commission proposes to open
EU accession negotiations with
Bosnia and Herzegovina and
updates on progress made by
Ukraine and Moldova”,
(Çevrimiçi)
https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/news/commission-proposes-open-eu-accession-negotiations-bosnia-and-herzegovina-and-updates-progress-made-2024-03-12_en,
26 Nisan 2024.

European Commission:

“Overview – Instrument for Pre-accession Assistance”, (Çevrimiçi), https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/overview-instrument-pre-accession-assistance_en, 12 Nisan 2024.

European Commission:

“Rule of Law Conditionality regulation”, (Çevrimiçi), https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/eu-budget/protection-eu-budget/rule-law-conditionality-regulation_en, 19 Ocak 2024.

European Commission:

“Strategy and Reports”, (Çevrimiçi), https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/strategy-and-reports_en, 19 Ocak 2024.

European Council:

“Infographic – Where does the EU’s gas come from”, (Çevrimiçi), <https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/eu-gas-supply/>, 19 Şubat 2024.

European Council:

“EU-Turkey statement, 18 March 2016”, (Çevrimiçi), <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/03/18/eu-turkey-statement/>, 19 Şubat 2024.

European Western Balkans:

“Local opinion poll: continuous rise in support for Montenegro’s EU accession ”, (Çevrimiçi), <https://europeanwesternbalkans.com/2017/01/19/local-opinion-poll-continuous-rise-in-support-for-montenegros-eu-accession/>, 7 Nisan 2024.

Fatih Yaşar:

“An Evaluation of the Impact of Cyprus Issue on Turkey-EU Relations”, **Quantrade Journal of Complex Systems in Social Sciences**, Cilt 4, Sayı 2, s.57.

Ferrari, Heidrun,
Gardasevic, Ivana:

“Russia and Montenegro: How and Why a Centuries Old Relationship Ruptured”, **Connections**, Cilt 17, Sayı 1, 2018, s.63-64.

Gateva, Eli:

European Union Enlargement Conditionality, Londra, Palgrave MacMillan, 2015.

Government of Montenegro:

“Turkey – Diplomatic Missions to Montenegro and visa regimes for citizens of Montenegro”, (Çevrimiçi)
<https://www.gov.me/en/diplomatic-missions/diplomatic-missions-to-montenegro/turkey>, 25 Nisan 2024.

Government of Montenegro:

“Support to Montenegro’s EU membership greatly increased”, (Çevrimiçi),
<https://www.gov.me/en/article/237690--support-to-montenegro-s-eu-membership-greatly-increased>, 7 Nisan 2024.

Governmental Audit Office of EU Funds:

“O IPA Programima Pomoći”, (Çevrimiçi),
<https://www.aa.gov.rs/latinica/ipa-programi.php>, 12 Nisan 2024.

Grabbe, Heather:

“Six lessons of enlargement ten years on: the EU’s transformative power in retrospect and prospect”, **Journal of Common**

- Gray, Amanda Meral:
- “Learning the lessons from the EU-Turkey deal: Europe’s renewed test”, (Çevrimiçi), <https://odi.org/en/insights/learning-the-lessons-from-the-euturkey-deal-europes-renewed-test/>, 30 Mart 2024.
- Güngörmez, Oğuz:
- “Türkiye’nin AB politikası 2019”, içinde **Türk Dış Politikası Yıllığı**, Ed. Burhanettin Duran, Kemal İnät, Mustafa Caner, İstanbul, SETA Yayınları, 2020, s.238.
- Hack, Jasper, İvo:
- “The Role of the Berlin Process In Promoting Regional Cooperation in The Western Balkans – A path towards EU integration”, Utrecht Üniversitesi Tarihsel Perspektifte Uluslararası İlişkiler, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Utrecht, 2020.
- Haferlach, Lisa, Kurban Dilek:
- “Lessons learnt from the EU-Turkey refugee agreement in guiding EU migration partnership with origin and transit countries”, **Global Policy**, Cilt 8, s. 85.
- Haughton, Tim:
- “When does the EU make a difference? Conditionality and the accession process in Central and Eastern Europe”, **Political Studies Review**, Cilt 5, Sayı 2, s.233-234.
- Helvaçioğlu, Banu:
- “The paradoxical logic of Europe in Turkey: Where does Europe end?”, **The European Legacy**, Cilt 4, Sayı 3, s.24.

Hoffman, Max:

“A Snapshot of Turkish Public Opinion Toward the European Union”, (Çevrimiçi), <https://www.americanprogress.org/article/snapshot-turkish-public-opinion-toward-european-union/>, 14 Şubat 2024.

Hussain, Ishtiaq:

“The Tanzimat: The Secular Reforms in the Ottoman Empire, A brief look at the adoption of Secular Laws in the Ottoman Empire with a particular focus on the Tanzimat reforms (1839-1896)”, (Çevrimiçi), <https://faith-matters.org/images/stories/fm-publications/the-tanzimat-final-web.pdf>, 27 Mart 2024.

Huszka, Beáta:

“The dispute over Montenegrin independence”, içinde **Montenegro in Transition: Problems of Identity and Statehood**, Ed. Florian Bieber, Almanya, Nomos Verlagsgesellschaft, 2003, s.43.

Inalcik, Halil:

“Turkey between Europe and the Middle East”, **Perceptions: Journal of International Affairs**, Cilt 3, Sayı 1, s.2.

Inotai, András, Stanovnik Peter:

“EU Membership: Rationale, Costs, and Benefits”, içinde **Slovenia From Yugoslavia to the European Union**, Ed. Mojmir Mrak, Matija Rojec ve Carlos Silva-Jáuregui, Washington, The World Bank, 2004, s.354.

Kaan, Oğuz Özalp:

“A failed negotiation?: A closer look on the EU-Turkey deal of 2016”, **Journal of International**

	Relations and Political Science Studies , Cilt 8, Sayı 2, s.6-7.
Karaca, Yunus, Emre Karacan, Osman, Kawtharani, Wajih:	“The Ottoman Tanzimat and the constitution”, AlMuntaqa , Cilt 1, Sayı 1, s.50
Kekić, Dalibor:	“Adriatic-Ionian initiative”, Medjunarodni problemi , Cilt 55, Sayı 3-4, s.416
Krstić, Milan, Đukanović Dragan:	“Berlin Process – German Initiative For the “Western Balkans.” ”, Serbian Political Thought , Cilt 54, Vol. 4, 2016, s.182.
Legislative Train Schedule:	“EU-Turkey Statement & Action Plan”, (Çevrimiçi), https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-towards-a-new-policy-on-migration/file-eu-turkey-statement-action-plan , 19 Şubat 2024.
Lewis, Bernard:	The Emergence Of Modern Turkey , Londra, Oxford University Press, 1968.
Lipovina, Boris:	“Dan kad su sreli preci i potomci”, Matica crnogorska , Sayı 67, Podgoritsa, 2016, s. 114.
Lukšić, Igor, Katnić Milorad:	„The making of a state: Transition in Montenegro“, Cato Journal , Cilt 36, Sayı 3, 2016, s.690.
Malešević, Siniša, Uzelac Gordana:	“A Nation-state without the nation? The trajectories of nation-formation in Montenegro”, Nations and Nationalism , Cilt 13, Sayı 4, s.700.

Me4eu – eu4me:

“Chapter 29. Customs union”,
(Çevrimiçi),
<https://www.eu.me/en/poglavlje-29-carinska-unija/>, 17 Nisan 2024.

me4eu – eu4me:

“Gorčević na sjednici Odbora za evropske integracije: Sve ide planiranim rokom, očekujemo dobijana IBAR-a na ljeto”,
(Çevrimiçi),
<https://www.eu.me/gorcevic-na-sjednici-odbora-za-evropske-integracije-sve-ide-planiranim-rokom-ocekujemo-dobijanje-ibar-a-na-ljeto/>, 3 Nisan 2024.

me4eu – eu4me:

“Novi pristup u pregovorima i metodologija”, (Çevrimiçi),
<https://www.eu.me/novi-pristup-u-pregovorima-i-metodologija/>, 3 Nisan 2024.

Michaud, Linda Emin:

“The Restructuring of the Military High Command in the Seventh Harmonization Package and its Ramifications for Civil-Military Relations in Turkey”,
Turkish Studies, Cilt 8, Sayı 1, s.28.

Ministarstvo evropskih poslova:

“Izveštaj o samoprocjeni ispunjenosti privremenih i završnih mjerila u pogavljinama pravne tekovine”, Podgoritsa, 2023.

Ministry of Foreign Affairs - Republic of Türkiye:

“Türkiye’s International Security Initiatives and Contributions to NATO and EU Operations”,
(Çevrimiçi),
https://www.mfa.gov.tr/iv-european-securityanddefenceidentity_policy_esdi_p.en.mfa#:~:text=T%

[C3%BCrkiye%20still%20comprehensively%20contributes%20to%20Mission%20in%20Kosovo%20\(EULEX\)](#), 20 Şubat 2024.

Ministry of Foreign Affairs - Republic of Türkiye: “Türkiye’s International Energy Strategy”, (Çevrimiçi), <https://www.mfa.gov.tr/turkeysenergystategy.en.mfa#:~:text=One%20of%20the%20main%20goals,regional%20trade%20center%20in%20energy>, 19 Şubat 2024.

Miščević, Tanja:

Pridruživanje Evropskoj uniji, Beograd, Službeni glasnik, 2009.

Müftüler, Meltem Bac:

“Turkey’s political reforms and the impact of the European Union”, **South European Society and Politics**, Cilt 10, Sayı 1, s.21.

Müftüler, Meltem Bac:

“The never-ending story: Turkey and the European Union”, **Middle Eastern Studies**, Cilt 34, Sayı 4, s.243.

Nordic Monitor:

“Montenegro becomes the first and only country Turkey provides consular services to in third countries”, (Çevrimiçi) <https://nordicmonitor.com/2021/08/montenegro-becomes-the-first-and-only-country-turkey-provides-consular-services-to-in-third-countries/>, 25 Nisan 2024.

North Atlantic Treaty Organization:

“İSAF’s mission in Afghanistan (2001-2014)”, (Çevrimiçi), https://www.nato.int/cps/en/nato_hq/topics_69366.htm, 20 Şubat 2024.

Nuroğlu, Elif:

“TİKA And Its Political And Socio-Economic Role In The Balkans”, içinde **Turkish-Balkans Relations – The Future Prospects of Cultural, Political and Economic Transformations and Relations**, Ed. Muhidin Mulalić, Hasan Korkut ve Elif Nuroğlu, İstanbul, TASAM PUBLICATION, 2013, s.289.

Özbudun, Ergun:

“Turkey’s Constitutional Reform and 2010 Constitutional Referendum”, (Çevrimiçi), <https://www.iemed.org/publication/turkeys-constitutional-reform-and-the-2010-constitutional-referendum/>, 21 Mart 2024.

Özdemir, Hakan, Çiftlikci Ahmet:

“Avrupa Birliği (AB)’ne Üyelik Sürecinde Türkiye’de Hukuk Devletinin Dönüşümü: Helsinki Zirvesi’nden Günümüze İç Hukukta Yapılan Düzenlemeler Üzerine”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 25, Sayı 1, s.133.

Papakostas, Nikolaos:

“Deconstructing the Notion of EU Conditionality as a Panacea in the Context of Enlargement”, **L’Europe En Formation**, Cilt 2, Sayı 364, s.216.

Parliament of Montenegro:

“Montenegro and the European Union”, (Çevrimiçi), <https://www.skupstina.me/en/eu-accession/montenegro-and-the-european-union>, 3 Nisan 2024.

Pavlović, Srđa:

“Who are Montenegrins? Statehood, identity and civic society”, içinde **Montenegro in Transition: Problems of Identity and Statehood**, Ed. Florian Bieber, Almanya, Nomos Verlagsgesellschaft, 2003, s.86, Akt. Ivo Banac, **The National Questions in Yugoslavia: Origins, History, Politics**, İthaca, Cornell University Press, 1984, s.276.

Pfetsch:

“Negotiating the European Union: A negotiation-network approach”, **International Negotiation**, Cilt 3, Sayı 3, s.293.

Pippan, Christian:

“The rocky road to Europe: The EU’s stabilization and association process for the Western Balkans and the principle of conditionality”, **European foreign affairs review**, Cilt 9, Sayı 2, s.219.

Pisitkou, Victoria:

“The impact of CEFTA on exports, economic growth and development”, **International Journal of Business and Economic Sciences Applied Research**, Cilt 13, Sayı 3, s.19.

PoláčKová, Zuzana, Duin Pieter Van:

“Montenegro Old and New: History, Politics, Culture and the People”, **Studia Politica Slovaca: časopis pre politické vedy, najnovšie politické dejiny a medzinárodné vzťahy**, Cilt 6, Sayı 1, s.64

- Propisinet.me: “Zakon o medicinski potpomognutoj oplodnji”, (Çevrimiçi), <https://me.propisi.net/zakon-o-medicinski-potpomognutoj-oplodnji/>, 16 Nisan 2024.
- Puşcaş, Vasile: **EU ACCESSION NEGOTIATIONS (A handbook)**, Viyana, Hulla & Co Human Dynamics KG, 2013.
- Qorraj, Gazmend: “Towards European Union or regional economic area: Western Balkans at crossroads”, **Naše gospodarstvo/Our Economy**, Cilt 64, Sayı 1, s.12.
- Radifiković, Danica: “Spoljna politika Crne Gore od obnove nezavisnosti do članstva u NATO”, Donja Gorica Üniversitesi Hürmanistik Çalışmalar, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Podgoritsa, 2018.
- Radio Slobodna Evropa: “Crna Gora odobrila zakon o istopolnom partnerstvu”, (Çevrimiçi), <https://www.slobodnaevropa.org/a/30701060.html>, 15 Nisan 2024.
- Radonjić, Radovan: “Crna Gora danas – unutarne stanje i međunarodni položaj”, **Međunarodne studije**, Cilt 1, Sayı 4, s.15
- Radulović, Momčilo: “Montenegro”s Journey towards EU Accession”, içinde **The Western Balkans And The EU: The Hour Of Europe**, Ed.

- Ranchev, Georgi: Jacques Rupnik, y.y., European Union Institute for Security Studies, 2011.
 “The prospects of Enlargement of the European Union: Regional Trade Integration and Stability in the Western Balkans”, içinde **Sustainable Development GOALS 2030: Challenges for South and Eastern European Countries and the Black Sea Region**, Ed. Valentin Goev ve Grigoris Zarotiads, Sofya, UNWE Publishing Complex, 2019, s.44
- Republic of Türkiye - Ministry of Foreign Affairs: “Relations between Türkiye and Montenegro, (Çevrimiçi) <https://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkiye-and-montenegro%20.en.mfa>, 25 Nisan 2024.
- Rezler, Paulina: “The Copenhagen Criteria: Are they helping or hurting the European Union? ”, **Touro International Law Review**, Cilt 14, Sayı 2, s.392.
- Ristanović Vladimir: “Regional Development in the Western Balkans through the support of EU projects”, **Megatrend revija**, Cilt 13, Sayı 2, s.176.
- Roganović, Stanko, Špadijer Marko: “Diplomatska poslanstva u kraljevini i knjaževini Crnoj Gori”, (Çevrimiçi), <https://montenegrina.net/diplomatska-poslanstva-u-kraljevini-i-knjazevini-crnoj-gori-stanko-roganovic-marko-spadijer/>, 20 Nisan 2024.

- RTCG: “Formiraće Specijalno policijsko odeljenje”, (Čevrimiçi), <https://rtcg.me/vijesti/drustvo/74313/formirace-specijalno-policijsko-odjeljenje.html>, 15 Nisan 2024.
- Saraçoğlu, Cenk: “Avrupa Birliği: büyük krizden önce son çıkış umudu”, içinde **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat**, Haz. Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu, Ateş Uslu, İstanbul, Yordam Kitap, 2022, s.840.
- Šćekić, Milan, Andrijašević Živko: **Sto događaja Crne Gore 1918-2018**, Podgoritsa, Nova Pobjeda d.o.o., 2018.
- Šćekić, Radenko: “Razvoj javnih politika u Crnoj Gori”, **Matica crnogorska**, Sayı 87, Podgoritsa, 2021, s. 54
- Šćepanović, Lela: “Šta je IBAR koji Crna Gora očekuje u junu, (Čevrimiçi), <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-ibar-juni-mjerila-eu/32879932.html>, 23 Nisan 2024.
- Schimmelfennig, Frank, Schiop, Emilia, Nicoleta: “The Accession Negotiation Chapters Between Montenegro And The European Union”, **Analele Universității din Oradea. Relații Internationale și Studii Europene (RISE)**, Cilt 13, Sayı 13, s.71
- Sedelmeier Ulrich: “Governance by conditionality: EU rule transfer to the candidate countries of Central and Eastern Europe”, **Journal of European public policy**, Cilt 11, Sayı 4, s.670.

Smith, Karen Elizabeth:

The Use of Political Conditionality in the EU's Relations With Third Countries: How effective?, Floransa, European University Institute, 1997.

Šorović, Mira:

”Importance and role of Turkey in the Western Balkans ”, **Research in Social Change**, Cilt 10, Sayı 2, 2018, s.84.

Šorović, Mira:

”Uticaj Erdoganovog režima na međunarodnu zajednicu, sa posebnim akcentom na Zapadni Balkan”, **Humanističke studije**, Sayı 4, 2018.

Springett, Tim G.:

“Eu-Turkey Relations: The Case For A Strategic Partnership”, Centre International de Formation Européenne, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), 2019.

Steunenberg, Bernard,
Szigetvári, Tamás:

”EU-Turkey Relations: Changing Approaches”, **Roman Journal of European Affairs**, Cilt 14, Sayı 1, 2014, s.36.

T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı:

”Türkiye tarafından hazırlanan 2012 yılı ilerleme raporu yapılan çalışmalar ve kaydedilen ilerlemeler”, Ankara, 2013, s.8-10.

Tagliapietra, Simone:

“A new strategy for EU-Turkey energy cooperation”, **Turkish Policy Quarterly**, Cilt 17, Sayı 3, s.113.

Tahirovic, Mehmedin:

"Relations between Turkey and Balkan Countries as in a Function of Improving the Regional Peace and Stability", **Adam Academy Journal of Social Sciences**, Cilt 3, Sayı 2, 2014, s.63-64.

Tekin, Ali:

"Future of Turkey-EU relations: a civilization discourse", **Futures**, Cilt 37, Sayı 4, 2005, s.287-288.

Tilev, Dragan v.d."

The European Union New Methodology and its long-term impact on accession negotiations, Üsküp, Institute for Democracy "Societas Civilis", 2021.

Tošović, Aleksandra, Stevanović, Trauner, Florian:

"From membership conditionality to policy conditionality: EU external governance in South Eastern Europe", **Journal of European Public Policy**, Cilt 16, Sayı 5, s.8.

Triantaphyllou, Dimitros, Fatiou Eleni:

"The EU and Turkey in energy diplomacy", **İnsight Turkey**, Cilt 12, Sayı 3, s.55

Ünlühıarcıklı, Özgür, Tastan, Kadri, Vardan, Ömer Cihad:

"Turkey-EU relations and democracy in Turkey: problems and prospects", **Turkish Policy Quarterly**, Cilt 8, Sayı 1, s.51.

Vlada Crne Gore:

"Članstvo Crne Gore u NATO", (Çevrimiçi), <https://www.gov.me/clanak/nato-2>, 19 Ocak 2024.

Vučković, Vladimir, Popović Mira:

"Balkanization Instead Of Europeanization", Ed. Daliborka Uljarević, y.y., Centre for Civic Education, 2020.

Vučković, Vladimir:

Europeanizing Montenegro – The European Union, The Rule of Law and Regional Cooperation, Londra, The Rowman & Littlefield Publishing Group, 2021.

Vulović, Marina:

“The Berlin Process in the Western Balkans: big ideas, difficult implementation”, **SWP Comment**, Sayı 79, Berlin, 2022, s.1.

Wakelin, Elyse:

“EU Conditionality: An Effective Means for Policy Reform”, (Çevrimiçi), https://www.eur.info/2013/11/01/eu-conditionality-an-effective-means-for-policy-reform/#google_vignette, 11 Ocak 2024.

Yılmaz, Muzaffer Ercan:

“Capturing the Complexity of the Cyprus Conflict”, **Turkish Journal of Politics**, Cilt 1, Sayı 1, s.6

“Berlin Kongresi”, (Çevrimiçi), <https://owlcation.com/humanities/Congress-of-Berlin-1878>, 30 Mart 2024.

“Destek paketinin” (Çevrimiçi), <https://www.gov.me/clanak/crna-gora-dobila-30-miliona-eura-u-okviru-paketa-energetske-podrske-eu>, 15 Nisan 2024.

“Dialogue on visa liberalization”
(Çevrimiçi),
<https://www.mfa.gov.tr/turkey-and-the-european-union-have-launched-a-dialogue-on-visa-liberalisation-and-signed-the-readmission-agreement.en.mfa>,
30 Mart 2024.

“Eurobarometer 67 – Spring 2007 - Summary Türkiye”,
(Çevrimiçi),
<https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/617>, 23 Ocak 2024.

“MIDAS”, (Çevrimici),
<https://www.midas-bioeconomy.eu/the-project/>, 15 Nisan 2024.

“The Western Balkans Region”,
<https://www.grida.no/resources/7078>, (Çevrimiçi), 30 Mart 2024.

“Belgrad Anlaşması”,
(Çevrimiçi),
<https://www.iemed.org/publication/serbia-and-montenegro-and-their-new-union/>, 30 Mart 2024.

CEDEM, “Političko javno mjenje Crne Gore – Mart 2024”,
(Çevrimiçi),
<https://www.cedem.me/wp-content/uploads/2024/03/Prezentacija-MART-2024.-.pdf>, 7 Nisan 2024.

Službeni list Crne Gore, Sayı 76, 2020, s.1, (Çevrimici),
<http://sluzbenilist.me/pregled-dokumenta/?id={D354639B-4471-45D9-8AA4-A49071DE8430}>, 15 Nisan 2024.

